

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

Х Э Б Ə Р Л Ə Р И И З В Е С Т И Я

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ТАРИХ, ФƏЛСƏФƏ ВƏ ЁУГУГ СЕРИЈАСЫ

★

СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

4

1975

„ЕЛМ“ НƏШРИЈЛАТЫ—ИЗДАТЕЛЬСТВО „ЭЛМ“
БАКЫ—БАКУ

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: З. М. Бунятов (главный редактор),
П. А. Азизбекова, А. А. Али-заде, Г. М. Ахмедов, З. Б. Геюшев, Дж. Б. Гулиев,
В. П. Каграманов, Ф. К. Кочарли, Б. С. Курбанов (ответственный секретарь),
Ш. Ш. Мирзоева (зам. гл. редактора), А. К. Рзаев (зам. гл. редактора),
М. М. Саттаров, А. С. Сумбатзаде.

Е. Н. ГƏДИРОВА

АЗƏРБАЙҶАН ССР СƏНАЈЕСИНДƏ ЧАЛЫШАН ГАДЫНЛАРЫН ƏМƏК ФƏАЛЛЫҒЫ

(1966—1970-чи иллəр)

Коммунизм гуручулуғунун əзəмəтлi вəзифəлəринин һəјатa кечирilməси уғрунда апарылан мұбаризə илə əлагəдар оларaг гадынларын чəмијјəтдə ролу артыр вə ичтимаи мөвгєји даһа да мөһкəмлəнир. Сов.ИКП Програмында кəстəрилир ки, «...гадынларын хошбəхт ана олмагла бəрəбər, ичтимаи əмəкдə вə ичтимаи фəалијјəтдə, елмдə, инчəсəнəтдə мəшғул олмагда кетдикчə даһа фəал вə јарадычылыгда иштирак етмəлəри үчүн бүтүн ичтимаи мəишəт шəраити јарадылмалы-дыр»¹.

Əсрлəр бəју һүгүгсүз олан, дини мөвһумат əсарəти алтында галмыш азəрбајчанлы гадынлар Бəјүк Октябр сəналист ингилабынын гəлəбəсиндən сонра һəгиги азадлыг əлдə етдилər. Совет һакимијјəти иллəриндə онлар сəнализм чəмијјəтинин там һүгүглу үзвү вə фəал гуручулары олдулар. «Биз инди сəнализм гурмагдан өтрү зəмин јаратмага чидди һазырлашырыг, сəнализм чəмијјəти гурмагын өзү исə јалныз о заман башлајачагдыр ки, гадынга бирликдə јени ишə башлајаг»².

Ленин идејалары тəнтəнəсинин парлаг мүчəсəмəсидир ки, инди республикамызда тəсəррүфатын, мəдəнијјəтин, елмин, дөвлəт һəјатынын вə ичтимаи һəјатын елə бир саһəsi јохдур ки, орада азəрбајчанлы гадынларын фəдакар əмəји һисс едилмəсин.

Совет Азəрбајчанынын əлли иллик јубилејинə һəср олунмуш тəнтəнəли јыгынчагда Л. И. Брежнев демишдир: «Инди Азəрбајчан халгынын гызлары өз республикасынын иғтисадијјəтында вə мəдəнијјəтиндə бир чох əсас мөвгелəри тутур, мəс'ул тəсəррүфат, дөвлəт вə партия вəзифəлəриндə ишлəјирлər»³.

Азəрбајчан гадынларынын сəнализм вə коммунизм гуручулуғу иллəриндə кечдиклəри шанлы јол, əлдə етдиклəри нəилијјəтлər азадлыг вə истигалијјəт јолуна чыхмыш Шəрг өлкəлəри гадынлары үчүн нүмунə олмагла онлары һејран едир.

Республикамызда гонаг олмуш Түрkiјə гадынлар иттифагы нүмəјəндə һејəтинин башчысы Күнəли Оксај Азəрбајчан гадынларынын фəалијјəтиндən бəһс едэрək дејирди: «Биз Азəрбајчан гадынларынын

© Издательство «Элм», 1975 г.

Адрес: г. Баку, проспект Нариманова, 31. Редакция «Известий Академии наук Азербайджанской ССР (серия истории, философии и права)».

Сдано в набор 9/X 1975 г. Подписано к печати 7/I 1976 г. Формат бумаги 70×108¹/₁₆. Бум. лист. 4,0. Печ. лист. 11,20. Уч.-изд. лист. 11,29. ФГ 10521. Заказ 849. Тираж 1450. Цена 80 коп.

Типография АН Азербайджанской ССР. Баку, проспект Нариманова, 31.

¹ Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы. Баку, 1964, сəһ. 96—97.

² В. И. Ленин. Əсəрлəри, 30-чу чилд, сəһ. 28.

³ «Коммунист» гəзети, 3 октябр 1970-чи ил.

өз дәүләтләринин һәјатында вә гуручулугунда бөјүк наилијјәтләр әлдә етдикләринин шаһиди олдуғ. Биз онларын кишиләрлә бирликдә республиканын итисадијјатынын вә мәдәнијјәтинин бүтүн саһәләриндә сәмәрәли чалышдығыны, там бәрәбәрлик газандығларыны јәгин етдик»⁴.

1965-чи илдә Азәрбајҗан ССР халғ тәсәррүфатында чалышан фәһлә вә гуллуғчуларын сајы 413,9 мин, 1970-чи илдә исә 517,7 мин нәфәр олмушду. Һәммин илләрдә али вә орта итисас тәһсилли гадынларын сајы 86 мин нәфәрдән артағ 122,1 минә чатмышдыр. Гадынлар коммунизмин мадди-техники базасынын һәлледиҗи саһәси олан сәнаје истеһсалында фәал иштирак едирләр. 1966-чы илин әввәлләриндә сәнаједә 112,1 мин нәфәр гадын чалышырдыса, 1970-чи илин ахырларында онларын сајы 126,4 мин олмушду ки, бу да сәнаједә ишләјәнләрин 41%-ни тәшкил едирди⁵.

Коммунизм гуручулугу дәврүндә Азәрбајҗан ССР сәнајесиндә чалышан гадынларын социализм јарышында иштиракына даир (1966—1970-чи илләр) һеч бир мәғалә вә әсәр јазылмамышдыр.

Мүәллиф мөвчуд тарих әдәбијјаты, дәври мәтбуат материаллары, архив сәнәдләри әсасында сәккизинҗи бешилликдә Азәрбајҗан ССР сәнајесиндә гадынларын социализм јарышында иштиракыны, онларын әмәк фәаллығынын вә јарадычылығ тәшәббүсүнүн артмасыны, сәмәрәләшдиричиләр вә иштирачилар һәрәкәтиндә иштиракыны үмумиләшдириб јығчам шәкилдә ишығландырмағы гаршысына мәғсәд гојмушдур.

1966-чы ил мартын 29-да Сов.ИКП XXIII гурултајы чағырылды. Гурултај 1966—1970-чи илләрдә ССРИ халғ тәсәррүфатынын инкишафына даир директивләри тәсдиғ етди. Бешиллик планын әсас итисади вәзифәси елм вә техниканын наилијјәтләриндән һәр васитә илә истифадә етмәк, бүтүн иҗтимаи-истеһсалы сәнаје чәһәтдән инкишаф етдирмәк, онун сәмәрәсини јүксәлтмәк вә әмәк мәһсулдарлығыны артырмағ әсасында сәнаје истеһсалынын хејли артмасыны, кәнд тәсәррүфатынын јүксәк сабит инкишаф сүр'әтини тә'мин етмәкдән вә бунун сәјәсиндә халғын јашајыш сәвијјәсинин хејли јүксәлмәсинә, бүтүн совет адамларынын мадди вә мәдәни тәләбатынын даһа долғун өдәнилмәсинә наил олмағдан ибарәт иди⁶.

1966—1970-чи илләрдә Азәрбајҗан ССР-дә сәнаје мәһсулу истеһсалынын һәчми тәғрибән 1,6 дәфә, о чүмләдән електрик енерҗиси истеһсалы 1,4 дәфә, истеһлак енерҗиси истеһсалы 2,6 дәфә, машынгајырма вә метал е'малы мәһсулу 1,8 дәфә, кимја сәнајеси истеһсалы 2,3 дәфә артырылмалы иди. 1970-чи илдә республикада нефт һасилатынын 23,5 милјон тона, газ чыхарылмасынын исә 8 милјард кубметрә чатдырылмасы нәзәрдә тутулмушду⁷.

Сәккизинҗи бешиллик планын гаршыја гојдуғу бу бөјүк вә әзәмәтли вәзифәләрин һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризәдә социализм јарышы кениш вүс'әт алды. 1966-чы илдә Азәрбајҗанын халғ тәсәррүфатында социализм јарышында 695 мин нәфәр иштирак етдиҗи һалда, 1970-чи илдә онларын сајы 848 мин нәфәрә чатмышды ки, бунларын да тәғрибән 50 фаизини гадынлар тәшкил едирдиләр⁸.

Гадынлар социализм јарышында фәал иштирак едир, габагчылы истеһсалат коллективләри тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш тәшәббүсләрә гошулур, јени-јени әмәк гәләбәләри газанырдылар.

Орчоникдзенин Нефт Мә'дәнләр Идарәсинин габагчылы нефтчиси Әсмәт Нүсәјнованын башчылығ етдиҗи бригада Сумгајыт зәһмәткешләринин тәшәббүсү илә башланмыш Сов.ИКП XXIII гурултајыны ләјагәтлә гаршыламағ уғрунда һәрәкәтин өн сырасында кедирди. Бригаданын үзвләри Сов.ИКП XXIII гурултајыны бөјүк әмәк наилијјәтләри илә гаршыламағ үчүн 20 тон «гара гызыл» тәһвил вермәји өһдәләринә көтүрмүш вә онун јеринә јетирилмәсинә наил олмушдулар. Сов.ИКП XXIII гурултајыны јени әмәк наилијјәтләри илә гаршыламағ һагғында москвалыларын вә ленинградлыларын тәшәббүсүнә гошулмуш Владимир Илич адына Јени Бақы нефтајырма заводунда Нина Гришинанын баш оператор олдуғу 24-чү гурғунун гадынлары 1966-чы илин биринҗи рүбүнүн тапшырығларыны гурултај әрәфәсиндә 104,4 фаиз јеринә јетирмишдиләр⁹.

Бақы електрик машынгајырма заводунун гадынлары да гурултај шәрәфинә әмәк нөвбәсиндә дурмушдулар. Габагчылы гадынлардан Т. Нәсәнова вә О. Азовсова күндәлик норманы 125—135 фаиз јеринә јетирәрәк гурултајын ачылдығы күн рүблүк планларынын артығламасы илә јеринә јетирилмәси барәдә рапорт вермишдиләр¹⁰. Республиканын јејинти вә јүнкүл сәнаје мүәссисәләринин гадынлары гурултајгабағы әмәк нөвбәсиндә дурурағ өз социалист өһдәликләрини вахтындан әввәл јеринә јетирмишдиләр. Бақыдағы «Гырмызы Октябр» түтүн комбинатынын габагчылы вә јениликчи гадынларындан Л. Бабајева гурултај шәрәфинә истеһсал планыны 106 фаиз, Т. Нәсибјан 120 фаиз, Н. Аكوпова 104,8 фаиз, 2 нөмрәли чәрәк заводунун чәрәкбиширәни Т. Әлијева 108 фаиз, Бақы бисквит фабрикинин гадынларындан У. Әһмәдова 147 фаиз өдәмишдиләр¹¹.

Гадынлар бешиллик планы вахтындан әввәл јеринә јетирмәк уғрунда социализм јарышында фәал иштирак едирдиләр. Онларын әмәк фәаллығы нәтиҗәсиндә истеһсалат планлары артығламасы илә јеринә јетирилди. 1966-чы илдә Володарски адына тикиш фабрикинин коллективи үмуми мәһсул истеһсалы планыны 104,8 фаиз јеринә јетирмиш, мәһсулун маја дәјәрини 95 мин манат ашағы салмыш вә пландан әла-вә 3,191 мин манатлығ мәһсул истеһсал етмишди¹².

Гарабағ ипәк комбинатынын гадынлары да көркәмли мүвәффеҗијәтләр әлдә етмишдиләр. Коллектив бешиллијин биринҗи или үмуми мәһсул истеһсалы планыны 100,5 фаиз јеринә јетирмиш, мәһсулун маја дәјәрини 0,8 фаиз ашағы салмыш, әмәк мәһсулдарлығыны 3,9 фаиз артырмыш вә дәүләтә пландан әла-вә 12 мин манатлығ мәһсул тәһвил вермишди. Габагчылы гадынлардан Р. Каспарјан, А. Арустамјан, С. Орбелјан, Р. Осипјан вә башгалары истеһсал планларыны вахтындан 3—4 ај әввәл јеринә јетирмишдиләр¹³.

Бешиллијин икинҗи или Бөјүк Октябр социалист ингилабынын 50 иллији јубилеји шәрәфинә социализм јарышынын јени вүс'әт алмасы илә әләмәтдар олду. Азәрбајҗан партија тәшкилаты зәһмәткешләрин әмәк јүксәлишинә башчылығ едәрәк онларын сәјләрини истеһсалат планларынын артығламасы илә јеринә јетирилмәсинә јөнәлтди. Азәрбајҗан КП МК-нын пленуму (9 феврал 1967-чи ил) күтләләри Октябрын јарымәсрлик јубилејини јени әмәк гәләбәләри илә гаршыламаға чағырды.

Бүтүн өлкәдә олдуғу кими, Азәрбајҗанда да Октябрын 50 иллик јубилејинә һазырлығ истеһсалат планларынын вахтындан әввәл јери-

⁹ АНШ-ин чари архиви. Әмәк вә әмәк һагғы шө'бәсинин 1966-чы илә даир материаллары.

¹⁰ «Коммунист» гәзети, 30 март 1966-чы ил.

¹¹ Азәрбајҗан ССР Јејинти Сәнајеси Назирлијинин архиви, ф. 4, с. 8, иш 18, вәр. 26, 146.

¹² Азәрбајҗан ССР Јүнкүл Сәнаје Назирлијинин архиви, ф. 15, с. 3, иш 11, вәр. 29, 95.

¹³ Јенә орада, вәр. 109.

⁴ Р. Кулиев. Во имя мира и дружбы. Бақы, 1966, сәһ. 131.

⁵ Азәрбајҗан ССР Назирләр Совети јанында Мәркәзи Статистика идарәсинин чари архиви. Әмәк вә әмәк һагғы шө'бәсинин 1965—1970-чи илләрә даир материаллары.

⁶ Сов.ИКП XXIII гурултајынын материаллары. Бақы, 1966, сәһ. 129.

⁷ «Коммунист» гәзети, 26 феврал 1966-чы ил.

⁸ АНШ-ин чари архиви. Күтләви тәшкилат иши шө'бәсинин 1966—1970-чи илләрә даир һесабатларындан.

нә јетирилмәсн уғрунда социализм јарышынын кенишләнмәсинә сәбәб олду. Ә. Н. Гарајев адына заводун коллективи социализм јарышына гошулараг тапшырыгдан әләвә бир нечә јүз мин манатлыг мәһсул истәһсал етмиш, әмәк мәһсулдарлығыны 2,6 җаиз артырмыш вә 250 тона гәдәр нефт мәһсуллары иткисинин гаршысыны алмышды. Заводун габагчыл гадынларындан Афәрдә Кәримованын рәһбәрлик етдији сәһин коллективи 1967-чи илин планыны Октябр бәјрамы әрәфәсиндә јеринә јетирмиш вә пландан әләвә тонларла рәңкли нефт мәһсуллары истәһсал етмишди¹⁴.

1967-чи илдә М. Д. Гүсәјнов адына Кировабад халча комбинатынын гадын коллективи Октябр бәјрамы әрәфәсиндә иллик планы артыгламасы илә јеринә јетирмиш вә пландан әләвә 230 мин манатлыг мәһсул истәһсал етмишди¹⁵. Комбинатын габагчыл тохучуларындан Севил Ағајева јубилеј шәрәфинә әмәк нөвбәсиндә дурараг ики иллик планы ијунун 1-дә, Бақы камвол комбинатынын әјиричиси Фатма Мирзәјева августун 1-дә, Минкәчевир памбыг парча комбинатынын ишчиси Г. Мәммәдова октябрын 1-дә јеринә јетирмишдиләр¹⁶.

Республиканын сәнаје ишчиләрин јубилеј илини мүвәфғәјјәтлә баша чатдырыб үмуми мәһсул истәһсалына даир планы 102,2 җаиз јеринә јетирмишдиләр. Республиканын 15 мүәссисәси Бөјүк Октябрын 50 иллији шәрәфинә үмумхалг социализм јарышында ән јахшы нәтичәләр әлдә етдикләринә кәрә хатирә бәјрағы илә тәлтиф олунашды. 73 коллектив республика социализм јарышында галиб кәлмиш, Азәрбајҗан КП МК-нын, Азәрбајҗан ССР Али Совети Рәјасәт һејәтинин, Назирләр Советинин вә АһИШ-ин хатирә бәјрағы илә тәлтиф едилмишди¹⁷. Бу наилијјәтләрин газанылмасында гадынларын да бөјүк әмәји олушды.

Өлкәмизин зәһмәткешләри бешиллийин үчүнчү илинә Коммунист Партијасынын вә Совет дөвләтинин баниси В. И. Лениннин анадан олмасынын 100 иллијини вә Азәрбајҗанда Совет һакимијјәтинин јарым-әсрлик јубилејини ләјагәтлә гаршыламаг уғрунда социализм јарышыны даһа да кенишләндирмәк әләмәти алтында гәдәм гөјдулар. Бу јарышда гадынларын әмәк фәаллығы јени мәрһәләјә јүксәлди. Л. Шмидт адына машынгајырма заводунун фәһлә гадынларындан Б. Ибраһимова вә О. Григорјан күндәлик норманы 150—160 җаиз, Бақы зәриф маһуд комбинатынын фәһләсн С. Аббасова 120—130 җаиз¹⁸, Бақы шүшә заводунун фәһләсн М. Черкасова 125—130 җаиз, Н. Нәриманов адына чораб-трикотаж комбинатынын фәһләләриндән З. Һашимова вә Г. Денисова 130—135 җаиз, Бақы радио заводунун фәһләләриндән К. Мәммәдова вә Н. Бабенко 120—125 җаиз¹⁹, XXIII партија гурултајы адына Бақы нефтајырма заводунун истәһсалат габагчылларындан Мәһбүбә Гәһрәман гызы 115—120 җаиз јеринә јетирдиләр²⁰.

Володарски адына тикиш фабрикиннн гадынлары 1968-чи илдә пландан әләвә 2 милјон манатлыг мәһсул истәһсал етмишдиләр. Мүәссисәсинн коллективи бүтүн ил әрзиндә ССРИ Јүнкүл Сәнаје Назирлийинн кечини Гырмызы бәјрағыны әлдә сахламышды. Фабрикин 5 нәфәр ишчиси јүксәк әмәк наилијјәтләринә кәрә ССРИ Назирләр Совети тәрәфиндән гызыл вә күмүш медала ләјиг көрүлмүшдү²¹.

¹⁴ «Азәрбајҗан гадыны» журналы, 1967, № 8, сәһ. 1.

¹⁵ Азәрбајҗан ССР Али Совети Рәјасәт һејәтинин чари архиви. Азәрбајҗан ССР Али Советинин једдинчи чағырышын 2-чи сессиясынын материаллары (1968-чи ил).

¹⁶ Азәрбајҗан ССР Јүнкүл Сәнаје Назирлийинн архиви, ф. 15, с. 3, иш 21. вәр. 27 а.

¹⁷ АһИШ-ин чари архиви. Истәһсалат вә әмәк һаггы шө'бәсинин 1967-чи илә даир материаллары.

¹⁸ «Азәрбајҗан гадыны» журналы, 1968, № 4, сәһ. 1; № 12, сәһ. 13.

¹⁹ «Коммунист» гәзети, 11. I, 19 январ 1968-чи ил.

²⁰ Сов.ИКП XXII гурултајы адына Бақы нефтајырма заводунун чари архиви.

²¹ Әмәк вә әмәк һаггы шө'бәсинин 1968-чи илә даир материаллары.

²² «Азәрбајҗан гадыны» журналы, 1968-чи ил, № 12, сәһ. 3.

В. И. Лениннин анадан олмасынын 100 иллијини ләјагәтлә гаршыламаг уғрунда республика зәһмәткешләринин мүбаризәси 1969-чу илдә јени вүс'әт алды. Илк коммунист имәчилијинин 50 иллији илә әләгәдар олараг јубилеј әмәк бәјрамы кечирмәк һаггында Ленин орденли Москва чешидләмә-локомотив депосу коллективинин чағырышы бүтүн өлкәдә јени әмәк чошгунлуғуна сәбәб олмушды.

Бақынын әмәк ветеранлары вә Сумгајыт сәнаје мүәссисәләринин коллективләри Азәрбајҗанын бүтүн зәһмәткешләрини москвалыларын тәшәббүсүнә гошулмаға вә апрелин 12-дә күтләви имәчиликләр кечирмәјә чағырдылар. Бақылылар вә сумгајытлылар имәчилик күнләриндә зәһмәткешләрин газандығы бүтүн пул вәсаитини бешиллийин вахтындан әввәл јеринә јетирилмәсн фондуна вермәји тәклиф етдиләр. Республика зәһмәткешләри бу тәшәббүсү бөјүк руһ јүксәклији илә гаршыладылар. Јубилеј имәчилијиндә бир милјон јарыма гәдәр адам иштирак етмиш, 3,5 милјон манатлыг мәһсул истәһсал олунаш вә бешиллийин јеринә јетирилмәсн фондуна 912 мин манатлыг пул кечирилмишди²².

В. И. Ленин адына тохучулуг комбинатынын јубилеј имәчилијиндә иштирак етмиш гадын коллективи 100 мин метрдән чох парча тохумуш, 15 тон метал гырынтысы топламыш, 26 Бақы комиссары адына Гарабағ ипәк комбинатынын коллективи исә 50 мин манатлыгдан чох мәһсул истәһсал етмишди²³.

В. И. Лениннин анадан олмасынын 100 иллији вә Азәрбајҗан ССР-ин јарымәсрлик јубилејини көркәмли әмәк наилијјәтләри илә гаршыламаг үчүн 26 Бақы комиссары адына Нефт Мә'дәнләри Идарәсиндә 1400 гадын әмәк нөвбәсиндә дурмушды. 2-чи мә'дәнин коллективи дөвләтә пландан әләвә 1700 тондан чох нефт тәһвил вермишди. Бу ишдә мә'дәнин габагчыл гадынларындан З. Мирзәјеванын вә С. Қазымованын бөјүк әмәји олушды²⁴.

Азәрбајҗанын дәннз нефт мә'дәнләриндә чалышан 2135 гадын (бүтүн ишчиләрин 23,3 җаизи)²⁵ мави Хәзәрин дәринликләриндән нефт чыхарылмасында кишиләрлә чийин-чийинә фәдакар әмәк нүмунәләри көстәридиләр. Онлар гарлы-гасырғалы һавада белә әмәк нөвбәсиндә дајанараг өз вәзифәләрини мүвәфғәјјәтлә јеринә јетирдиләр.

Јүнкүл сәнаје мүәссисәләриндә чалышан гадынлар (бүтүн ишчиләрин 70 җаизини тәшкил едирдиләр) Ленин әмәк нөвбәсиндә дајанараг, 1969-чу илин истәһсалат планыны 104 җаиз јеринә јетирмишдиләр. Илин ахыры үчүн 9 мин нәфәр фәһлә бешиллик планы јеринә јетирмиш вә пландан әләвә мәһсул истәһсал етмишди.

Бешиллийин сон илини гәләбә илә јола салмаг үчүн Азәрбајҗанда социализм јарышы јени гүввә илә кенишләнди. Республиканын һәм-карлар иттифаглары јарыш иштиракчыларыны бешиллийин тапшырыларыны вахтындан әввәл јеринә јетирмәк уғрунда мүбаризәјә сәфәрбәр едир, социализм јарышынын јени формаларыны, јени иш үсулларыны һәр васитә илә кениш јәјыр, ихтирачи вә сәмәрәләшдиричи тәклифләрин истәһсалатда вахтында тәтбиг едилмәси үчүн лазыми тәдбирләр көрүрдүләр.

Л. Шмидт адына машынгајырма заводунун габагчыл вә јениликчи гадынлары мүәссисәсинн бүтүн гадынларына мұрачиәт едәрәк онлары бешиллик планы дөрд илдә јеринә јетирмәјә чағырмышдылар. Бу

²² АһИШ-ин чари архиви. Истәһсалат вә әмәк һаггы шө'бәсинин 1969-чу илә даир материаллары.

²³ «Коммунист» гәзети, 13 апрел 1969-чу ил.

²⁴ «Азәрнефт» Бирлийинин архиви. Азәрбајҗан ССР Нефтчыхарма Сәнаје Назирлийинн итисади планлашдырма шө'бәсинин 1969-чу илә даир һесабатындан.

²⁵ АһИШ-ин чари архиви. Истәһсалат вә әмәк һаггы шө'бәсинин 1969-чу илә даир материаллары.

чагырыша заводун 200-ә гәдәр гадыны гошулмушду²⁶. Гадынлардан С. Мәммәдова, А. Сарантсова вә Н. Мәммәдова бешиллик планы вах-тындан әввәл јеринә јетирмишдиләр²⁷. Штамплама сехиндә Сәријјә Аббасованын башчылыг етдиј коммунист әмәји гызлар бригадасы јарышын өнүндә кедирди. С. Аббасова өзү исә артыг 1969-чу илин ор-таларында бешиллик планы артыгламасы илә јеринә јетирәрәк 1972-чи илин һесабына ишләмәјә башламышды²⁸.

Володарски адына тикиш фабрики вә 1 нөмрәли ајаггабы фабри-кинин коллективләри Ленин јубилеји илиндә Үмүмиттифаг социализм јарышынын галибләри сырасына чыхмышдылар. Һәмин мүәссисәләрә Сов.ИКП МК-нын, ССРИ Али Советинин, ССРИ Назирләр Советинин вә Үмүмиттифаг Һәмкарлар Иттифаглары Мәркәзи Шурасынын Ле-нин јубилеји Фәхри Фәрманы верилмишди. Әли Бајрамов адына тикиш фабрикинын вә Кировабад халча комбинатынын коллективләри Азәр-бајчан КП МК-нын, Азәрбајчан ССР Али Советинин вә Азәрбајчан Һәмкарлар Иттифаглары Мәркәзи Шурасынын Ленин јубилеј фәхри фәрманыны алмышдылар²⁹.

1 нөмрәли ајаггабы фабрики даһа јахшы иғтисади көстәричиләр әлдә етмиш вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олуна-машду. Фабрикин гадынларындан 4 нәфәринә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы ады верилмишди³⁰.

Үмүмијјәтлә, Азәрбајчан ССР Јүнкүл Сәнајә Назирлији мүәссисә-ләриндә чалышан 495 нәфәр гадын сәккизинчи бешилликдә әмәк на-илијјәтләринә көрә ССРИ-нин ордени вә медаллары илә тәлтиф олу-намышду³¹.

50 илдә әлдә етдији бөјүк наилијјәтләрә көрә Азәрбајчан ССР-ин вә Азәрбајчан Коммунист партијасынын 50 иллик јубилејиндә респу-блика Октябр Ингилабы ордени илә тәлтиф едилди³².

Јүксәк мұкафатдан руһланан Азәрбајчан әмәкчиләри Сов.ИКП XXIV гурултајы шәрәфинә социализм јарышыны кенишләндирәрәк је-ни-јени мұвәфғәијјәтләрә наил олурулар. Партијанын XXIV гурул-тајы шәрәфинә кенишләнен социализм јарышында Калинин адына оп-тик чиһазлар заводунун габагчыл гадынларындан С. Саламзаде күн-дәлик тапшырығы бир гәјдә олараг 135—140 фанз, Кировабаддагы чи-һазгајырма заводунун ишчиси М. Әлијева 150 фанз, 1 нөмрәли ајаггабы фабрикинин ишчиләриндән З. Агајева вә Н. Лутскова 125—130 фанз, Бақы маһуд комбинатында чалышан гадынлардан Р. Лихобабина вә Л. Рахманина 120—126 фанз јеринә јетирдиләр³³.

Сәккизинчи бешилликдә социализм јарышы јени формаларла зән-кинләшди. 1966-чы илдә Кастрома тохучулуг комбинатынын ишчиси, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Валентина Плетнјова әмәк мәһсулдарлы-ғыны артырмаг, дэзкаһ вә аләтләри тәмиз сахламаг вә онлардан сәмә-рәли истифадә етмәк, дэзкаһын мәһсулдарлығыны артырмаг јолу илә бешилијин икинчи илинин тапшырыгларыны Бөјүк Октябр социалист ингилабынын 50 иллији, бешиллик план тапшырыгларыны исә В. И. Лениннин анадан олмасынын 100 иллији

јубилеји күнләринәдәк јеринә јетирмәк һаггында тәшәббүс ирәли сүрдү³⁴.

Әлкәмизин һәр јериндә олуғу кими, Азәрбајчанда да тохучулуг вә јүнкүл сәнајә мүәссисәләриндә чалышан истеһсалат габагчыллары, о чүмләдән гадынлар В. Плетнјованын тәшәббүсүнү бөјүк рәғбәтлә гаршыладылар. 1966-чы илдә республиканын јүнкүл сәнајә мүәссисә-ләриндә В. Плетнјованын 6000 нәфәрдән чох ардычылы вар иди³⁵. Минкәчевир памбыг парча комбинатында чалышан 180, 2 нөмрәли ајаг-габы фабрикиндә чалышан 83, Н. Нәриманов адына чораб-трикотаж комбинатында чалышан 690 нәфәр гадын бу нәчиб тәшәббүсә гошулмуш. 1966—1967-чи илләрин истеһсалат тапшырыгларыны вахтындан әввәл јеринә јетирмишдиләр³⁶. 1967-чи илдә С. Орчоникидзе адына Кирова-бад тохучулуг комбинатынын габагчыл тохучусу С. Нәсирова ишләдији дэзкаһын мәһсулдарлығыны саатда 12350 арғач сапына чатдырмыш-дыр. О, бешилијин ики илинин планыны Октябр бајрамы әрәфәсиндә јеринә јетирмиш вә пландан әләвә мәһсул бурахмышды. Истеһсал олунамыш мәһсулун 99 фанзи биринчи нөв кими гәбул едилмишди³⁷.

1970-чи илдә Азәрбајчанда В. Плетнјованын 9 мин нәфәрдән чох ардычылы вар иди ки, бунларын 1500 нәфәри бешиллик планы апрелин 22-дә јеринә јетирмишди³⁸.

Республика сәнајесиндә чалышан гадынлар сәккизинчи бешиллик планы јеринә јетирмәк уғрунда үмүмхалг һәрәкатына гошулараг је-ни-јени әмәк нүмунәләри көстәридиләр. Онлар хаммала гәнаәт етмәк-лә јанашы, мәһсулун кејфијјәтини јахшылашдырмаг, әмәк мәһсулдар-лығыны артырмаг, бешилији вахтындан әввәл јеринә јетирмәк уғрунда мүбаризә апарырдылар.

1966-чы илин ахырларында Н. Нәриманов адына чораб-трикотаж комбинатынын коллективи мәһсулун кејфијјәтини јүксәлтмәк тәшә-бүсүнү ирәли сүрмүшдүләр. Бир чох сәнајә мүәссисәләринин коллек-тивләри һәмин тәшәббүсә гошулараг кејфијјәт уғрунда мүбаризәдә мұһүм наилијјәтләр әлдә етдиләр. Володарски адына тикиш фабрики-нин партија, комсомол вә һәмкарлар иттифагы тәшкилатлары кејфиј-јәт мәсәләсинә бөјүк диғгәт јетирир, гадынлары даһа зөвглү палтарлар тикмәјә сәфәрбәр едирдиләр. Кејфијјәт мәсәләсиндә һәвәсләндирмә принципләри тәтбиғ едилди. Планы долдуруб биринчи нөв мәһсул ве-рән ишчиләр пулла мұкафатландырылып, мәзунијјәт заманы онлара пулсүз пуғјовкалар верилди. Мәһсулун кејфијјәтини јүксәлтмәкдә һәр һәфтәнин чүмә күнләри кечирилән «Кејфијјәт күнү» јахшы нәти-чә верилди. 1967-чи илдә ССРИ Халг Тәсәррүфаты Наилијјәтләри Сәр-кисиндә фабрикин нүмәјиш етдирдији 56 модадан 22-си, 1970-чи илдә исә 50 модадан 32-си Үмүмиттифаг вә үмүмдүнја стандартлары сәвиј-јәсинә чатмышды³⁹.

Сәккизинчи бешилликдә Москва нефть е'малы заводу коллективи-нин сатлыг мәһсулун һәр манатында гәпијә гәнаәт етмәк барәдә ирәли сүрдүјү тәшәббүс республиканын нефть е'малы мүәссисәләринин кол-лективләри тәрәфиндән бөјүк руһ јүксәклији илә гаршыланды. 1969-чу илдә бу јарышда Владимир Илич адына Јени Бақы нефтајырма за-

²⁶ «Азәрбајчан гадыны» журналы, 1969-чу ил, № 5, сәһ. 2.

²⁷ «Габагчыл техника уғрунда» гәзети, 20 август 1970-чи ил.

²⁸ «Азәрбајчан гадыны» журналы; 1969, № 5, сәһ. 2.

²⁹ АҢИШ-ин чари архиви. Истеһсалат вә әмәк һаггы шө'бәсинин 1970-чи илә даир һесабатындан.

³⁰ «Коммунист» гәзети, 9 апрел 1971-чи ил.

³¹ АҢИШ-ин чари архиви. Истеһсалат вә әмәк һаггы шө'бәсинин 1970-чи илә да-ир һесабатындан.

³² «Азәрбајчан Коммунист Партијасы XXIII гурултајынын материаллары. Бақы, 1971, сәһ. 9.

³³ «Вышка» гәзети, 24 январ. 1971-чи ил.

³⁴ Азәрбајчан ССР Јүнкүл Сәнајә Назирлијинин чари архиви. Әмәк вә әмәк һаг-гы шө'бәсинин 1966-чы илә даир материаллары.

³⁵ Азәрбајчан ССР Јүнкүл Сәнајә Назирлијинин чари архиви. Әмәк вә әмәк һаггы шө'бәсинин 1966-чы илә даир материаллары, ф. 15, с. 6, иш 14, вәр. 4, 7.

³⁶ Јенә орада, с. 3, иш 5, вәр. 55, иш 21, вәр. 144, иш 22, вәр. 6.

³⁷ Азәрбајчан ССР Јүнкүл Сәнајә Назирлијинин архиви, ф. 15, с. 14; иш 52, вәр. 58.

³⁸ Тохучулуг вә јүнкүл сәнајә фәһләләри һәмкарлар иттифагы Республика Ко-митәсинин чари архиви. Әмәк вә әмәк һаггы шө'бәсинин 1966-чы илә даир материал-лары.

³⁹ АҢИШ-ин чари архиви. Истеһсалат вә әмәк һаггы шө'бәсинин 1967-чи илә даир һесабатындан.

водундакы 1 нөмрәли сехин истехсалат габагчылларындан С. Иманова, И. Ишханова, Н. Тарасова вә башгаларынын әмәји сәјәсиндә сатлыг мәһсулун истехсал хәрчләринин ашагы салынмасы һесабына 30,4 мин манат гәнаәт әлдә едилмишди⁴⁰.

1966—1970-чи илләрдә республиканын тохучулуг сәнајеси мүүссисәләриндә чох дэзкаһда ишләјән јениликчиләр һәрәкаты кениш јајылмышды. 1966-чы илдә С. Орчоникидзе адына тохучулуг комбинатынын габагчыл тохучусу К. Федјушина чох дэзкаһда ишләмәк тәшәббүсүнү ирәли сүрмүшдү. О. 28 дэзкаһы идарә едирди ки, бу да нормадан 8 дэзкаһ чох иди. К. Федјушинанын тәшәббүсү комбинатын габагчыл гадынлары тәрәфиндән бәјәнилди. Гадынлардан Х. Әлијева, М. Куркова, С. Нәсирова, Ә. Мурадјан онун тәшәббүсүнә гошулараг 25 дэзкаһы идарә етмәјә башладылар. Нәтичәдә һәр күн нормадан 3 мин метр артыг парча тохунду⁴¹.

26 Бақы комиссары адына Гарабаг ипәк комбинатында автомат сехин бүтүн коллективи үч дэзкаһда, барама сарыјан сехин гадынлары бир дэзкаһ әвәзинә ики дэзкаһда ишләјәрәк 1969-чу илин планыны вахтындан әввәл артыгламасы илә јеринә јетирмишдиләр. Гадынлардан А. Петросјан, А. Гәһрәманјан вә Л. Гәрибјан хүсусилә јүксәк көстәричиләрә һаил олмушдулар⁴².

Сәккизинчи бешилликдә «Ән јахшы бригада», «Ән јахшы кејфијјәт устасы», «Өз пешәси үзрә ән јахшы фәһлә», «Ән јахшы әјричи» вә с. девизләр алтында кенишләнән јарыш тохучулуг, јүнкүл вә јејинти сәнајеси мүүссисәләринин коллективләри арасында даһа кениш јајылмышды.

Үмумиттифаг социализм јарышынын јекунларына әсасән 1969—1970-чи илләрдә 2 нөмрәли чәрәк-булка заводунун чәрәкбиширәни, Социалист Әмәји Гәһрәманы А. Гәнијеванын вә бисквит фабрикинн ишчиси Л. Красноружеванын рәһбәрлик етдикләри бригадалар бешиллик планы бүтүн көстәричиләр үзрә мүүвәфғијјәтлә јеринә јетирдикләринә кәрә онлардан биринчиси ССРИ Јејинти Сәнајеси Назирлијинин «Ән јахшы бригадасы», икинчиси исә фабрикин «Ән јахшы бригадасы» адына лајиг көрүлмүшдүләр⁴³. 1 нөмрәли чәрәк заводунун гадынларындан М. Пекришвилијә «Өз пешәси үзрә ән јахшы фәһлә», бисквит фабрикинн гадынларындан Р. Вәлијеваја исә «Ән јахшы кејфијјәт устасы» ады верилмишди⁴⁴.

Сәккизинчи бешилликдә Азәрбајҗанда ихтирачылар вә сәмәрәләшдиричиләр һәрәкаты даһа күтләви шәкил алмышды. 1966—1970-чи илләр әрзиндә республиканын халг тәсәррүфатында ихтирачы вә сәмәрәләшдиричиләрин сәјы 3,9 мин нәфәр артмышды. Бу илләр әрзиндә зәһмәткешләрин 4,5 мин тәклифи гәбул олунмуш вә онларын истехсалатда тәтбиги нәтичәсиндә 15,1 милјон манат гәнаәт әлдә едилмишди⁴⁵.

Гадынлар ихтирачылар вә сәмәрәләшдиричиләр һәрәкатында фәал иштирак етмиш, истехсал просесләринин тәкмилләшдирилмәсинә вә әмәк шәраитинин јахшылашдырылмасына јөнәлдилмиш чохлу гијмәтли тәклиф ирәли сүрмүшдүләр. 1970-чи илдә Үмумиттифаг Ихтирачылар вә Сәмәрәләшдиричиләр Чәмијјәтинин Азәрбајҗан Республика Шурасынын 8551 нәфәр гадын үзвү вар иди ки, онларын да 90 фәизә гәдәри сәнајә сәһәсиндә чалышырды. Һәмин илдә республикада

⁴⁰ АҢИШ-ин чари архив. Азәрбајҗан ССР Нефт Емалы вә Нефт кимјасы Сәнајеси Назирлијинин норматив-тәдгигат бүлләтени, 23 декабр 1968-чи ил.

⁴¹ «Бакински рабочий» гәзети, 18 нојабр 1966-чы ил.

⁴² «Бакински рабочий» гәзети, 1 август 1969-чу ил.

⁴³ Азәрбајҗан ССР Јејинти Сәнајеси Назирлијинин архив, ф. 4, с. 6, иш 8, вәр. 70, 109.

⁴⁴ Азәрбајҗан ССР Јејинти Сәнајеси Назирлијинин архив, иш 11, вәр. 18, иш 8, вәр. 109.

⁴⁵ «Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1970 году». Статистический ежегодник. Баки, 1972, сәһ. 30.

2 мин нәфәрә гәдәр ихтирачы вә сәмәрәләшдиричи гадын өз тәклифләри илә чыхыш етмишди⁴⁶.

1966—1970-чи илләрдә ССРИ Халг Тәсәррүфаты Наилијјәтләри Сәркисиндә кечирилмиш дөрд бахышда јүксәк мұкафата лајиг көрүлмүш јениликчиләр сырасында 40 нәфәрдән чох гадын вар иди. Онлардан Н. Рзајева (Володарски адына тикиш фабрики) гызыл медала, Л. Студитскаја (Баки әт комбинаты) вә Социалист Әмәји Гәһрәманы О. Савкина (Владимир Илич адына Јени Баки нефтајырма заводу) бүрүнч медала лајиг көрүлмүшдүләр⁴⁷.

Азәрбајҗан Коммунист Партијасынын күндәлик рәһбәрлији сәјәсиндә вә фәһлә синфинин фәдакар әмәји нәтичәсиндә сәккизинчи бешилликдә республиканын сәнајә гүдрәти даһа да артды. 1970-чи илдә сәнајенин үмуми мәһсулу 1965-чи илдәкиңә нисбәтән 37 фәиз, әмәк мәһсулдарлығы исә 27 фәиз чохалмышдыр⁴⁸. Бешиллик әрзиндә ағыр сәнајә мәһсулунун һәчми 33 фәиз, јун вә ипәк парчалар, трикотаж, ајаггабы, әт, сүд мәһсуллары, консервләр вә бәзи башга халг истехлакы маллары истехсалы 46 фәиз артмышдыр⁴⁹. Бу наилијјәтләрин әлдә едилмәсиндә фәһлә, мүнәндис, техник вә гуллуғчу гадынларын бөјүк әмәји олмушду.

Азәрбајҗан гадынлары өлкәмизин бүтүн зәһмәткешләри илә бирликдә коммунизм гуручулуғу угрунда бөјүк сәјлә мұбаризә апарыр, әмәк чәһәсиндә јени-јени гәләбәләр әлдә едирләр. Онлар вар гүввәләрини, билик вә бачарығларыны Вәтәнимизин гүдрәтини даһа да мөһкәмләтмәк ишинә сәрф едир, коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасы, коммунист истехсал мұнасибәтләринин формалашмасы, јени инсанын тәрбијә едилиб јетишдирилмәси угрунда әзмлә мұбаризә апарырлар.

Э. Г. Кадырова

Трудовая активность женщин, занятых в промышленности Азербайджанской ССР (1966—1970 гг.)

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросу трудовой активности женщин, занятых в промышленности Азербайджанской ССР в восьмой пятилетке. В статье указывается о трудовых подвигах женщин в борьбе за выполнение заданий пятилетки, о различных формах социалистического соревнования, о рационализаторской и изобретательской деятельности женщин-рабочих и инженерно-технических работников. Принимая активное участие в производственной деятельности промышленных предприятий, женщины Азербайджана внесли весомый вклад в индустриальное развитие республики, что имеет огромное значение в создании материально-технической базы коммунизма.

⁴⁶ Үмумиттифаг Ихтирачылар вә Сәмәрәләшдиричиләр Чәмијјәтинин Азәрбајҗан Республика Шурасынын чари архив. Шуранын 1970-чи илә даир һесабатындан.

⁴⁷ Јениликчиләр Чәмијјәтинин 1966—1970-чи илләрә даир һесабатларындан.

⁴⁸ «Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1970 году», сәһ. 35.

⁴⁹ Азәрбајҗан Коммунист Партијасы XXVIII гурултајынын материаллары. Баки, 1971, сәһ. 13.

В. А. САМЕДОВ

О ВЫХОДЕ БАКИНСКОЙ НЕФТИ НА МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЫНОК В 80-Х ГОДАХ XIX ВЕКА

Вопрос экспорта бакинской нефти на международный рынок затрагивали многие историки и экономисты как в дооктябрьский, так и в советский периоды в связи с изучением истории нефтяной промышленности страны¹. Однако он не являлся предметом специального исследования. В настоящей статье на основании изучения широкого круга вновь выявленных материалов и источников сделана попытка осветить начальный этап экспорта бакинской нефти на международный рынок, являющегося звеном в развитии дореволюционной нефтяной промышленности.

Первые десятилетия (60—70 годы XIX в.) промышленной добычи нефти в Баку значительная часть ее вывозилась в страны Ближнего и Среднего Востока, где она потреблялась без всякой переработки². Одновременно с развитием нефтеперерабатывающей промышленности предпринимаются попытки экспорта нефтепродуктов. В 1873 г. впервые был зарегистрирован вывоз бакинского керосина (30 тыс. пудов) в Персию³.

В конце 70-х — начале 80-х годов XIX в. бакинская нефть и ее

¹ С. Гулишамбаров. О нефтяной промышленности на Кавказе в связи с вопросом об обложении нефти налогом. СПб., 1886; Б. Ф. Брандт. Иностранные капиталы, их влияние на экономическое развитие страны, кн. 4. СПб., 1901; Г. Е. Старцев. Бакинская нефтяная промышленность. Баку, 1901; В. Симанович. Нефть и нефтяная промышленность в России. СПб., 1909; Р. И. Березин. Мировая борьба за нефть. М., 1922; Э. А. Годзишевский. Русская нефть на мировом рынке. М., 1924; К. А. Пажитнов. Очерки по истории бакинской нефтедобывающей промышленности. М.—Л., 1940; С. М. Лисичкин. Очерки по истории развития отечественной нефтяной промышленности. М.—Л., 1954; Б. Ю. Ахундов. Монополистический капитал в дореволюционной бакинской нефтяной промышленности. М., 1959; В. А. Нардова. Монополистические тенденции в нефтяной промышленности в 80-х гг. XIX в. и проблема транспортировки нефтяных грузов. Монополии и иностранный капитал в России. М.—Л., 1962; А. С. Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, 1964; А. А. Фурсенко. Нефтяные тресты и мировая политика. М.—Л., 1965; В. И. Бовыкин. Зарождение финансового капитала в России. М., 1967; С. Г. Балаев. Нефть страны вечного огня. Баку, 1969; А. М. Кадырли. Из истории развития дореволюционной бакинской нефтеперерабатывающей промышленности. Баку, 1970 и др.

² М. А. Мусаев. Торговля города Баку в XIX веке (1800—1883 гг.). Автореф. Баку, 1964, стр. 20.

³ В. И. Фролов. Экономика нефтяного хозяйства. М.—Л., 1926, стр. 246.

продукты в незначительном количестве начали проникать на рынки Европы. С 1878 г. из портов Балтийского моря стали вывозиться смазочные масла, изготовленные из бакинской нефти на заводе В. И. Разгозина в Нижегородской губернии⁴, а с 1879 г. — керосин и другие бакинские нефтяные продукты⁵.

В 1881 г. из портов Балтийского моря было приблизительно вывезено: в Германию — около 34 тыс. пудов смазочных масел, в Данию — 49 тыс. пудов керосина и 56 тыс. пудов смазочных масел, в Голландию — 14 тыс. пудов керосина и 32 тыс. пудов смазочных масел, в Бельгию — 62 тыс. пудов и в Англию — 100 тыс. пудов смазочных масел⁶.

Таким образом, первоначально в экспорте преобладали смазочные масла, что объясняется двумя основными причинами: во-первых, изытком на рынках Европы американского керосина, экспорт которого на континент начался еще в 1860 г.⁷, а во-вторых, спросом развивающейся промышленности капиталистических стран на дешевый и доброкачественный смазочный материал, роль которого и стали выполнять, вместо дорогостоящих и быстро разлагающихся растительных и животных жиров, бакинские смазочные масла⁸.

Бакинская нефть по своему составу была более пригодна условиям выработки смазочных масел, чем американская, так как последняя содержала много летучих фракций⁹.

Бакинская нефть при перегонке давала 25—30% смазочных масел, в то время как американская — всего лишь 7%¹⁰. Кроме того масла из бакинской нефти почти не содержали твердых углеводородов, выдерживали высокую температуру и обладали высокой вязкостью¹¹.

Вследствие высоких качеств бакинских смазочных масел спрос на них в Европе возрастал с каждым годом.

В 1881 г. на континенте было потреблено смазочных масел на общую сумму в 150 млн. руб. серебром¹².

До 1883 г. продукты бакинской нефти попадали на рынки Европы по трассе: Баку—Каспийское море—Волга—рельсовый путь до портов Балтийского моря — рынки сбыта¹³.

Безусловно, такой долгий и дорогостоящий путь тормозил развитие экспорта бакинской нефти.

В начале 80-х годов XIX в. интенсивное развитие бакинской нефтяной промышленности¹⁴ и определенная узость внутреннего рынка Рос-

⁴ Д. И. Менделеев. Сочинения, т. X. М.—Л., 1949, стр. 480; Б. Ю. Ахундов. Монополистический капитал в дореволюционной бакинской нефтяной промышленности, стр. 158.

⁵ Тридцать лет деятельности нефтяного производства Бр. Нобель, 1879—1909, СПб., 1909, стр. 15.

⁶ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1881 г. СПб., 1882, стр. 108—109.

⁷ Газ. «Кавказ», 1880, № 3.

⁸ Газ. «Бакинские известия», 1884, № 29.

⁹ Записки Кавказского отдела Императорского русского технического общества, т. XIII. Тифлис, 1881, стр. 216—217.

¹⁰ А. М. Кадырли. Из истории развития дореволюционной бакинской нефтеперерабатывающей промышленности, стр. 43.

¹¹ Материалы по вопросу о Баку-Батумском нефтепроводе. Известия Общества для содействия русскому торговому мореходству, вып. 32. М., 1889, стр. 61—62.

¹² В. О. Ковалевский. О средствах к упрочению и расширению нефтяной промышленности в России. СПб., 1881, стр. 8.

¹³ В. Е. Пархоменко. Д. И. Менделеев и русское нефтяное дело. М., 1957, стр. 21; газ. «Новое обозрение», 1889, № 1783.

¹⁴ В 1883 г. в Баку было добыто 60 млн. пудов нефти. «Кавказский календарь» на 1885 год. Тифлис, 1884, отд. III, стр. 276; Г. Е. Старцев. Бакинская нефтяная промышленность, стр. 16. В этом же году бакинские заводы выработали 15 млн. пудов керосина. М. А. Кох и П. В. Оль. Нефтяная промышленность. М., 1925, стр. 12.

сни выдвинули на первый план необходимость расширения рынков сбыта ее продуктов.

С открытием Бакинского участка Закавказской железной дороги в 1883 г. для бакинской нефтяной промышленности наступила новая эра. Продукты нефтепереработки получили свободный выход к Черному морю, откуда открылась широкая перспектива выхода их на международный рынок¹⁵.

К 1885 г. бакинские нефтепродукты уже экспортировались в Австрию, Германию, Голландию, Данию, Италию, Болгарию, Румынию, Сербию, Англию, Норвегию, Швецию и другие страны Европы¹⁶.

В 1884 г. бакинским керосином заинтересовались в Китае и Японии¹⁷, однако экспорт его в страны Дальнего Востока начался лишь со второй половины 80-х годов XIX в. В декабре 1886 г. из Батума был отправлен первый пароход с бакинским керосином в Индию, а с июня 1887 г. уже был налажен регулярный экспорт его в эту страну¹⁸.

С октября 1887 г. бакинский керосин стал экспортироваться в Китай, с января 1888 г. на Цейлон, с апреля 1888 г. в Японию, с 1889 г. в Сиама, на Яву и Филиппины¹⁹.

В странах Ближнего и Среднего Востока основание нефтяной торговле положила бакинская нефть, длительное время занимавшая здесь монопольное положение²⁰.

К 1890 г. бакинская нефть ввозилась в Порт-Саид, Аден, Калькутту, Сингапур, Рангун, Сайгон, Манилу, Хайфон, Шанхай, Нагасаки, Иокогаму и другие крупные порты Востока²¹.

Таким образом, в конце 80-х годов XIX в., бакинская нефть экспортировалась во многие страны мира, но больше всего она потреблялась в странах Европы. Так, в 1888 г. на европейские рынки приходилось 73% общего вывоза бакинской нефти на международный рынок²². Причем основным продуктом экспорта, в отличие от начала 80-х годов XIX в. становится керосин. В 1890 г. только из Батумского порта за границу было вывезено 39 млн. пудов всех нефтяных продуктов, из них 33 млн. пудов (85%) приходилось на керосин²³.

Наряду с керосином в 80-х годах XIX в. из Баку экспортировались смазочные масла, бензин, лигроин и другие нефтепродукты, служившие смазочным материалом и сырьем для химической промышленности. Вывоз бакинской нефти осуществлялся главным образом через Батум, ставшим крупнейшим нефтяным портом мира²⁴. В этот период в Батуме были построены склады и резервуары для хранения бакинской нефти, насосные станции, проведены керосинопроводы к пристаням, реконструирован сам порт²⁵. В 1885 г. здесь насчитывалось 12 нефтяных складов с резервуарами общей емкостью около 1,4 млн. пудов²⁶.

Незначительная часть экспорта бакинской нефти в 80-х годах

¹⁵ А. С. Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана в XIX в., стр. 193.

¹⁶ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1885 г. СПб., 1886, разд. II, стр. 1—3, 7.

¹⁷ Газ. «Бакинские известия», 1884, № 27.

¹⁸ «Вестник финансов промышленности и торговли» (Далее — ВФПТ), 1890, № 51, стр. 808.

¹⁹ В. Симанович. Нефть и нефтяная промышленность в России, стр. 86—87. ВФПТ, 1888, № 23, стр. 529; 1890, № 5, стр. 808—809.

²⁰ А. А. Фурсенко. Нефтяные тресты и мировая политика, стр. 377.

²¹ ВФПТ, 1890, № 51, стр. 809.

²² Газ. «Каспий», 1894, № 175.

²³ ВФПТ, 1890, № 47, стр. 488.

²⁴ В 1887 г. из всего количества экспортируемых за границу товаров из Батума 80% приходилось на долю бакинской нефти. «Русское судоходство», 1888, № 42, стр. 42.

²⁵ ЦГИА СССР, ф. 95, оп. 1, д. 662, л. 58; д. 1838, л. 1.

²⁶ ВФПТ, 1886, № 9, стр. 574—575.

XIX в. по-прежнему направлялась через порты Балтийского моря и Каспийским морем в Персию.

Так, в 1890 г. через Балтику было вывезено 4,452 тыс. пудов, а в Персию — 718 тыс. пудов всех нефтепродуктов²⁷.

В экспорте через порты Балтийского моря приоритет с самого начала принадлежал Т-ву «Бр. Нобель», которое не только не прекратило экспорта в Европу этим путем, но и расширило свои действия.

В 1885 г. Товарищество специально для Балтики приобрело пароход «Петролеа», переименованный затем в «Людвиг Нобель», емкостью 63 тыс. пудов, а в 1886 г. — пароход «Пирогов», емкостью 25 тыс. пудов²⁸. В 1885 г. в главном пункте экспорта нефтепродуктов на Балтике в Либаве Товарищество стало строить керосинопровод от складов к молу²⁹.

С середины 80-х годов XIX в. часть экспорта бакинской нефти, совершенно незначительная, стала направляться новым путем: из Батума морем в Одессу и далее по железным дорогам в западно-европейские страны. Инициатором в этом новом деле оказалось «Русское Об-во пароходства и торговли» («РОПиТ»), которое приобрело наливные суда и построило в Одессе резервуары³⁰.

В указанный период бакинская нефть экспортировалась в большом количестве в ряд европейских стран, в частности в Англию, Бельгию, Австрию и Германию³¹. Соответственно, и организация здесь торговли бакинской нефтью поставлена была на более высоком уровне, чем в других. Крупными бакинскими нефтепромышленниками, совместно с предпринимателями этих стран, были созданы торговые фирмы для реализации бакинской нефти. Одновременно согласно договорам с бакинскими экспортерами торговлей нефтью занялись многие крупные фирмы.

Уже в 1883 г. Т-во «Бр. Нобель» создало в Германии дочернее общество «Дейче — Русише нафта импорт гезельшафт» с основным капиталом в 1,5 млн. германских марок³². В августе 1884 г. для реализации бакинской нефти в Австрии было учреждено «Австро-Русское т-во». Одновременно занялся торговлей бакинской нефтью Венский торговый дом «Линдхейм унд К°»³³. В 1888 г. Ротшильды совместно с английской фирмой «Лейн энд Макэндрю» основали в Англии фирму «Керосин и К°»³⁴. Со второй половины 80-х годов XIX в. тесно сотрудничали с Т-вом «Бр. Нобель» и «Каспийско-Черноморским об-вом» английские фирмы «Бесслер, Вехтер энд К°», «Лейн энд Макэндрю», «Самуэль, Самуэль энд К°» и др.³⁵. В конце 80-х годов XIX в. Ротшильды основали в Англии дочернее об-во «Англо-Кавказин Ойл К°»³⁶. Для торговли ба-

²⁷ С. и Л. Першке. Русская нефтяная промышленность, ее развитие и современное положение в статистических данных. Тифлис, 1913, стр. 39.

²⁸ Тридцать лет деятельности нефтяного производства Бр. Нобель, стр. 155.

²⁹ ЦГИА СССР, ф. 95, оп. 1, д. 974, лл. 2, 15—16.

³⁰ ВФПТ, 1888, № 29, стр. 143.

³¹ Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1885 г. СПб., 1886, стр. 1—7; ВФПТ, 1889, № 50, стр. 598.

³² А. А. Фурсенко. Нефтяные тресты и мировая политика, стр. 34. Газ. «Бакинские известия», 1884, № 1, стр. 3. Согласно сведениям в примечаниях сборника документов «Монополистический капитал в нефтяной промышленности России», 1883—1914 гг. Документы и материалы. М.—Л., 1961, стр. 662 основной капитал «Дейче-Русише нафта импорт гезельшафт» в 1883 г. составлял 0,5 млн. германских марок.

³³ Монополистический капитал в нефтяной промышленности России, стр. 662.

³⁴ А. А. Фурсенко. Нефтяные тресты и мировая политика, стр. 36; Монополистический капитал в нефтяной промышленности, стр. 686.

³⁵ А. А. Фурсенко. Нефтяные тресты и мировая политика, стр. 36; ЦГИА СССР, ф. 1458, оп. 1, д. 1196, лл. 2—3; Монополистический капитал в нефтяной промышленности России, стр. 224, 682.

³⁶ Монополистический капитал в нефтяной промышленности России, стр. 689.

кинской нефтью в Бельгии и Голландии ими было создано об-во «Белго-Холландез»³⁷. Агентом Т-ва «Бр. Нобель» в Бельгии на протяжении изучаемого нами периода являлась фирма «Рит и К°»³⁸.

В конце 80-х годов с Ротшильдом тесно сотрудничало крупнейшее «Венгерское кредитное об-во», осуществляя продажу керосина в Германии, Италии, Швейцарии и других странах Европы³⁹.

Таким образом, организация дочерних обществ и тесное сотрудничество крупных бакинских экспортеров с иностранными торговыми и транспортными фирмами способствовали успешному экспорту бакинской нефти на международный рынок.

Наиболее благоприятные условия для торговли бакинскими нефтяными продуктами сложились в Австро-Венгрии и Германии. В этих странах были построены большие склады, понижены железнодорожные тарифы, вагоны-цистерны с тем, чтобы не задерживался транзит нефтяных продуктов на границе, перестраивались по образцу русских и т. д. Уже в августе 1884 г. новые вагоны-цистерны курсировали на железных дорогах Германии⁴⁰. В октябре 1884 г. Правление прусских железных дорог приняло решение бесплатно доставлять их обратно до русской границы⁴¹. В апреле того же года был заключен договор между Правлением русских железных дорог и Прусским государственным управлением о понижении тарифов для грузов из России⁴².

В 1884 г. крупнейшее «Венгерское вагонное об-во» договорилось с Грязе-Царицынской железной дорогой о доставке в Австрию бакинского керосина прямым сообщением⁴³.

Поощрительное отношение к импорту бакинской нефти в Австро-Венгрии и Германии объясняется следующими главными причинами: во-первых, Германия, являясь экономическим конкурентом США в последней четверти XIX в., была заинтересована в вытеснении американского керосина со своих рынков; а, во-вторых, бакинские экспортеры вступили в тесные финансово-экономические отношения с крупнейшими фирмами и банками, оказывающими влияние на экономическую политику этих стран⁴⁴.

Кроме Германии и Австро-Венгрии, создавались условия для торговли бакинской нефтью и в других странах, где были построены крупнейшие склады и резервуары для хранения керосина.

Уже в 1884 г. такие склады были сооружены в Италии, Турции, Сербии, Венгрии, Швейцарии и Франции⁴⁵. В 1886 г. крупный склад с резервуарами емкостью 500 тыс. пудов для хранения бакинского керосина был построен в Голландии⁴⁶.

Значительное влияние на экспорт бакинской нефти оказывала также протекционистская политика царского правительства, которое в интересах фиска создало благоприятные условия для экспорта бакинской нефти. Так, 22 ноября 1884 г. был снижен с 19 коп. до 16 коп. с пуда тариф на керосин и другие нефтяные продукты, перевозимые в

³⁷ Монополистический капитал в нефтяной промышленности, стр. 689.

³⁸ Там же, стр. 688.

³⁹ Труды Общества для содействия русской промышленности и торговле, 1890, ч. 20, отд. II, стр. 314.

⁴⁰ Газ. «Кавказ», 1884, № 185.

⁴¹ Газ. «Бакинские известия», 1884, № 66.

⁴² ЦГИА СССР, ф. 95, оп. 1, д. 1200, л. 1.

⁴³ Газ. «Бакинские известия», 1884, № 77.

⁴⁴ Так, например, летом 1884 г. Т-во «Бр. Нобель» заключило договор с крупнейшими германскими банками («Учетное об-во», «Берлинское торговое об-во») о реализации акций Товарищества на сумму в 10 млн. руб. Причем вся операция финансировалась последними банками. Газ. «Бакинские известия», 1884, № 36, 40, 74.

⁴⁵ Газ. «Бакинские известия», 1884, № 30, 52, 64, 68, 100.

⁴⁶ ВФПит, 1886, № 46, стр. 445.

таре по Закавказской железной дороге до Батума, причем тара возвращалась обратно в Баку бесплатно⁴⁷.

16 августа 1886 г. аналогичное снижение тарифа произошло и на нефтепродукты, перевозимые по Закавказской железной дороге в вагонах-цистернах. Пониженный тариф действовал на дороге до конца 80-х годов XIX в.⁴⁸ 1 июня 1884 г. и 25 сентября 1886 г. были снижены таможенные пошлины на жесть, импортируемую из-за границы для изготовления ящиков под керосин⁴⁹.

Наконец, 21 декабря 1887 г. были утверждены «Правила об акцизе с осветительных масел», вступившие в силу 15 января 1888 г. Согласно «Правилам», экспортируемый керосин освобождался от акциза, в то время как на вывозимый в Россию налагался акциз в 30—40 коп. с пуда, в зависимости от качества керосина⁵⁰.

Поощрительная политика царского правительства выражалась также в постоянном увеличении пропускной способности Закавказской железной дороги, которая отставала от развития бакинской нефтяной промышленности.

За 1883—1884 гг. на дорогу было поставлено всего 500 казенных вагонов-цистерн⁵¹, что не отвечало растущим потребностям нефтяного экспорта. После многочисленных ходатайств нефтепромышленников 31 октября 1884 г. правительство решило увеличить подвижной состав дороги на 750 вагонов-цистерн и 58 восьмиколесных паровозов⁵². Но и в 1886 г., когда число казенных вагонов-цистерн на дороге увеличилось до 1212, они удовлетворяли лишь 0,1—0,2 потребностей нефтяного экспорта⁵³.

Тогда правительство разрешило приобретать частные вагоны-цистерны. В 1886 г. было подано от предпринимателей, преимущественно крупных, множество заявлений о разрешении поставить на дорогу 1100 вагонов-цистерн, 700 из которых в июне 1887 г. уже курсировали между Баку и Батумом⁵⁴.

Число вагонов-цистерн увеличивалось с каждым годом и к 1890 г. на дороге числилось их 1212 казенных и 4282 частных⁵⁵.

Увеличение числа вагонов-цистерн встретило новое затруднение, вытекавшее из географических особенностей местности, по которой пролегла железная дорога.

Наиболее трудным участком Закавказской железной дороги был Сурамский перевал от ст. Квирилы до ст. Михайлово, протяженностью 59 верст⁵⁶. Верхняя точка перевала находилась на высоте 3055 футов и была опасна крутыми уклонами⁵⁷.

После многочисленных ходатайств нефтепромышленников об улуч-

⁴⁷ Газ. «Бакинские известия», 1884, № 95.

⁴⁸ В. Симанович. Нефть и нефтяная промышленность в России, стр. 84. ВФПит, 1886, № 9, стр. 575.

⁴⁹ ЦГИА СССР, ф. 21, оп. 1, д. 235, л. 2.

⁵⁰ С. и Л. Першке. Русская нефтяная промышленность, ее развитие и современное положение в статистических данных, стр. 30—31; ВФПит, 1888, № 5, стр. 256—257.

⁵¹ Г. Е. Старцев. Бакинская нефтяная промышленность, стр. 31—32.

⁵² Монополистический капитал в нефтяной промышленности в России, стр. 65; ВФПит, 1886, № 9, стр. 575.

⁵³ В. А. Нардова. Монополистические тенденции в нефтяной промышленности в 80-х гг. XIX в. и проблема транспортировки нефтяных грузов, стр. 76.

⁵⁴ Материалы по вопросу о Баку-Батумском нефтепроводе, стр. 150.

⁵⁵ Обзор бакинской нефтяной промышленности за 1890 г., стр. 55.

⁵⁶ К. Бегишев. Сурамский тоннель. «Кавказский календарь» на 1891 г., Тифлис, 1890, отд. I. Приложения, стр. 9.

⁵⁷ К. Бегишев. Сурамский тоннель. «Кавказский календарь» на 1891 г. Приложения, стр. 9.

шении провозоспособности Закавказской железной дороги, правительство решило строить через Сурамский перевал тоннель и обходные линии.

Строительство тоннеля началось зимой 1886 г., а 16 сентября 1890 г. крупнейший в России тоннель, длиной 3 версты 374 сажени, был пущен в эксплуатацию⁵⁸. Сооружение тоннеля и новых обходных линий на Сурамском перевале общей длиной 17 верст 400 сажени, потребовало затрат на сумму 10 млн. руб.⁵⁹

Благодаря перечисленным мерам, к концу 80-х годов XIX в. пропускная способность Закавказской железной дороги сильно увеличилась, хотя все еще не поспевала за ростом бакинской нефтяной промышленности. Если в 1883 г. дорога была в состоянии перевозить лишь 4 млн. пудов нефти, то в 1890 г. — более 70 млн. пудов в год⁶⁰.

Транспортировка бакинской нефти на международный рынок почти полностью осуществлялась иностранными транспортными фирмами. Первоначально продукты бакинской нефти вывозились на рынки Европы и стран Ближнего и Среднего Востока исключительно в деревянной таре и жестяных ящиках. Последние изготовлялись в основном в России. В 1884 году в Батуме было несколько заводов по изготовлению жестяных ящиков, производительностью в 250 тыс. штук в год⁶¹.

В начале 1886 г. бакинский керосин стал вывозиться в Европу наливом. 7 января 1886 г., впервые в мировой практике, из Батума в Антверпен направился океанский наливной пароход «Фергесенс», с полным грузом керосина в 100 тыс. пудов⁶².

С 7 февраля 1886 г. стал регулярно вывозить керосин из Батума русский наливной пароход «Свет» (емк. 107 тыс. пудов), принадлежавший «РОПит». В мае 1886 г. общество приобрело еще один наливной пароход «Луч», емкостью 95 тыс. пудов⁶³.

Как уже было сказано ранее, наливные пароходы «РОПит» перевозили экспортируемый керосин лишь до Одессы, откуда он шел по железным дорогам к западноевропейским границам России⁶⁴.

Океанские же наливные суда, транспортирующие бакинский керосин на рынки Европы, принадлежали в основном крупным иностранным фирмам. Уже с 1886 г. наливную перевозку бакинского керосина стала осуществлять крупная английская фирма «Лэйн энд Макэндрю», вступившая в соглашение с английской транспортной фирмой «Самуэль, Самуэль энд К°»⁶⁵.

Со второй половины 80-х годов XIX в. занялась транспортировкой бакинской нефти еще одна крупная английская фирма «Бесслер, Вехтер энд К°»⁶⁶. В 1886 г. из 32 наливных пароходов, вывозивших бакинскую нефть из Батума — 25 плавали под английским флагом⁶⁷.

⁵⁸ К. Бегичев. Сурамский тоннель. «Кавказский календарь» на 1891 г. Приложения, стр. 9.

⁵⁹ Записки Кавказского Императорского русского технического общества, т. XIX, стр. 151, 159.

⁶⁰ ЦГИА СССР, ф. 268, оп. 1, д. 1602, л. 9; ф. 37, оп. 31, д. 468, л. 34. Обзор бакинской нефтяной промышленности за 1890 г. стр. 55.

⁶¹ Газ. «Бакинские известия», 1884, № 84.

⁶² Газ. «Бакинские известия», 1886, № 11.

⁶³ Материалы по вопросу о Баку-Батумском нефтепроводе, стр. 34—35. С. Г. Балаев. К вопросу об истории танкерной перевозки нефти. Тр. Ин-та «Гипроморнефть», Баку, 1970, стр. 294. В 1889 г. два наливных парохода, перевозивших нефть за границу, было у фирмы «Мантасев и К°». Монополистический капитал в нефтяной промышленности России, стр. 133.

⁶⁴ ЦГИА СССР, ф. 95, оп. 1, д. 841, лл. 3—19.

⁶⁵ А. А. Фурсенко. Нефтяные тресты и мировая политика, стр. 31, 38; Материалы по истории СССР, т. VI, М., 1959, стр. 58.

⁶⁶ Б. Ф. Брандт. Иностранные капиталы, их влияние на экономическое развитие страны, стр. 285.

⁶⁷ Ж. «Русское судоходство», 1887, № XVIII—XIX, стр. 81—84.

Нужно отметить, что наливная перевозка бакинской нефти почти не распространилась на рынки Дальнего Востока, куда он по-прежнему доставлялся в жестяных ящиках. Так, в 1890 г. 44% керосина, вывезенного из Батума, было отправлено в жестяных ящиках на Дальний Восток⁶⁸. Объяснялось это тем, что во-первых, в дальневосточных странах еще не была создана стройная система складов для хранения нефтепродуктов, а во-вторых, суда возвращались из этих стран, груженные семенами, рисом и другими сухими грузами, предназначенными для России⁶⁹. Вот почему число и производительность заводов, изготовляющих жестяные ящики в Батуме, постоянно возрастали. В 1890 г. здесь ежемесячно изготовлялось 880 тыс. таких ящиков⁷⁰.

Транспортировка нефтяных грузов на Дальний Восток также оказалась в руках английских фирм. В 1890 г. только фирма «Лэйн энд Макэндрю» ежемесячно вывозила на Дальний Восток около 700 000 ящиков с бакинским керосином⁷¹. Наряду с английскими пароходами под ящичный керосин фрахтовались германские, норвежские и другие пароходы. Однако все фрахтовые сделки заключались в Лондоне⁷².

Таким образом, к концу 80-х годов XIX в. транспортировка бакинской нефти на международный рынок оказалась в руках английских транспортных фирм.

Овладев транспортировкой бакинской нефти и захватив большей частью торговлю ею во многих странах Европы и Азии, иностранные предприниматели пытались еще более укрепить свои позиции в деле экспорта бакинской нефти.

В этот период наблюдается их стремление вывозить за границу сырую нефть и нефтяные полуфабрикаты с целью дальнейшей переработки их в местах сбыта.

Уже в 1884 г. возникли заводы, для выработки смазочных масел из бакинской нефти во Франции, Англии, Германии и других странах Европы, причем производство этого ценного продукта обходилось там на 50—60 коп. (на 1 пуд) дешевле, чем в Баку⁷³.

Обладая высокими качествами, смазочные масла из бакинской нефти высоко ценились в Европе. В 1887 г., в частности, один пуд смазочных масел во Франции стоил 30 франков⁷⁴. Кроме того, при вывозе из России и ввозе в другие страны сырая нефть и полуфабрикаты облагались незначительной пошлиной и продавались по сниженным ценам⁷⁵, вследствие чего число заводов, употребляющих бакинскую нефть в качестве сырья, неуклонно возрастало. В 1887 г. только в Австрии и Германии имелось 14 таких заводов⁷⁶.

На протяжении интересующего нас периода бакинские керосинозаводчики безуспешно боролись за запрещение вывоза сырья за границу и обложение его высокой пошлиной. В 1890 г. только одного «дистиллята» (неочищенный керосин) было вывезено за границу 5,5 млн. пудов⁷⁷.

С самого начала выхода бакинской нефти на международный рынок она вступила в ожесточенную конкуренцию с американской неф-

⁶⁸ ВФПит, 1890, № 47, стр. 488.

⁶⁹ ВФПит, 1890, № 51, стр. 809.

⁷⁰ Труды Общества для содействий русской промышленности и торговле, стр. 314.

⁷¹ Материалы по истории СССР, т. VI, М., 1959, стр. 58.

⁷² ВФПит, 1890, № 51, стр. 810.

⁷³ Газ. «Бакинские известия», № 36.

⁷⁴ ЦГИА СССР, ф. 932, оп. 1, д. 355, л. 68.

⁷⁵ Газ. «Кавказ», 1889, № 37; Материалы по вопросу о Баку-Батумском нефтепроводе, стр. 200.

⁷⁶ ЦГИА СССР, ф. 932, оп. 1, д. 355, л. 59.

⁷⁷ Газ. «Каспий», 1891, № 57.

тью, хозяйева которой стремились к безраздельному господству на нефтяных рынках Европы и Азии⁷⁸.

Необходимо отметить, что главными конкурентами на международном рынке были крупные бакинские фирмы: Т-во «Бр. Нобель» (Нобель), «Каспийско-Черноморское нефтепромышленное и торговое об-во» (Ротшильд) и американская «Стандарт Ойл К°» (Рокфеллер). Уже с 1883 г. начинается ожесточенная конкуренция Нобеля и Рокфеллера в Германии и Австро-Венгрии⁷⁹.

В результате ожесточенной борьбы на международном рынке в конце 80-х годов XIX в. бакинская нефть значительно потеснила американскую. В 1889 г. на нефтяные рынки мира было вывезено около 1,4 млн. баррелей американской и 0,8 млн. баррелей бакинской нефти⁸⁰.

Таким образом, в конце 80-х годов XIX в. из общего количества потребляемой нефти на международном рынке около 37% составляла бакинская нефть. Если учесть, что экспорт американской нефти начался с 1860 г., а бакинской — лишь с начала 80-х годов XIX в., то нужно признать колоссальный успех последней.

Быстрое распространение бакинской нефти на международном рынке объяснялось прежде всего успешным развитием бакинской нефтяной промышленности, узостью внутреннего рынка России, значительным спросом на нефтяные продукты во многих странах Европы и Азии, поощрительной политикой царского правительства, тесной связью экспортеров бакинской нефти с иностранными торговыми и транспортными фирмами, созданием дочерних предприятий во многих странах Европы, географической близостью России ко многим нефтяным рынкам мира и рядом других причин.

Бакинскую нефть на международный рынок экспортировали многие предприниматели, однако с самого начала инициатива оказалась в руках фирм Ротшильда и Нобеля, захвативших к концу 80-х годов XIX в. в свои руки 60% экспорта⁸¹. В 1888 г. из 27,3 млн. пудов керосина, экспортированного на международный рынок из Баку, 16 млн. пудов приходилось на долю Ротшильда⁸².

Этот факт имел немаловажное значение и в дальнейшей концентрации и монополизации бакинской нефтяной промышленности.

На основании приведенных в работе фактов можно сделать следующий общий вывод: в 80-х годах XIX в. бакинская нефть не только вышла на международный рынок, но и заняла видное место на нефтяных рынках многих стран Азии и Европы, способствуя тем самым успешному развитию бакинской нефтяной промышленности.

В. А. Сэмедов

XIX эсрин 80-чы иллэриндэ Бақы нефтинин бејнэлхалг базара чыхмасы наггында

ХҮЛАСӘ

1883-чү илдә Загафгазија дәмир јолунун Бақы саһәсинин ачылмасы Бақы нефт сәнајеси мәнсулларынын бирбаша Гара дәннзә вә онун васитәсилә бејнэлхалг базара чыхмасына кениш имкан јаратды.

⁷⁸ Вопрос этот представляет собой обширную и самостоятельную область исследования, в связи с чем автор, ограниченный рамками статьи не счит возможным рассматривать его.

⁷⁹ Монополистический капитал в нефтяной промышленности России, стр. 52—53.

⁸⁰ Газ. «Каспий», 1894, № 47. Баррель = 159 л (нефти).

⁸¹ Б. Ю. Ахундов. Монополистический капитал в дореволюционной и бакинской нефтяной промышленности, стр. 158. ВФПИТ, 1890, № 47, стр. 488.

⁸² М. Ә. Мусајев. XIX эсрин сонларында Бақы шәһәрин тичарәти (1883—1900-чү илләр). Бақы, 1972, сәһ. 144.

XIX эсрин 80-чы иллэриндә дүнјанын бир чох өлкәсиндә ихрач едилән Бақы нефтинин 70%-и Авропа гит'әсинин пајына дүшүрдү. Бақы нефтинин әсас һиссәси дүнјанын бөјүк нефт лиманына чеврилмиш Батумидән көндәрилирди.

XIX эсрин 80-чы иллэриндә Бақынын ири нефт саһибкарлары Авропа өлкәләринин сәһмдарлары илә бирликдә Бақы нефтинин сатышыны тәмсил едән тичарәт фирмалары тәшкил етмишдиләр.

XIX эсрин 80-чы иллэриндә Бақы нефтинин ихрачында чар һөкүмәтинин күзәшт сijasәтинин дә бөјүк ролу олду. Белә ки, ихрач олуна ағ нефт аксиздән азад едилди, Загафгазија дәмирјолунда тариф ашағы салынды, артыг 1890-чы илдә 70 мин пуд нефт дашыја билән дәмир јолунун дашыма габилијјәтинин даһа да артырылмасы үчүн тәдбирләр көрүлдү.

XIX эсрин 80-чы иллэриндә Бақы нефтинин бејнэлхалг базара дашынамасы бүтүнлүклә ири инкилис фирмаларынын: «Лејн енд Макендрју», «Самуел енд К°», «Бесслер, Вехнер енд К°» вә б. әлиндә иди. Бақы нефти бејнэлхалг базара чыхдығы күндән Америка нефти илә рәгабәтә кирди вә 80-чы илләрдә дүнја нефт базарларында ону тамилә сыхышдырды.

XIX эсрин 80-чы иллэриндә Бақы нефти бејнэлхалг базара чыхмагла јанашы, Асија вә Авропа өлкәләринин нефт базарларында мүһүм мөвге тутараг нефт сәнајесинин инкишафына тәкан вермиш олду.

Ш. П. ҺАМИДОВА

XVIII ЭСРИН СОНЛАРЫНДА АЗЭРБАЙҶАН ВЭ КҮРЧҮ ХАЛГЫНЫН ИРАН ИШҒАЛЧЫЛАРЫНА ГАРШЫ БИРКЭ МҮБАРИЗЭСИ

Тэхминән ејни талејә малик олан Загафгазија халгларынын гәдим достлуғу вардыр. Бу достлуг тәсадүфи дејилдир. Ону шәртләндирән чоғрафи мөвге, тәбии амилдән доған адәт-ән’әнәләрдәки сых јахынлыг вэ һәјатда баш верән бир чох мүнһүм сијасы һадисәләр олмушдур.

Загафгазијанын әлверишли чоғрафи шәраити әсрләр боју Иран вэ Түрkiјә кими нисбәтән бөјүк дәвләтләрин диггәтини чәлб етмиш, онларын һәр бири ајры-ајрылыгда Загафгазија халгыны өзүнә табе етмәјә чалышмышды. Мәһз буна көрә дә Загафгазија халглары тарих боју өз истиглаллијәти уғрунда харичи ишғалчылара гаршы вурушмалы олмушлар.

Бу достлуг мүнәсибәтләри XVIII әсрин сонларында Аға Мәһәммәд ханын Загафгазијаја һүчүмү заманы өзүнү бир даһа көстәрди.

Мәгаләдә мәсәд Аға Мәһәммәд ханын Загафгазијаја һүчүмү вэ онун сәбәбләрини арашдырмаг дејил¹, бу мүнәрибәдә АзәрбајҶан вэ Күрчү халгларынын үмуми дүшмәнә гаршы биркә вурушмасыны көстәрмәкдир.

Загафгазијада көзү олан Аға Мәһәммәд хан бирдән-бирә силаһ ишләтмәк истәмәди. О, АзәрбајҶан ханлыгларыны вэ Картли-Кахетија чарлыгыны өз тәрәфинә чәкмәк мәсәди илә һијләјә әл атды. Аға Мәһәммәд хан һаким феодалларын бә’зисинә һәдијә көндәрир, бә’зисинә вә’дләр верирди. О, II Ираклини ширникдирмәк үчүн һәтта бүтүн АзәрбајҶаны фәтһ едиб онун табелијинә верәчәјинә анд ичмишди².

Аға Мәһәммәд ханы белә бир аддым атмаға нә вадар етмишди?

Мә’лум олдуғу кими 1783-чү илдә Картли-Кахетија чарлыгы Кеоркивск мугавиләсинә әсасән Русија дәвләтинин һимәјәси алтына

¹ Бу барәдә әтрафлы бах: В. Н. Левиатов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948; И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений Азербайджана и Армении в XVI—нач. XIX вв., Ленинград, 1949; Г. Б. Абдуллаев. Из истории северо-восточного Азербайджана в 60—80 г., Баку, 1958; Ә. Н. Гулијев. АзәрбајҶан—Русија мүнәсибәтләри тарихиндән. Бақы, 1958; Ф. М. Әлијев. XVIII әсрин биринчи јарысында АзәрбајҶанда тичарәт. Бақы, 1964; А. Абдурахманов. АзәрбајҶан в русско-иранско-турецких отношениях в первой половине XVIII в., Баку, 1964; Г. Б. Абдуллаев. АзәрбајҶан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией. Баку, 1965.

² Әбдүррәззаг Дүнбүлү. Тарихи-Дәнабилә. Ермәнистан ССР Әлјазмалары Институту, матеидаран, инв. 226, сәһ. 32.

кечмишди³. Бу һадисәдән руһланан бир чох АзәрбајҶан һакимләри дә өз әмин-аманлыгларыны тә’мин етмәк мәсәди илә Русијаја мејл көстәрмәјә башламышдылар. Бу ишдә Гарабағ ханлыгынын башчысы Ибраһимхәлил хан даһа артыг фәалијјәт көстәрмишдир. 1783-чү илдә Ибраһимхәлил хан Картли-Кахетија чарлыгынын Русија дәвләтинин табелијинә кечмәси мүнәсибәти илә Тифлис шәһәриндә кеңириләчәк тәнтәнәләрдә иштирак етмәк үчүн Гарабағдан Күрчүстана кедән нүмајәндә һеј’әтинин башчысы Молла Пәнаһ Вагифә тапшырмышды ки, о, Русија дәвләтинин нүмајәндәси Бурнашевдән хаһиш етсин ки, Русија дәвләти Гарабағ ханлыгыны да өз һимәјәсинә алсын⁴. Дикәр АзәрбајҶан ханлыглары да белә фикирдә идиләр.

Аға Мәһәммәд ханы нараһат едән мәһз бу иди. Лакин лазыми гүввәјә малик олмадығындан о, силаһа әл ата билмирди.

1786-чы илдә Ирандакы гоһумларынын көрүшүнә кедән күрчү кнјазы Сисјанову Аға Мәһәммәд хан өз сарајына чағырмыш вэ она тә’кидлә тапшырмышды ки, II Иракли Русија һимәјәсиндән әл чәксин⁵.

Русија дәвләтинин Күрчүстанда чәми ики баталјону вар иди. II Иракли чох еһтијат едирди ки, Иран гошунларынын һүчүмү заманы бу гүввә азлыг етсин. О, чох чалышдыса да, II Јекатерина һөкүмәтиндән бундан әлавә гүввә ала билмәди. Буна көрә дә дипломатик аддым атараг, 1792-чи илдә Аға Мәһәммәд ханын сарајына өз елчисини көндәриб Иранла мүнәсибәтләри јахшылашдырмаг нијјәтиндә олдуғуну билдирди.

Әлдә едилмиш сәнәддә гејд олунур ки, Аға Мәһәммәд хан Күрчүстандан кәлмиш елчини Иран гајдасы илә тәнтәнәли сурәтдә гәбул етмиш, өз әбасыны гонағын чијинә салмышды. Күрчүстана гајыданда исә даш-гашла бәзәдилмиш, 1750 манат гијмәти олан гәлјаныны она бағышламышды⁶.

Бу һадисәдән сонра Аға Мәһәммәд хан II Ираклијә фәрман көндәриб, Русија дәвләти илә һәр һансы бир әлагәни кәсмәји вэ әбәди олараг Иранла бирләшмәји тәләб етди. Аға Мәһәммәд хан күрчүләрин әсрләр боју Иранын һакимијјәти алтында јашадығыны, онларын мүсәлман адәт-ән’әнәләринә бәләд олдуғларыны, Иранда онларын тичарәт апармасы үчүн лазымы шәраит јарадачағыны вә’д едир⁷, әкс тәгдирдә Күрчүстаны ганлы вурушмаларла һәдәләјирди. II Иракли Аға Мәһәммәд ханын көндәрдији мәктубу алдыгдан сонра Иран нүмајәндәсинә белә чаваб вермишди: «Аға Мәһәммәд хана де ки, II Иракли Русија императору II Јекатеринадан башга һеч бир дәвләти танымаг истәмир»⁸.

Аға Мәһәммәд хан Күрчүстандан әлини үздүкдән сонра 1793-чү илдә сәркәрдәси Сүләјман ханы Гарабаға, Ибраһимхәлил ханын јанына көндәрди вэ табечилик әламәти олараг оғлу Мәһәммәдһәсән ханы ки-ров истәди⁹. Ибраһим хан бу тәклифә гәти е’тираз едиб билдирди ки, Гачар онун гардашы оғлу Әбу Сәид ханы да киров апарараг Иранда өлдүрмүшдү¹⁰. О, киров әвәзинә Аға Мәһәммәд хана белә чаваб көн-

³ З. Хвалов. Присоединение Грузии к России, СПб., 1906, т. III, сәһ. 133.

⁴ Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли. Ган ичиндә, Бақы, 1968, сәһ. 121—122.

⁵ Грамоты и другие исторические документы, относящиеся к Грузии, т. II, вып. 1, СПб., 1958, сәһ. 110, сәнәд 78 (күрчү дил.).

⁶ Күрчүстан ССР Мәркәзи Дәвләт Тарих архиви, ф. 1448, сәнәд 1805 (күрчү дил.).

⁷ «Сыны отечества», 1935, № 39, сәһ. 290; В. Зубов. Шесть писем о Грузии и Кавказе, № 1834, сәһ. 61; Памятники времен утверждения Русского владычества на Кавказе (под ред. генерал-майора Потто), вып. 1, Тифлис, 1906, сәһ. 65.

⁸ П. Г. Бутков. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг., т. II, Тифлис, 1869, сәһ. 332.

⁹ Р. Т. Титанян. Армянские источники о нашествии Ага Мохаммед хана в 1795—1797, Ереван, 1974 (автореферат), сәһ. 10.

¹⁰ П. Г. Бутков. Көстәрилән әсәри, сәһ. 332.

дәрди: «Атамдан мәнә һеч бир сәнәд ғалмамышдыр ки, сәнә вә ја баш-гасына хәрч верәм»¹¹.

Аға Мәһәммәд өз нүмајәндәләрини Азәрбајҗанын башга ханлығла-рына да көндәрмишди. Талыш Мир Мустафа хан, шамахылы Мустафа хан, ирәванлы Һүсәјнәли хан Аға Мәһәммәдә табе олмагдан гәти им-тина етдиләр¹².

Шәкили Мәһәммәдһәсән хан Аға Мәһәммәд ханын мүвәффеғиј-јәт газаначағыны күман едәрәк дүшмән чәбһәјә мејл көстәрди. Дәр-бәндли Шејх Әли хан Аға Мәһәммәд ханын бүтүн Ширваның она ве-рәчәји вәдиңә инанарағ Гачарла бирләшмәји үстүн тутду. Бакылы Һүсәјнгулу хан исә Русија вә Иран арасында тәрәддүд едән ханлығ-лардан иди.

Көрүндүјү кими, Аға Мәһәммәдин јүрүшү әрәфәсиндә Зағафгази-јада ики чәбһә јаранмышды. Өз истиғлалыјјәтләрини сәләһ күчүнә мү-дафиә етмәјә һазыр олан вә худбинлик һиссијјатына ғапылыб шәхси мәнафејини күдән ханлар.

Биринчи чәбһә даһа күчлү иди. Буну тарихин сонракы һадисә-ләри дә бир даһа сүбүт етди.

Зағафгазијада Аға Мәһәммәд хана гаршы дүшмән чәбһә јаранса да, бу чәбһәләр арасында мөһкәм бирлик јох иди. Лакин гејд етди-јимиз кими, Иран дәвләтинин тәклифини рәдд едән Азәрбајҗан ханла-рының демәк олар ки, һамысы Русија дәвләтинә мүрачиәт едәрәк, онун һимајәси алтына кечмәк арзусунда олдуғларыны билдириб, һәрби кө-мәк истәдиләр, Зағафгазија феодал һакимләриндән јалныз Гарабағ һакими Ибраһим хан вә II Иракли ваһид дүшмәнә гаршы бирликдә мүғавимәт көстәрмәји гәрара алдылар.

Әлдә олан мәлүматдан мүәјјән едилмишдир ки, дүшмәнин ән ағыр зәрбәләрдән бирини Шуша ғаласына ендирмәк фикриндән хәбәр тутан Ибраһим хан мүдафиә үчүн зәрури сајылан һәр чүр тәдарүкү көрмәјә башлады. О, һәтта Гарабағын мәшһүр чинс ат илхысының, һәмчинини бә'зи әиләләрин дүшмән әлиңә кечмәсиндән еһтијат едәрәк онлары Күрчүстана көчүрдү. М. Адыкөзәлбәј гарабағлыларын Күрчүстан тор-пағында һөрмәтлә гаршыландығыны гејд етмишдир¹³.

Сијаси вәзијјәтлә әлағәдар оларағ Ибраһим ханла II Иракли өз араларында разылыға кәлдиләр ки, чәтин вахтларда бир-биринә һәм гошун, һәм дә пулла јардым көстәрсинләр¹⁴.

Иран тарихчиләринә көрә Аға Мәһәммәд хан Гачар 60 мин, Г. Оле-вејин дедијинә көрә исә 70 мин¹⁵ орду илә 1795-чи ил мај ајының 16-да Зағафгазијаја јола дүшдү. Шаһын гардашы Әлигулу хан¹⁶ Јеревана, Аға Мәһәммәд ханын өзү исә Шуша ғаласы тәрәфә үз тутду¹⁷.

1795-чи илдә Аға Мәһәммәд ханын гошуну Шуша ғаласыны мүһа-сирәјә алды. Шущанын мүдафиәсинә шәхсән Ибраһим хан рәһбәрлик едирди. Гоншүлүгдә јашајан вә Гарабағ ханлығына табе олан Вәрәнд Мәликинин—Ибраһим ханын ғајнатасы Мәлик Шаһназаровун башчы-лығы илә ермәниләр дә шушалыларын көмәјинә кәлмишдиләр. Иракли дә Ибраһим хана 120 мин манат пул¹⁸ вә Күрчүстанда Азәрбајҗан мә-

сәләләри үзрә II Ираклинин вәзири олан Мирзә Рәбинин башчылығы илә чохла гошун көндәрди¹⁹.

Аға Мәһәммәд хан Ибраһим ханы ғаладан чыхармағ үчүн һијлә ишләтсә дә, бу баш тутмады. О, бир нечә дәфә галаја һүчума кечди, лакин тезликлә дәф едилди. Бүтүн Шуша әһалиси мүдафиәјә ғалхмыш-ды. Һеч бир дини, етник фәрг Ибраһим ханын рәһбәрлији алтында бирләшән мүхтәлиф милләтләрдән тәшкил олунмуш дөјүшчүләрин мүбаризәсинә мане ола билмәди.

Шущалы Акоп бу вурушмада Азәрбајҗан гадынларының шүчаә-тиндән әтрафлы бәһс едәрәк көстәрмишдир ки, онлар ушағларыны вә әиләләрини бурахыб силаһа сарынмышдылар²⁰. Шущалылар гала уг-рунда көрүнмәмиш гәһрәманылығла вурушурдулар²¹.

Бүтүн чәһдләринә бахмајарағ, Иран гошуну Шуша ғаласыны ала билмәди. П. Коваленски Шущанын мүдафиәси һағгында јазыр ки, Ибраһим хан Шущаны елә бир мәрдликлә, гочағлығ вә чәсарәтлә мү-дафиә едирди ки, онун ады Иранда вә Русија императорунун сарајын-да мәшһүрләшмишды²².

Аға Мәһәммәд хан һеч бир һүчум вә мүһасирә илә ғаланы ала билмә-јәчәјини көрүб данышығ апармағ гәрарына кәлди. Ибраһим хан Аға Мәһәммәд ханын һијләсини баша дүшәрәк онун һеч бир шәрти илә разылашмады. Шущалылар Аға Мәһәммәд хана чаваб оларағ кечә һү-чума кечиб иранлылары дағын әтәјинә ендирдиләр вә хәндәкләрдә кизләнәрәк дүшмән дүшәркәләрини мүһасирәјә алдылар. Мәлик Шаһ-назаровун гошуну Ираның өн дәстәсини дармадағын етди²³.

Гарабағ ханлығының мүтәғиги олан II Иракли Гафгаз чәбһәсин-дә, Гудовичин јанында олан Г. Чавчавадзејә јаздығы 1795-чи ил 25 август тарихли мәктүбдә Шуша әтрафында баш верән һадисәләри, га-рабағлыларын Аға Мәһәммәд хана гаршы партизан мүһарибәсини белә гијмәтләндирмишди: «Дүздүр, Аға Мәһәммәд хан бир ајдан ар-тыгдыр ки, гарабағлылары мүһасирәдә сахламышдыр. Лакин јерли әһали дә онун гошунларына ағыр зәрбәләр вурмушдур. Онлар дөјүш-чүләри дири-дири тутмагла, һејванлары апармагла Аға Мәһәммәд ханы сон дәрәчә тәнкә кәтирмишдиләр»²⁴.

Иран ишғалчыларының Гарабағдан говулмасында бирләшмиш гүввәләрин бөјүк ролу олмушдур. Онлар дүшмән үзәриндә ики дәфә бөјүк гәләбә газанмышдылар. Илк гәләбә онларын Худафәрин кечи-диндән дүшмәнин әрзағ дашыјан нәглијјат васитәләрини әлә кечирмә-ләри иди. Икинчи гәләбә исә шүбһәсиз ки, Аға Мәһәммәд ханын Шу-шаны 33 күн мүһасирәдә сахлајыб һеч бир нәтичә әлдә едә билмәмәси сајылырды.

Гачар Ибраһимхәлил хаинын мүтәғигләрини дармадағын етмәк гәрарына кәлди вә бүтүн гүввәсини топлајыб Күрчүстана һүчума кечди.

Иракли тәләсиқ гошун топлады. Өз гүввәсинә инамы олмадығындан 1790-чы ил мүғавиләсинә әсасән Имерети чары II Соломондан көмәк истәди. II Соломон 2000 нәфәрдән ибарәт шәхси гошуну илә Тифлисә кәлди. Лакин II Иракли вә II Соломонун биркә гүввәси Аға Мәһәммәд

¹¹ Архив АН СССР, ф. 99, № 14, сәһ. 10—12.

¹² В. Н. Левнатов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII в., Баку, 1948, сәһ. 166.

¹³ М. Адыкөзәлбәј. Гарабағнамә, Баку, 1950, сәһ. 134.

¹⁴ Тејмураз Бағратиони. Давид Бағратионинин тарихи, Тбилиси, 1972, сәһ. 32 (күрч. дил).

¹⁵ Саркис Какабадзе. II Ираклинин дәврүндә Күрчүстан. Тифлис, 1919, сәһ. 183 (күрч. дил).

¹⁶ В. Р. Григорян. Ереванское ханство в конце XVIII столетия (1700—1800). Јереван, 1958, сәһ. 12 (авторәферат).

¹⁷ М. Адыкөзәлбәј. Гарабағнамә, Баку, 1950, сәһ. 81.

¹⁸ Архив АН СССР, ф. 99, сиж. 14, сәһ. 98—99.

¹⁹ П. Г. Бутков. Көстәрилән әсәри, II һ., сәһ. 336—337.

²⁰ Р. Т. Титанян. Армянские источники о нашествии Ага Мохаммед хана в 1795—1797 г. (авторәферат), сәһ. 11.

²¹ «Әдәбијјат гәзети», 10 март 1946-чы ил.

²² Записки П. Коваленского о Грузии, АКТЫ 9, т. 1, д. № 34, сәһ. 120.

²³ В. Н. Левнатов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948, сәһ. 170.

²⁴ Грамоты и другие исторические документы, относящиеся к Грузии, т. II, вып. II, с. 1769, ред. Сегарли, СПб., 1902, д. 73, сәһ. 93.

ханын гошунунун жарысындан да хејли аз иди²⁵. Иракли Гудовичдэн 3000 рус эскэри кэтирилмэсини²⁶ ханыш етди²⁷.

Иран гошуну Күрчүстан сәрхәддинә җахынлаштырып, Күрчү феодадлары арасында дүшмәни нечә гаршыламаг үстүндә мубаһисә кедирди. «Бәзиләри сон дамба ганына гәдәр Тифлиси горуагы, бәзиләри исә шәһәри тәрк едиб кетмәји мәсләһәт көрүрдүләр. Чохлары илә бирликдә Иракли дә Тифлиси тәрк етмәји гәрара алды. Чаричә Даречан ханым да Ага Мәһәммәд ханын төрәтдији вәһшиликләрдән горунмаг мәгсәди илә шәһәрдән чыхмаг мәчбур олду. Ону Азәрбајҗанын адлысанлы аиләсиндән олан Аллаһверди Јадикаровлар нәслинин гадынлары мүшәјиәт едирдиләр. Даречан ханым бу гадынларын бириндән сорудугла ки, әрин Аллаһверди бәј һарададыр, гадын белә чаваб вермишди:—«Аллаһверди бәј вачибли вә онун лазым олдуғу јердәдир. Бизим аиләләрнин кишиләринин һамысы Ираклинин тәрәфиндәдиләр»²⁸.

Сентјабр ајынын 12-дә Ага Мəһəммəd хан гошуну илэ Тифлисə кир-
ди. Шəһəр амансызчасына талан едилди. Күрчүстанда јашајан азəрбај-
чанлылар мəсчиддə кизлэндилэр. «Бизи раһат бурахын, биз дə сизин
кимнi һəмє'тигадыг»,—дејə моллалар вахты илэ Шаһ Аббасын Тифлис-
дə тикдирдији мəсчиддəн ғыпгырырдылар. Лакин Иран əскəрлəри мəс-
чидин гапыларыны ғырыр, ичəри кириб онлары өлдүрүрдүлэр²⁹. Бу
фактлар күрчүлэрлə иранлылар арасындакы дүшмən мүнəсибəтлəрин
əсасынын əн дəрин феодал маһијəт үзəриндə гурулдугуна парлаг ми-
салдыр.

Ахыра гәдәр Ираклијә садиг галан Шәмшәддинли Әлисултан өз көчәри дәстәси илә пшав-ховсурларла бирләшәрәк Иран гошунларынын сон һиссәсини гачмаға мәчбур етди. Борчалы, Газах вә шәмшәддинли-лиләрдән ибарәт тәшкил едилмиш азәрбајҗанлы дәстәләри мәрдликлә вүрушурдулар³⁰.

Иранлылар Күрчүстанын гәдим пайтахты Мехетаја јахынлашдыгда Аға Мәһәммәд ханын гошунунун бир һиссәсинин сәркәрдәси, Нахчыван ханы Кәлбәли хан Кәнкәрли шәһәрин дағыдылмасына ичәзә вермәди; бурада ибадәткәһ вә падшаһларын мәгсәдләри вар иди³¹.

Аға Мәһәммәд ханын Күрчүстандакы мұвәффәғијәти јарымчыг галды. Иранда баш верән үсјанлар, шушалыларын архадан јаратдыглары тәһлүкә, азугәнин сона јетмәси Аға Мәһәммәд ханын Тифлисдә мұһарибәни давам етдирмәсинә мане олду. Аға Мәһәммәд хан икинчи дәфә Күрчүстана гајытмаг, бир гәдәр гүввә топламаг вә гышы кечирмәк нийјәти илә Муғана кетди. О, Күрчүстандан II Ираклинин гардашы гызыны, һәмчинин 60 мин³² әсир, бир милјона јахын вар-дөвләт, 2 халвар гызыл апармышды.

Бизчә, Аға Мәһәммәд ханын 60 мин әсир апармасы мәсәләси һәгигәтдән бир гәдәр узагдыр. Чүнки, ирәлидә гејд етдијимиз кими, II Сомон II Ираклијә 2000 гошун вердикдән сонра күрчү гошунлары Аға Мәһәммәд ханын әскәрләринин сајынын јарысында да азыны тәшкил едирди. Бурадан белә бир мәнтиги суал мејдана чыхыр: Картли-Кахетија чарлығында мүһарибә үчүн орду гүввәси чатмырдыса, Аға Мәһәммәд хан 60 мин әскәри һарадан апара биләрди.

Вэзирјэтин абырлыгыны һисс едэн Ага Мәһәммәд хан 1795-ил сентябрын 16-да Мирзә Гәһрәман вә Мехраб ага васитәсилә Ираклијә сүлһ бағламағ һаггында мәктүб көндәрди³³.

Сүлһүн шәртләри ашағыдакылардан ибарәт иди. 1. Аға Мәһәммәд ханы танымаг. 2. Киров үчүн онун јанына оғланларындан вә ја нәвәләриндән бир нәфәри көндәрмәк. 3. Азад хандан галмыш ики әдәд надир алмазы³⁴, Мирзә Султанын саатыны гајтармаг. 4. Күрчүстанда кизләнмиш гарабағлылары гајтармаг³⁵. Бунларын әвәзиндә исә о, Күрчүстандан апардығы әсирләрин јарысыны вә мүһарибә нәтичәсиндә Күрчүстана тохундурдуғу зәрәрин хәрчини өдәмәјә сөз вермишди³⁶. Иракли Аға Мәһәммәд хана мүһарибә илә чаваб вермәк игтидарында олмадығыны көрүб, сүлһ бағламағы гәрара алды. Бу мәгсәдлә о, Кејхосров Авалишевлени Соғанлыг дүшәркәсинә көндәрди. Күрчүстан илдә бир милјон манат верки вермәји өһдәсинә көтүрдү. Лакин о шәртләки, иранлылар апардығлары әсирләрин јарысыны јох, һамысыны кери гајтарсынлар. Аға Мәһәммәд хан разылашмајыб өз тәклифини верди. Һәр бир әсир үчүн 1 манат пул, Надир шаһдан галмыш ики әдәд надир алмазы, ғытынчы вә гијмәтли әшјаны истәди. Иракли јалһыз бу шәртләри јеринә јетирдикдән сонра Иран Күрчүстаны өз һимәјәсинә көтүрмәк һаггында данышыг апарачағына сөз верирди. Лакин бу тәклиф вә рәјләр нәтичәсиз галды, тәрәфләр бир-биринә инанмадылар.

Бу заман Иранда үсјан башланмасы хәбәрини ешидән Аға Мәһәм-мәд хан кернә гајытмағы гәрарә алды. Гејд етмәк лазымдыр ки, үсјан сүр'әтләнди. Онун кетмәсинин әсас сәбәби В. Зубовун башчылығы алтында икинчи рус гошунларынын Загафғазияја кәлмәси илә әла-гәдар иди.

Ага Мəһəммəd хан нэинки Тифлисдэн, хэтта Күрчүстан сэрхэд-
диндэн дэ узаглашды³⁷. О, 1795-чи илдэ Загафгазијаја даир нијјетини
һəјата кеңирə билмəдијинə керə 1796-чы илдэ јенидэн ораја
гајытды. Лакин Гачарын арзусу үрəјиндэ галды. О, 1797-чи илин ијү-
нуида Шушада ғз јахын адамлары Сəфəрəли бəј вə Аббас бəј тэр-
финдэн өлдүрүлдү.

Күрчү вә Азәрбајҗан халҗлары арасындакы достлуг мүнәсибәтләри өз гәјдасында давам едирди. Мүһарибәдән сонра, јә'ни 1796-чы илдә Иракли азәрбајҗанлы Мирзә Рәбини мустофиликдән вәзирлијә кечирди³⁸. Бизчә, Мирзә Рәбинин һәмин вәзифәјә ләјиг көрүлмәси онун Күрчүстаны Аға Мәһәммәд ханын һүчүмундан горумаг саһәсиндә һәјәтә кечирдији тәдбирләр вә апардыгы сјаәсәтлә әләгәдар иди.

Мирзэ Рэби Күрчүстан чарлыгында бөжүк һөрмәтә малик шәхси-
јәтләрдән иди. II Иракли Мирзэ Рэбијә е'тимад көстәриб ону сијаси
мәсәләләр һаггында данышыг апармаг үчүн дәфәләрлә Әли Мәрдан
хан Зәндин вә Русија дөвләт мә'мурларынын јанына көндәрмишди³⁹.

Аға Мәһәммәд ханын һүчүмүндан сонра Загафгазија халглары-нын достлуғу даһа да мөһкәмләнди.

³³ П. Г. Бутков. Костарилэн эсэри, сәһ. 34; Н. Дубровин. История войн и владычества русских на Кавказе, т. III, СПб., 1886, сәһ. 50.

³⁴ Күрчүстан ССР ЕА Әлізмалары Институту, сәһәд 2087 (күрч. дил.).

³⁵ Жөн орада өз Күрч. ССР Мәркәзи Дөвләт Тарих Архиви, ф. 1448, сәнәд 248 (күрч. дил.).

³⁶ Күрчүстан ССР МДТА, ф. 1449, сәнэд 248 (күрч. дил).

³⁷ Архив АН СССР, ф. 99, он. № 14, сәһ. 61—62.

³⁸ Күрчүстан ССР ЕА Әлжамалары Институту, сәһәд 1395.

³⁹ Гудси Јереванлы. Һүсејнәли ханы мәктублары (Ермәнистан ССР әліф-
малары Институту (матенадаран), ппв. 233, сәһ. 432 (фарс дил.) Бу мә'луматы биз-
вердији үчүн тарих елмләри намизәди, шө'бәнин баш елми ишчиси Һ. Дәлили мұәл-
лә мә дәрин миннәтдарлығымызы билдиририк.

Из истории совместной борьбы азербайджанского и грузинского народов против иранских завоевателей

РЕЗЮМЕ

Дружба между азербайджанским и грузинским народами имеет глубокие исторические корни. Исследования, которые ведутся в этой области, способствуют еще большему укреплению дружеских отношений этих народов.

Данная статья посвящена истории совместной борьбы азербайджанского и грузинского народов в период нашествия Ага Мухаммед-хана в Закавказье в конце XVIII в.

Царь Картлии и Кахетии Ираклий II, узнав о походе Ага Мухаммед-хана в Карабах, послал со своим визирем Мирза Раби помощь Карабаху в виде денег и войска. В целях защиты Грузии от Ага Мухаммед-хана отряд, составленный из азербайджанцев под руководством шамшадильского Али Султана, делал все, что мог. Даже женщины семьи Ядигяровых, чтобы спасти жену Ираклия II Дареджан ханум, проводили ее до горы Тушети.

Закаленная в совместной борьбе с иноземными врагами дружба между азербайджанским и грузинским народами получила свое дальнейшее развитие в советское время.

З. М. БУНИЯТОВ

ШИРВАН В XII — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIII В.

(Статья первая)

Северо-восточная часть Азербайджана — Ширван наименее изучена в историческом и социально-экономическом плане, хотя изучение это и началось более ста лет назад¹. Своеобразная обособленность Ширвана (или государства Ширваншахов) от остального средневекового мусульманского мира, отсутствие местных исторических хроник и скудость исторического материала в арабских, персидских и грузинских исторических сочинениях, о чем писали в свое время Е. А. Пахомов² и А. А. Али-заде³, — все это заставляло исследователей делать осторожные выводы и излагать многие вопросы в порядке рабочих гипотез. Создается впечатление, что если бы не вторжение сильных завоевателей вроде сельджуков, хорезмшаха Джалал ад-Дина Манкбурны, монголов и тимуридов, которые подчиняли Ширван в порядке вассалитета, то об этом государстве вообще было бы мало что известно. Да и сами ширваншахи, в основном консервативные, кажется, личности, были довольны своей судьбой, которая как бы предназначила им уединение в виде независимого или полунезависимого положения, и если бы не вмешательства извне, то они, наверное, довольствовались бы своей жизнью, жизнью вассалов, плативших дань своим сюзеренам, откупавшихся от них большими суммами денег и различными товарами, ведших войны с ближайшими соседями — Грузией и дагестанскими князьями, с которыми ширваншахи мирились, рождались, сражались и снова все начинали сызнова.

Удивительным является и то, что ширваншахи, будучи мусульманскими владыками, признавали верховную власть халифов и светскую — сюзеренов, но ни разу не покидали своих столиц для выполнения самой главной заповеди мусульманина — совершения паломничества в Мекку и Медину.

Это только часть свидетельств о специфике социальной и политической жизни государства Ширваншахов. Что же касается экономиче-

¹ См.: B. Dorn. Versuch einer geschichte der Schirwanschahe, Mem. de l'Acad. de Sc. de St-P., VI ser, t. IV, livr. 6, 1841, pp. 523-602.

² Е. А. Пахомов. Краткий курс истории Азербайджана с приложением экскурса по истории Ширваншахов XI—XIV вв. Баку, 1923, стр. 25.

³ А. А. Али-заде. Из истории государства Ширваншахов в XIII—XIV вв. «Изв. АН Азерб. ССР», № 8, 1949, стр. 84—85; его же. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956, стр. 357.

ской истории Ширвана синхронного времени, то о ней наши знания еще более скудны.

Обратимся к источникам, которые дают исследователю какой-то материал непосредственно по истории Ширвана изучаемого нами периода.

В первую очередь мы должны назвать труд Ибн ал-Асира «ал-Камил», в котором исследователь может найти наибольшее количество сведений, нас интересующих⁴. Ряд важных материалов по Ширвану есть у Имад ад-Дина ал-Исфахани⁵, Садр ад-Дина ал-Хусайни⁶ и у Шихаб ад-Дина ан-Насави⁷. Некоторые сведения экономического и этнографического порядка имеются в анонимном географическом сочинении XIII в. на персидском языке⁸, у Хамдаллаха Казвини⁹. Как ни странно, у такого автора, как Йакут ал-Хамави (1179—1229) мы почти никаких сведений о Ширване не имеем. Он пишет только, что «Ширван — область со столицей в Шемахе»¹⁰. У Закарийи ал-Казвини (ок. 1203—1283) говорится, что Ширван в его время был «самостоятельной и независимой областью (*нахийа*) и его владельца зовут Ахситан»¹¹. В разделе о Зирихгеране ал-Казвини пишет: «Упоминают, что владелец Ширвана, который был владыкой могущественным и обладал мощью и силой, устремился в те дни против него (Зирихгерана), желая овладеть им, но они поразили его, как [до этого] поразили владельцев Дербенда»¹².

Персидские источники монгольского и послемонгольского времени¹³ сведений о нашем периоде истории Ширвана почти не дают, а повторяют лишь сказанное предшествующими арабскими и персидскими авторами. Весьма важные сведения о Ширване этого периода имеются в грузинской хронике «Картлис Цховреба» («Жизнь Грузии») и в анонимной истории царицы Тамар¹⁴.

Многое было сделано для изучения истории Ширваншахов Е. А. Пахомовым¹⁵, В. В. Бартольд¹⁶ и А. А. Али-заде¹⁷. Автор настоящего исследования написал несколько статей по выяснению генеалогии Ширваншахов¹⁸. С. Б. Ашурбейли в своей книге также уделила несколько страниц истории этого государства²⁰.

⁴ Ибн ал-Асир. Каирское изд., VIII, 312; IX, 339—340, 347, 348—349, 357.

⁵ Ал-Бундари, стр. 139—141.

⁶ Садр ад-Дин ал-Хусайни. Таварих ал Салджук, лл. 41 б, 104 б—105б.

⁷ Шихаб ад-Дин ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Баку, 1973, стр. 193, 208, 221—224.

⁸ Н. Д. Миклухо-Маклай. Географическое сочинение XIII в. на персидском языке. «Уч. зап. Ин-та востоковедения», т. IX. М.—Л., 1954, стр. 200, 207.

⁹ Хамдаллах Казвини. Географическая часть «Нузхат ал-кулуб», стр. 93—94.

¹⁰ Йакут ал-Хамави. Каир, 1906, V, 258.

¹¹ Закарийя ал-Казвини. Асар. Бейрут, 1960, стр. 600.

¹² Там же, стр. 596.

¹³ А. А. Ализаде. Социально-экономическая история Ширвана, стр. 10—24.

¹⁴ Histoire de la Georgie, p. I, SPb., 1849.

¹⁵ История и восхваление венцесцев. Тбилиси, 1954.

¹⁶ Е. А. Пахомов. Ширваншах Шаханшах. Изв. Азерб. археол. к-та, вып. I, 1925, стр. 69—70; его же. Арабские и прикаспийско-иранские феодалы в Азербайджане X—XI вв. Сб. «Памяти Н. Я. Марра», М.—Л., 1938, стр. 416—428.

¹⁷ В. В. Бартольд. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Соч., т. II, ч. I, стр. 691—693; там же, стр. 875—878.

¹⁸ А. А. Ализаде. Некоторые сведения о Ширване (до начала XIII в.). «Изв. АН Азерб. ССР», 1947, № 12; Социально-экономич. история Ширвана, стр. 357.

¹⁹ З. М. Бунятов. Некоторые дополнения к генеалогии ширваншахов. «Изв. АН Азерб. ССР», серия обществ. наук, № 6, 1965; его же. Новые материалы по генеалогии ширваншахов. «ДАН Азерб. ССР», № 1, 1971; его же. Грузия и Ширван в I-й половине XII в. Сб., посв. 800-летию Руставели. Тбилиси, 1966.

²⁰ С. Ашурбейли. Очерк истории средневекового Баку. Баку, 1964, стр. 114 и след.

В. Ф. Минорский для истории Ширвана сделал, пожалуй, больше других. Его историко-этнографические работы²¹ являются уникальными по своему содержанию и дают ценнейший материал для исследователей истории Ширвана до XII в.

Много важных деталей по истории Ширвана раскрыли для нас литературоведческие исследования Хадд Хасана. Его блестящие анализы сочинений Фалаки Ширвани и Хакани дают возможность восстановить картины внутренней жизни Ширвана, сделать выводы о деятельности ширваншахов, заполнить лакуны в их генеалогии²².

Что же представлял в это время Ширван как территориальная единица? К началу XII в. Ширван занимал территорию, ограниченную с севера рекой Самур, с юга — рекой Кура, с востока — Каспийским морем, а на западе граница доходила до линии Шеки—Мингечаур—Евлах. Иногда ширваншахам удавалось вторгаться на территорию Дагестана до Дербенда и Зирихгерана. На юге они подчиняли себе область Гуштаспи до широты современных районов Ждановского и Джалилабадского, а на западе продвигались до земель, входящих ныне в Гянджинский, Шамхорский, Кахский, Закатальский и Белоканский районы Азербайджанской ССР.

Хотя города Дербенд и Байлакан и попадали временами под власть ширваншахов, Дербенд почти всегда оставался самоуправляющимся городом-крепостью, а Байлакан имел собственное самоуправление в лице ра'исов города, но чаще находился в вассальной зависимости от владетелей Аррана и Азербайджана²³.

Генеалогическая таблица ширваншахов до последнего времени имела много лакун. Наше исследование истории Ширвана синхронного времени мы начинаем с правления пятнадцатого ширваншаха из династии Мазйадидов — Фахр ад-Дина Фарибурза ибн Саллара ибн Йазид II, который занял престол Ширвана в сафаре 455 г. х. (февраль 1063)²⁴.

Если немногим более двадцати лет назад о Фахр-ад-Дине Фарибурзе I мы располагали только отрывочными сведениями из сочинений ал-Исфахани, ал-Хусайни и поэм Хакани, то после издания В. Ф. Минорским глав о Ширване и Дербенде, сохранившихся в сочинении Мунаджджима-Баши, и особенно после издания В. М. Бейлисом сочинений Мас'уда ибн Намдара, наши познания о времени правления этого ширваншаха значительно пополнились и обросли важными деталями. Особенно это касается исторического материала, сохранившегося в сочинениях Мас'уда ибн Намдара, который позволяет точно датировать весь период правления ширваншаха Фарибурза I.

Начиная с Саллара, отца Фарибурза I, собственные имена ширваншахов претерпевают трансформацию в сторону иранских (дейлемитских) имен. Это, с одной стороны, можно объяснить браками представителей ширванского дома с дейлемитскими или гиланскими принцессами, а с другой стороны, как это верно заметил В. Ф. Минорский, а до него историк Мунаджджим-Баши²⁵, тем, что династия, стремясь «подкрепить свой престиж благородством своего происхождения», отвергла свое родство с арабским племенем Шейбан и вытащила на свет при-

²¹ В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда. М., 1963; V. Minorsky. Studies in Caucasian History. London, 1953.

²² H. Hasan, Falaki-i Shirvani: his times, life and works, London, 1929; H. Hasan. Researches in Persian Literature. Hyderabad, 1958.

²³ Относительно самоуправления Байлакана см. докторскую диссертацию В. М. Бейлиса «Сочинения Мас'уда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана начала XII века и памятник средневековой арабской литературы».

²⁴ В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр. 56.

²⁵ Там же, стр. 169, 176—177.

тязания на связь ширваншахов с Сасанидами. Эти притязания ширваншахов к Кисре Ануширвану отмечаются Мунаджджимом-Баши, который пишет, что «Ануширван этот был вовсе не персом, а потомком шейбанитов». Таким образом, все рассуждения исследователей и историков (в том числе и автора этих строк) относительно каких-то ширваншахов «второго периода» или кесранидов должны быть забыты, ибо династия Ширваншахов существует непрерывно от араба Иазида ибн Мазйада аш-Шайбани до последнего (44-го) ширваншаха Абу Бахра Мирзы ибн Бурхан Али Султана, переставшего править Ширваном в 1583 г.

Фарибурз I ибн Саллар еще при жизни отца был фактически главой государства²⁶. На его долю выпали трудные испытания политического и военного характера, которые, надо отметить, он весьма толково и искусно преодолевал. Ко времени его правления Ширван несколько раз подвергался опустошительным набегам со стороны владетелей Аррана Шаддадидов (с марта 1063 по январь 1064 г. было четыре вторжения). Шаддадид Шавур ибн Фадл получил с ширваншаха Фарибуза I дважды по 40 тыс. динаров контрибуции²⁷.

В 1066 г. в Ширване впервые появились тюрки-огузы и Фарибурзу I пришлось «истратить много денег, чтобы понудить тюрков уйти из Ширвана. 22 ноября 1066 г. тюрк Кара-Тегин явился в Ширван во второй раз. Он набросился на горы и доли страны, разорил их, перебил множество людей, угнал скот и увел женщин и детей, превратив Ширван в пустынное поле. Оттуда он спустился в Баку и действовал там так же, как и в Иазидийе»²⁸.

Фарибурз I пытался откупиться от тюрков, но они продолжали бесчинствовать в Ширване, пока в феврале 1067 г. за ежегодную дань в 30 тыс. динаров владетель Казвина не согласился пресекать набеги тюрков. Да и сам Фарибуз I способствовал этому, выдав свою дочь за Кара-Тегина²⁹.

Кажется, в этот период ширваншахи владели территорией, охватывающей земли современных Шекинского, Закатальского, Кахского и Белоканского районов. Но в это же время владетель Кахетии царь Агсартан II сын Гагика (1058—1084), воспользовавшись затруднениями Фарибурза I с тюрками, вторгся во владения ширваншаха и захватил Шеки. Только в апреле 1072 г. Фарибурзу I удалось отвоевать у Агсартана II крепость Малуг близ Шеки, но сама область так и осталась в руках грузин³⁰.

Когда в 1067 г. грузинский царь Баграт IV (1027—1072) совершил нападение на Барду, против него выступил с войсками султан Алп-Арслан (1063—1072). Во время пребывания султана в Арране «ширваншах Фарибурз явился к нему с подарками и предложением своих услуг (*ал-хадайя вал-хидма*) и сопровождал его в походе 460 года»³¹. По сообщению ал-Хусайни, султанские войска разбили грузин, а владетель Шаки Агсартан прибыл на султанскую службу и, чтобы сохранить за собой свои владения, принял даже ислам³².

В следующем, 1068 г., султан Алп-Арслан находился в походе в Грузию в течение пяти месяцев, и в это время ширваншах Фарибурз I, используя влиятельное имя своего нового сюзерена, напал на Дербенд

и пленил нескольких ра'исов города, передав Дербенд во владение своему сыну Африду. Дербендцы пожаловались султану на своеволие ширваншаха, и Алп-Арслан по возвращении из похода «приказал освободить ра'исов, что он и выполнил. Затем султан заключил ширваншаха в тюрьму на некоторое время. Наконец, султан освободил ширваншаха и отослал его домой, он обязал его (*акта'а 'алайхи*) выплачивать ежегодно большую сумму денег. В рамадане 460 года (июль 1068) Африду, сын ширваншаха Фарибурза, покинул крепость ал-Баб и уехал в Ширван»³³.

Однако ширваншах Фарибурз I воспользовался тем, что султан Алп-Арслан отправился в Мавераннахр, и предпринял попытку расширить свои владения. В течение нескольких лет после смерти Алп-Арслана Фарибурз I, по свидетельству Мас'уда ибн Намдара, устанавливает свой контроль над Арраном, Муканом, Байлаканом и местностями в Дагестане. В касыде, адресованной Фарибурзу I, Мас'уд ибн Намдар перечисляет завоевания ширваншаха:

Разве не ты, о владыка, пользующийся помощью [Аллаха],
испытанный трудностями чудовищного времени,
Овладел Муканом как владением [по] присяге
и владеешь землями до берега!
Побеждаешь Абхаз одним набегом
И поспешно овладеваешь Арраном,
Начинаешь амила над Гянджой,
И вот я (т. е. Мас'уд) — мушриф при этом амиле.
Разве отряд войска вашего не совершал набег
И не овладел врасплох Гумиком?
И пришел Сулвар, ваш раб,
К аланам с многочисленным полчищем³⁴.

В октябре 1071 г. ширваншах Фарибурз I послал своего сына Африду в Дербенд в качестве самостоятельного правителя³⁵. Однако вскоре ширваншах стал терпеть неудачи и поражения от своих соседей — Грузии и горцев, и Африду был изгнан из Дербенда.

Действия ширваншаха заставили султана Мелик-шаха (1072—1092) принять меры против него. В 1078—1079 гг., когда Мелик-шах проходил с войсками через Арран, он, по словам Имад ад-Дина ал-Исфакхани, вызвал Фарибурза I в свою ставку. Фарибурз I вначале не выполнил приказа султана, но «после периода уклонения (*ба'да имтина-ихи*)», он явился к султану и согласился платить в султанскую казну 70 тысяч динаров ежегодно. Позднее эта сумма была понижена до 40 тысяч динаров³⁶. Ал-Хусайни, подтверждая это сообщение, пишет, что когда султан Мелик-шах «проходил через земли Аррана, ему подчинился ширваншах — владетель Ширвана, и [султан] наложил на него ежегодную дань в 70 тысяч динаров»³⁷. Однако ан-Насави называет иную цифру дани: «Когда Мелик-шах ибн Алп-Арслан овладел Арраном, присоединив его к остальным обширным своим владениям, к его двору прибыл ширваншах его времени. [Он явился] после непрерывных набегов на его страну и сражений, уничтоживших большую часть его войск. Было решено, что он будет вносить в султанскую казну сто тысяч динаров»³⁸.

³³ В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр. 60—61.

³⁴ Мас'уд ибн Намдар, л. 150б. Сулвар (Зулар)—название племени в Дагестане. Село Зулар впоследствии вошло в состав села Тпиг Агульского р-на Дагестанской АССР. См.: А. Р. Шихаидов. Новые данные по средневековой истории Дагестана. «Уч. зап. ИИЯЛ ДагФАН СССР», т. IX, 1961, стр. 147—151.

³⁵ В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр. 62.

³⁶ Ал-Бундари, стр. 140; Ибн Халдун, V, стр. 291—292.

³⁷ Ал-Хусайни, л. 41б. См.: В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр. 96, 160.

³⁸ Ан-Насави, стр. 223, 394—395.

²⁶ В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр. 56.

²⁷ Там же, стр. 56—57.

²⁸ Там же, стр. 58, 92—93.

²⁹ Там же, стр. 60.

³⁰ Там же, стр. 60, 63, 94—95, 117—118.

³¹ Там же, стр. 60.

³² Ал-Хусайни, л. 26а; См.: В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр. 95; Histoire de la Georgie, p. 331.

Однако, несмотря на вассалитет, ширваншах сумел сохранить в этот период свои основные владения, и с его авторитетом сельджукские правители, несомненно, считались.

Мас'уд ибн Намдар свидетельствует о начале политического подъема Ширвана в правление Фарибурза I. Он говорит о Ширване как о цветущем крае, «землям которого завидует небо»³⁹, восхваляет покровительство, оказываемое ширваншахом и его везиром Абу-л-Фараджом Мухаммадом ал-Какуйи образованным людям их времени⁴⁰. Пожизненный везир Мас'уда ибн Намдара — везир ширваншаха Баха' ад-Дин Камал ал-Мулк Абу-л-Фарадж Мухаммад ибн ал-Хусайн ал-Какуйи принадлежал к дейлемскому роду Какуидов, владевших до сельджуков Ираком. Впоследствии Какуиды породнились с Сельджукидами и ширваншахами⁴¹. Везиром ширваншахов был и отец Абу-л-Фараджа — Баха' ад-Дин ал-Какуйи⁴². Мас'уд ибн Намдар, указывая на древность рода везиров, пишет:

У вас [высокое] положение в дальнем Ираке,
Возвышающееся [даже] над [созвездием]
Тельца, когда оно восходит⁴³.

Выше было сказано, что ни один из правителей Ширвана не посещал мусульманских святынь и даже не покидал территории Ширвана. Исключением, кажется, был ширваншах Фарибурз I, который, как свидетельствует Хакани, ездил в Исфахан к султану Мелик-шаху (очевидно, по вызову). В оде, посвященной сестре ширваншаха Минучихра II, Хакани пишет:

Ни один из Кайанидов (т. е. ширваншахов)
никогда не отправлялся к Ка'бе!
Твой дед, шах Фарибурз, отправлялся в путешествие,
Вступил во дворец Мелик-шаха и посетил Исфахан⁴⁴.

Сохранились две монеты, битые в правление ширваншаха Фарибурза I. На одной выбиты имена самого Фарибурза I, халифа ал-Муктади-биллаха (1075—1094) и султана Мелик-шаха (1072—1092). На другой выбиты имена самого ширваншаха и имя халифа ал-Мустазира-биллаха (1094—1118), имя же сельджукского султана отсутствует. Такое могло случиться по той причине, что после смерти Мелик-шаха ширваншах Фарибурз I воспользовался борьбой между сельджукидами Боркийяруком и Мухаммадом за власть в султанате и прекратил выплату дани и упоминание имени какого-либо султана в хутбе. Е. А. Пахомов, описывая эту монету, пишет, «пропуск имени сюзерена может указывать на какие-нибудь особые, неизвестные нам, политические события, тем более, что после Мелик-шаха сельджукская империя быстро распадается и служит ареной борьбы за престол и власть»⁴⁵.

В подтверждение того, что ширваншах Фарибурз I воспользовался этой борьбой, укажем, что на первой монете выбито просто имя Фарибурза, а на второй уже стоит «ал-малик Фарибурз», что свидетельствует о полной независимости правителя⁴⁶.

³⁹ Мас'уд ибн Намдар, л. 136.

⁴⁰ Там же, лл. 155а, 157б и др.

⁴¹ О Какуидах см.: С. Лэн-Пуль. Мусульманские династии, стр. 120; К. Э. Босворт. Мусульманские династии, стр. 141—142.

⁴² Мас'уд ибн Намдар, л. 13а.

⁴³ Там же, л. 159а.

⁴⁴ Х. Хасан. Фалаки Ширвани, стр. 5—6.

⁴⁵ Е. А. Пахомов. Краткий курс, стр. 28—29.

⁴⁶ Ср.: А. А. Али-заде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана, стр. 355.

О внутренней и культурной жизни Ширвана периода правления Фарибурза I мы, к сожалению, знаем очень мало. Наиболее ранним датированным памятником периода правления Фарибурза I считается мечеть Мухаммада ибн Абу Бакра, известная как Сыныккала. Куфическая надпись на северной стороне мечети гласит:

«Во имя Аллаха милостивого, милосердного!
Здание этой мечети приказал [построить]
Устад ар-ра'ис Мухаммад ибн Абу Бакр
в год четырехста семьдесят первый (14. VII 1078—3. VII 1079)»⁴⁷.

Сохранилась также строительная надпись в Шемахинском районе, датированная тем же 471 г. х.: «Приказал построить это великолепное здание справедливый великий ширваншах Фарибурз. Год четырехста семьдесят первый»⁴⁸.

Большим уважением и влиянием в правление Фарибурза I пользовалась святыня (ханака) шейха ал-Хусайна ибн Али, известного под именем Пир-Хусайн Раванан, которая находилась на левом берегу р. Пирсагатчай, в 16 км от ст. Наваи по дороге Шемаха—Сальян. Святыне Пир-Хусайна принадлежали крупные вакфные движимое и недвижимое имущество, драгоценности и она пользовалась непрекращаемым уважением среди мусульман не только Ширвана. Мюриды, дервиши и отшельники (последователи Пир-Хусайна) владели тысячами голов скота и выючных животных⁴⁹. Пир-Хусайн, по сообщению Хамдаллаха Казвини, умер в 467 г. х. (27.VIII 1074—15.VIII 1075)⁵⁰.

Дата смерти ширваншаха Фарибурза I в источниках не зафиксирована. «История Ширвана и Дербенда» заканчивается словами: «Ширваншах [Фарибурз], отчаявшись в возможности владеть ал-Бабом (Дербендом), оставался в своих владениях и начал платить наложенную на него ежегодную дань (мал) в казну султана. Это продолжалось до его смерти в ...году»⁵¹. Сам же Мунаджджим-Баши заканчивает отрывок так: «Знай, что то, что мы написали о делах Ширвана, взято из истории, составленной на арабском языке в Баб ал-Абвабе около 500 (1106) года»⁵². По данным Мас'уда ибн Намдара можно заключить, что в начале междоусобной войны между Боркийяруком и Мухаммадом в 490—494 гг. х. (1096—1101) Фахр ад-Дин Фарибурз I еще был у власти, ибо именно к этому промежутку времени относится его письмо к эмиру Абд ал-Джаббару⁵³. Эти условные даты мы можем еще больше приблизить к реальной дате конца правления Фарибурза I на основании дошедших до нас двух монет с его именем и строительной надписи времени правления сына Фарибурза I — Минучихра II:

«В эпоху ширваншаха Абу-л-Музаффара, помощника верующих Минучихра ибн Фарибурза. В год четырехста восемьдесят девятый (1096)»⁵⁴.

⁴⁷ А. А. Алескер-заде. Надписи архитектурных памятников эпохи Низами. Архитектура эпохи Низами. М.—Баку, 1947, стр. 370; С. Ашурбейли. Очерк истории средневекового Баку, стр. 129—130.

⁴⁸ А. А. Али-заде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., стр. 356.

⁴⁹ См.: А. А. Али-заде. Некоторые сведения о Ширване, стр. 12; его же. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана, стр. 326, 354—355.

⁵⁰ Хамдаллах Казвини. Тарих Гозиде. Изд. Эдв. Брауна, стр. 785. Более подробно о ханаке Пир-Хусайна см.: В. Сысоев. Древности в Ханаке. «Изв. Азерб. археол. к-та», 1925, № 1, стр. 50—68; В. А. Крачковская. Изразцы мавзолея Пир-Хусайна. Тбилиси, 1946; А. А. Алескер-заде. Некоторые заметки относительно надписей Ханакы. «Изв. АЗФАН СССР», № 6, 1942, стр. 25—29.

⁵¹ См.: В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр. 63.

⁵² Там же, стр. 64.

⁵³ Мас'уд ибн Намдар, лл. 170а—172а.

⁵⁴ Надпись хранится в архиве Института истории АН Азерб. ССР.

Халиф ал-Муктади-биллах правил в 467—487 гг. х. (1075—1094), а султан Мелик-шах — в 465—485 гг. х. (1072—1092). Следовательно, первая монета Фарибурза I была бита между 467 и 485 гг. х. (1075 и 1092). Халиф ал-Мустазхир-биллах правил в 487—512 гг. х. (1094—1118) и мы имеем монеты с именем ширваншаха Минучихра II ибн Фарибурза I, на которых также выбито имя халифа ал-Мустазхира-биллаха и имена султанов Мелик-шаха II, правившего между 497 и 498 гг. х. (1104—1105), и Мухаммада, правившего между 498 и 511 гг. х. (1105—1118)⁵⁵. Таким образом, крайней датой правления ширваншаха Фарибурза I является 489 г. х. (1096) и этот же год является начальным для правления Минучихра II ибн Фарибурза I.

Никаких других документов относительно правления шестнадцатого ширваншаха Адуд ад-Дина (или Адуд ад-Давля)⁵⁶ Абу-л-Музаффара Минучихра II ибн Фарiburза I, кроме монет и этой эпиграфической надписи, мы не имеем.

О втором сыне Фарибурза I — Аффридуне I и в «Истории Ширвана и Дербенда» говорится как о наместнике ширваншаха в Дербенде⁵⁷. О том, что Аффридун был ширваншахом, мы узнаем из «Картлис Цховреба», где говорится: «В ноябре 1120 года (шаввал 514 г. х.) во время войны между владетелями Ширвана и Дербенда был убит Аффридун и ширванцы потерпели поражение»⁵⁸.

Хакани в оде, адресованной шахине Исмат ад-Дин Сафват ал-Ислам — жене Ахситана I — говорит об Аффридуне как о мученике (шахид)⁵⁹.

Таким образом, если конечной датой правления Фарибурза I был 489 г. х. (1096), а Афрудун был убит в шаввале 514 г. х. (ноябрь 1120), то в промежутке этих годов правил ширваншах Минучихр II.

Надо сказать, что семнадцатый ширваншах Афридун I ибн Фарибурз I, безусловно, правил Ширваном более трех лет, во всяком случае в 510 г. х. (1116) он уже был ширваншахом. Но эта дата может быть передвинута назад, если принять во внимание следующее сообщение «Картлис Цховреба»: «В этом 1116 году Давид IV, прозванный Восстановителем, царь Грузии, отправил свою дочь Катю в Грецию, выдав ее замуж за сына императора [Никифора IV Вриенния — Алексиса]. До этого он отправил свою старшую дочь Тамар царствовать над Ширваном»⁶⁰. Следовательно, замужество Тамар, как старшей дочери царя Давида IV (1089—1125) могло произойти где-то между 504 и 510 гг. х. (1110 и 1116) и на основании этого события мы можем передвинуть время правления Афридуна I еще на несколько лет назад и датировать его начало приблизительно 500 г. х. (1106/7).

В правлении ширваншаха Афридуна I и в истории Ширвана открылась новая страница. С этого времени и до самого монгольского нашествия судьба Ширвана тесно переплетается с судьбой Грузии, которая вступила в длительную полосу национального подъема и возрождения. В период правления ширваншаха Афридуна I и царствования Давида IV у Ширвана и Грузии появляются общие интересы, в частности борьба за освобождение от сельджукского господства. Это обусловило сближение Ширвана и Грузии, в результате чего и возник династический брак — женитьба наследника ширванского престола на дочери Давида IV Та-

⁵⁵См.: Е. А. Пахомов. Краткий курс., стр. 30.

⁵⁶ Об этом лакабе ширваншаха см.: Мас'уд ибн Намдар, лл. 125а—125б; ср.: В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр. 97.

57 В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр. 97.

58 Histoire de la Georgie, I, p. 364.

⁵⁹ Х. Хасан. Фалаки Ширвани, стр. 8, 33—34.

⁶⁰ Histoire de la Georgie, I, p. 360.

мар. Этот брак должен был иметь благоприятное влияние на политическое положение Грузии, которая, обеспечив свою безопасность со стороны Ширвана, могла направить свои силы на борьбу против сельджуков. Как верно заметил Е. А. Пахомов, «отдача Давидом Строителем, в это время сильнейшим из закавказских царей, своей дочери в жены соседнему владетелю (у Е. А. Пахомова — «эмиру») — мусульманину, не может рассматриваться как вынужденный акт»⁶¹, ибо вскоре после бракосочетания Давид IV перенес свои набеги на Ширван, совершив на него между 1117 и 1120 гг. несколько нападений⁶².

В 1117 г. Давид IV направил против Ширвана большую армию под командованием своего сына Деметре, который «захватил крепость Каладзор, где он взял различную добычу и много пленных и вынудил к бегству людей Сукмана — командующего всеми войсками Персии»⁶³.

Упоминание в грузинской хронике имени Насир ад-Дина Сукмана II (правил в 522—579 гг. х.) — сына правителя Хилата шах-армена Захир ад-Дина Ибрахима ибн Сукмана I (506—521 гг. х.) говорит о том, что ширваншах Аффридун I обращался за военной помощью против грузин.

В 1120 г. царь Давид IV сам предпринял новый поход против Ширвана и, захватив в феврале город Кабалу, возвратился в Грузию⁶⁴. Однако в мае этого же года он вновь вторгся в Ширван и, «опустошив его от Арабии-Лиджата (Ляхидж) до Шиштанга и Курдевана, возвратился в Картли нагруженный добычей»⁶⁵. Матеос Урхаеци, отмечая военную активность Давида IV, пишет: «Он силою меча отобрал у иранцев много важных местностей и захватил Тифлис, Дманиси, Ширван, Шеки и Шамхор»⁶⁶.

В этом же году (1120) ширваншах Аффридун I, несмотря на опустошительные рейды грузин на Ширван, попытался захватить Дербенд, но был убит, а его войска потерпели поражение⁶⁷.

Восемнадцатым ширваншахом стал сын Афридуна I — Минучихр III. Несмотря на ближайшее родство Минучихра III с грузинским царским домом, царь Давид IV продолжал свою политику притеснения Ширвана. Поэтому группа ширванских эмиров в 517 г. х. (1123) отправилась к султану Махмуду (1118—1131) с жалобой на бездеятельность ширваншаха, на притеснения грузин и говорили султану «о своей слабости и невозможности для них сохранить свою страну». В жалобе эмиры Ширвана писали: «Жители Ширвана ждут султанские знамена. Малик ширваншах (т. е. Минучихр III) находится в осаде и нет ему спасения. Если вы хотите владеть сокровищами и овладеть землями, то поверните своих коней на сторону Ширвана»⁶⁸. И посланцы ширванцев уговорили султана Махмуда выступить споходом на Ширван.

Когда войска Махмуда дошли до Шемахи, ширваншах Минучихр III «счел этот день для себя праздником, ибо до сего времени он был в бездействии, а сейчас, надеясь на благодеяние султана, вышел ему навстречу. Он был бедным человеком, подданные были довольны его правлением и привыкли ему служить. Но как только ширваншах ступил на султанский ковер, его радость померкла. Он был схвачен и арестован. Несчастный обманулся в своих ожиданиях. А жители

⁶¹ Е. А. Пахомов. Краткий курс..., стр. 31.

⁶² Histoire de la Georgie, I, 360, 361, 381.

⁶³ Там же.

⁶⁴ Там же, стр. 364.

65 Там же.

⁶⁶ Матеос Урхаеци. Турецкое изд., Анкара, 1962, стр. 275—276.

⁶⁷ Histoire de la Georgie, t. I, стр. 364; см.: Е. А. Пахомов. Краткий курс..., стр. 31; Х. Хасан. Фалаки Ширвани, стр. 8—9.

⁶⁸ Ал-Бундари, стр. 139; Ибн ал-Асир, VIII, стр. 313.

столицы ждали, что он возвратится [от султана] совершенным владыкой, в почете и блеске. Но когда они узнали о том, что произошло, они страшно закричали, зарыдали, завопили и подняли на ноги мужчин и женщин. Они разрушили мечеть и повалили минарет, разгромили город и разрушили его строения. Но они не удовлетворились всем этим и произошли такие великие трагедии, что вельможи пришли от них в смущение, и совершились такие великие грехопадения, что от них отвернулись все великие.

Эта опасность повлекла за собой другую, которая не оставила в стороне ни плачущего, ни спокойного. Ибо все происшедшее возбудило алчность неверных (куффар, т. е. грузин — З. Б.), находившихся на окраинах [Ширвана], и они стали разрушать и грабить его округа и, перебив большое число мусульман, подошли и остановились в двух фарсах от султанского лагеря, имея 30 тысяч конных войск». Это сообщение приводит Имад ад-Дин ал-Исфахани⁶⁹.

Ибн ал-Асир добавляет, что грузины подошли к Шемахе и напали на войска султана Махмуда. Воины султана сильно перепугались, и везир султана Шамс ал-Мулк Усман ибн Низам ал-Мулк посоветовал султану уйти из Ширвана. Но когда жители Шемахи узнали об этом, они пришли к султану и заявили: «Мы будем сражаться с грузинами до тех пор, пока ты с нами. Если ты уйдешь от нас, то в души мусульман вселится страх и это явится причиной их гибели». И султан согласился с ними и остался на своем месте. Войска провели весьма тревожную ночь, думая о сражении⁷⁰.

Но сражение между грузинами и войсками султана Махмуда не состоялось, так как союзники Давида IV — кыпчаки — внезапно напали на грузин и после длительной битвы и грузины, и кыпчаки ушли из Ширвана⁷¹.

Пока ширваншах Минучихр III находился под стражей, султанские войска начали конфискацию среди населения Ширвана, но ничего добыть не смогли, ибо Ширван до этого был разграблен грузинами⁷². Имад ад-Дин ал-Исфахани пишет, что Ширван, который вносил ежегодно в султанскую казну 40 тысяч динаров, оказался неплатежеспособным, и султан Махмуд вынужден был для наведения порядка длительное время оставаться в Шемахе. Он возвратился в Исфахан только в джумада II 517 г. х. (27. VII—24. VIII 1123)⁷³.

Виновником бедствий вассального Ширвана султан счел своего везира Шамс ал-Мулка Усмана, который и был казнен в Байлакане в конце раби' I 517 г. х. (июнь 1123)⁷⁴.

В июне же 1123 г. царь Давид IV, воспользовавшись уходом султана Махмуда из Ширвана, вновь вторгся в страну «и захватил Гюлистан — главную резиденцию ширваншаха и оккупировал всю страну»⁷⁵. В феврале 1124 г. Давид IV опять вторгся в Ширван и овладел крепостью Шабран⁷⁶. В августе 1124 г. Давид IV совершил очередной рейд на Ширван, оккупировал Шемаху, крепость Бугурд и весь Ширван и оставил в городах и крепостях свои гарнизоны, назначив главой грузинской военной администрации в Ширване своего личного секретаря

⁶⁹ Ал-Бундари, стр. 139—140.

⁷⁰ Ибн ал-Асир, VIII, стр. 313.

⁷¹ Ал-Бундари, стр. 140; Ибн ал-Асир, VIII, стр. 313.

⁷² Ал-Бундари, стр. 140.

⁷³ Ал-Бундари, стр. 140; Ибн ал-Асир, VIII, стр. 313.

⁷⁴ Там же.

⁷⁵ Histoire de la Georgie, I, стр. 368; О крепости Гюлистан см.: Г. А. Джидди. Крепость Гюлистан. Баку, 1967.

⁷⁶ Вардан, стр. 147; Histoire de la Georgie, I, стр. 368.

ря⁷⁷. Шемаха была возвращена Минучихром III только после смерти Давида IV.

Таким образом, политическое положение Ширвана в период царствования грузинского царя Давида IV и правления султана Махмуда было таково, что ширваншах Минучихр III «фактически попадает под опеку тифлисских царей, которые, вероятно, в это время и принимают титул ширваншахов, входящий отныне в состав полного титула грузинских царей»⁷⁸.

В 1125 г. на грузинский престол вступил сын Давида IV Деметре I. С этого года в ширвано-грузинских отношениях начинается новая полоса — в царствование Деметре I (1125—1156) в течение 30 лет между двумя государствами царили мир и спокойствие. Не было совершено ни одного набега ни с одной стороны.

С именем Минучихра III до нас дошло несколько серебряных монет, на одной стороне которых выбито «ал-малик Минучихр ибн Афридун», а на другой — имя халифа ал-Муктафи-лиамриллаха (1136—1160). Имени сельджукского султана восстановить пока не удалось⁷⁹.

Согласно касыде Абу-л-Ала' Гянджеви и одам Фалаки Ширвани, полное имя кунья и титулы ширваншаха Минучихра III были таковы: Абу-л-Хайджа' Фахр ад-Дин ал-Малик Минучихр III ибн Афридун ширваншах, хакан ал-Кабир (или Абкар, или Бозорг)⁸⁰.

Хакани посвятил своему патрону — ширваншаху Минучихру III две оды, в которых описаны два события, имевшие место в годы его правления. В первой говорится о победе ширваншаха над союзниками грузин кыпчаками, поселенными Давидом IV в Грузии:

Величье нации и венец владык
Фахр ад-Дин, сфера любви Минучихр,
Чья нравственность [ярка] как Юпитер!
Сколько ты пролил крови кыпчаков
Своим индийским мечом,
Сверкающим подобно китайскому шелку!⁸¹

А Фалаки Ширвани подчеркивает, что эта победа Минучихра III тем более ценна, что она достигнута без помощи сельджукидов Ирака, и победа эта сравнивается с победой султана Алп-Арслана над императором Византии Романом Диогеном у Малазгирда в 1071 г.⁸²:

С помощью меча шаха враг получил такие раны,
Какие получили византийцы от победы Алп-Арслана⁸³.

Победа над кыпчаками и мирное сосуществование с Грузией дали возможность Минучихру III начать походы против ближайшего соседа — Аррана. Войска Ширвана пересекли границу и оккупировали часть Аррана на правом берегу р. Куры. Об этом Хакани сообщает следующее:

Своим завоеванием Аррана он (ширваншах) сделал свое имя
знаменитым в мире и он назначил другое время
для завоевания Ирака и Шама⁸⁴,

т. е. выходит, что Минучихр III помышлял даже о дальних завоевательных походах. Более подробно об этом походе Минучихра III рассказывает в оде Фалаки Ширвани:

⁷⁷ Histoire de la Georgie, I, стр. 370; Е. А. Пахомов. Краткий курс., стр. 32—33.

⁷⁸ Е. А. Пахомов. Краткий курс., стр. 33; В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда, стр. 180.

⁷⁹ См.: Е. А. Пахомов. Краткий курс..., стр. 32.

⁸⁰ Х. Хасан. Фалаки Ширвани, стр. 9, 10, 95.

⁸¹ Там же, стр. 20. Н. Насан. Researches, p. 14-15.

⁸² Там же, стр. 21.

⁸³ Н. Насан. Researches, pp. 61. 63 (далее—Х. Хасан. Изыскания).

⁸⁴ Х. Хасан. Фалаки Ширвани, стр. 21.

Когда Небеса увидели твое лицо, они сказали Времени:
«Считай меня рабом Минучихра сына Афридуна!»
В особенности потому, что сегодня выдающаяся личность
И вельможа является гостем твоего, о государь,
Великолепного праздника!
Счастливейший [А]мир Туган Арслан, взмахом меча которого
В день битвы повержен униженно свирепый лев!
О повелитель наш! Сегодня праздник твоего государства!
Дозволено, чтобы врага твоего ты принес в жертву,
Потому что Арслан-Аба не достоин того, чтобы знамя твое
было отправлено против него в мести.
Я [клянусь] твоей щедростью, что величайший эмир
Хусам ад-Дин сметет его с лица земли, если ты прикажешь!
Ты решишь пуститься в путь! И уже наступило время,
Когда вилает Арран [будет очищен] от злобного врага⁸⁵.

В этой оде, кроме Минучихра III, упоминаются имена еще трех лиц — эмира Туган-Арслана, Арслан-Абы (Апа) и величайшего эмира Хусам ад-Дина.

Эмир Шамс ад-Давля Туган-Арслан ал-Ахдаб (Горбатый) ибн Хусам ад-Давля Тумтур-Тегин упоминается у Ибн ал-Каланиси под 515 г. х. (1121) как владетель Арзана, Битлиса и Двина⁸⁶.

Нусрат ад-Дин Арслан-Апа Хасс-бек ибн Ак-Сункур ал-Ахмадили был правителем Мараги в 527—570 гг. х. (1132—1175). Арслан-Апа стал правителем Мараги после того, как его отец Ак-Сункур ал-Ахмадили был убит исмаилитами⁸⁷. Однако впервые его имя в источнике упоминается под 530 г. х. (11. X 1135—28. IX 1136), когда он прибыл в Багдад на помощь халифу ар-Рашиду против султана Мас'уда⁸⁸.

Третьей личностью был главнокомандующий войсками Ширвана в правление Минучихра III — эмир сипахсалар ал-аджалл Хусам ад-Давля ва-д-Дин Абу Йа'куб Йусуф, чья армия при поддержке войск владетеля Арзана, Битлиса и Двина эмира Шамс ад-Давля Туган-Арслана в промежутке между 530 и 532 гг. х. разбила войска Нусрат ад-Дина Арслана-Апа и отобрала у него часть земель Аррана.

Только недавно была установлена подлинность имени главнокомандующего войсками Ширвана. Оно высечено на камне, заложенном в основание минарета соборной мечети в бакинской крепости. Содержание четырехстрочной куфической надписи таково:

- 1 ал-амир ал-исфасалар ал-аджалл ас-сайид шуджа'
- 2.... Хусам ад-Давля [ва-д-Дин] Са'д ал-мулк захир
- 3 ал-ислам ва'алам ал-джуйуш тадж ал-умма
- 4 Факд ал-хавасс Абу Йа'куб Йусуф
- (1 Величайший эмир-сипахсалар, отважный [вое]начальник
- 2...Хусам ад-Давля [ва-д-Дин], счастье государства, пособник
- 3 ислама и глава войск, венец нации
- 4 утрата знатных Абу Йа'куб Йусуф).

К сожалению, надпись частично повреждена и не датирована. Однако, судя по началу последней строки, надпись сделана для мемориала эмира Хусам ад-Давли⁸⁹.

Среди исторических касид Фалаки Ширвани мы обнаружили имена неизвестных ранее государственных деятелей периода правления Минучихра III. Одним из них был главный везир (*сайид ал-вузара*.) или, говоря современным языком, премьер-министр государства Ширванша-

хов Джамал ад-Дин Камал ад-Довля Абу-н-Наср Низам ал-Мулк Малик Мис'ар ибн-Абдаллах.

Когда я вижу красоту моего повелителя Джамал ад-Дина
Моя речь прекращается. Опора государства Абу-н-Наср—
господин везиров Низам ал-Мулк Малик Мис'ар ибн Абдаллах
Благодаря ему порядок религии Пророка незыблем,
Благодаря ему существует величие государства Ширваншахов⁹⁰.

Второе лицо — также везир Минучихра II — Амин ад-Дин Мухаммед ибн Абд ал-Джалил Ахраси, которого Фалаки Ширвани представляет человеком набожным и называет покровителем «философов, врачей, астрологов, поэтов и традиционалистов»:

Ты не нуждаешься в страхе притеснения времени,
ибо твоим покровителем будет мой господин (ходжа ра'ис)
Благородный Амин ад-Дин, величайший Мухаммад Абд ал-Джалил
Ахраси, избравший [своим местопребыванием] Ширван⁹¹.

В правление Минучихра II был известен своей обширной практикой врач Махмуд-ходжа, достойный мудрец (хаким ал-фадил) Рашид ад-Дин — достоинство мудрецов (маджд ал-хукама'), слава Ширвана (шараф аш-Ширван), который спас Хакани от болезни⁹².

В годы своего правления Минучихр III приложил много стараний для восстановления объектов, разрушенных во время грузинских рейдов. Хакани в своих одах сообщает, что Минучихром III были восстановлены крепости Гюлистан и Шемаха⁹³, а Фалаки говорит, что ширваншахом было возведено два новых города—Кардман и Са'дун:

Пусть я буду кафиром, если какой-либо из царей мира
Построил когда-либо города, подобные Кардману и Са'дуну⁹⁴.

В 532 г. х. (19. X 1137 — 7. IX 1138) во время наводнения воды р. Куры прорвали плотину Бакилани (Банд-и Бакилани), и ширваншах Минучихр III восстановил плотину, но не на старом месте, а где-то в другом, выше по течению реки, для предотвращения повторного прорыва на случай большого паводка.

Она (плотина) была Бакилани, а теперь стала Накилани,
ибо шах переместил ее так, что небосвод удалил от нее ущерб.
[Плотина] Бакилани стала Накилани, когда шах переместил ее
с таким совершенством, чтобы небеса отняли у нее недостатки.
Шах заковал в оковы поток и отнял [слог] «лан» от слова
«Бакилани»

Осталась вечная плотина (банд Баки), а от нее поток
исчез без остатка⁹⁵.

О строительстве плотины в одной из од пишет Хакани:

Это было в указах шаха о том, чтобы бедствия, причиняемые
бурей и водой, после 532 года в нашей стране были предот-
вращены.

Шах связал руки воды и вырвал ноги бури так, что ни вода,
ни буря не могли бы совершать разрушения.
И с тех пор как шах, подобно пчеле, сам стал строителем
этого сооружения, вода, подобно медовым сотам пчел,

⁹⁰ Х. Хасан. Фалаки Ширвани, стр. 24.

⁹¹ Там же, стр. 25.

⁹² Аснад ва намехан Тарихи, та'лиф Сеййид Али Муаййид Сабити. Тегеран, 1957, стр. 133.

⁹³ Х. Хасан. Изыскания, стр. 16.

⁹⁴ Там же, стр. 16, 81.

⁹⁵ Х. Хасан. Фалаки Ширвани, стр. 23—24; Е. Э. Бертельс. Низами. Избранные труды, М., 1962, стр. 47.

⁸⁵ Х. Хасан. Изыскания, стр. 15—16.

⁸⁶ Ибн ал-Каланиси, стр. 205: «Шамс ад-Давля Туган-Арслан — сахиб Арзан ва Битлис ва кана лаху мадина Двин».

⁸⁷ Ибн ал-Асир. VIII, стр. 340.

⁸⁸ Там же, стр. 352.

⁸⁹ См.: З. М. Бунятов и М. Х. Нейматова. Новый документ по истории Ширвана. «ДАН Азерб. ССР», т. XXIX, № 11—12, 1973, стр. 85—88.

превратилась в чистый мед.
Ангелы восклицают: «Смотрите, на земле шах возвел,
Подобно поясу, дамбу (банд) Бакилани»⁹⁶.

Усилия ширваншаха Минучихра III в области строительства и возведения городов и ирригационных сооружений подчеркивается Фалаки Ширвани и в другой оде:

С помощью твоей милости земля дьявола Шарван (от слова «шар») превратилась в землю добродетели Хайрван (от слова «хайр»).
Этот несомненный факт рассеял все сомнения⁹⁷.

От брака с грузинкой Тамар у Минучихра III родилось пятеро сыновей (Ахситан, Шахиншах, Фаридун, Фаррухзад, а пятый умер ребенком) и две дочери, имена которых неизвестны⁹⁸. Была ли у Минучихра III другая жена, кроме Тамар, неизвестно. В одном месте Хакани говорит о христианском происхождении своего патрона Ахситана I, сына Минучихра III:

Через посредство шаха христианского происхождения
возродится Лазарь царства.
Этого доказательства достаточно для подтверждения
его удивительного владычества⁹⁹.

Сам ширваншах Минучихр был жив еще в 551 г. х. (1156). Это видно из оды Фалаки Ширвани на смерть грузинского царя Деметре I:

Он оставил мир, и мир увеличил продолжительность
его жизни продолжительностью жизни справедливого
владыки
Ширваншах, Гази, справедливый царь мира!
Кто своим превосходством и справедливостью
принес славу царству.
Защитник человечества—шах Минучихр!¹⁰⁰

Монеты с именем ширваншаха Минучихра III чеканились в правление халифа ал-Муктафи-лиамриллаха, который умер в 1160 г. Поэтому мы продлеваем время царствования Минучихра III именно до 1160 г., ибо монет его сына Ахситана I с именем этого халифа нет¹⁰¹.

В правление Минучихра III были возведены крепостные стены Баку. В результате обвала в одной из полубашен в северной части городской стены выпал камень с трехстрочной куфической надписью, где сообщается о строительстве городской стены Минучихром III.

«Приказал построить стены города ал-малик ал-му'аззам ал-'алам
ал-'адил ал-музаффар ал-мансур ал-муджахид Фахр ад-Давля ва-д-
Дин Имад ал-ислам ва-л-муслимин Хакан ал-акбар ширван-
шах ал-кабир Абу-л-Хайджа' Минучихр ибн...»

К сожалению, надпись неполная, в ней нет конца и даты возведения стен, но текст ее является свидетельством того, что Минучихр III уделял большое внимание укреплению городов Ширвана¹⁰².

Что касается дальнейшей судьбы шахини Тамар, то о ней мы узнаем из Грузинской хроники в связи с событиями 1161 г.: «Георги III

(1156—1184) после того, как расположился лагерем у Ани, представился с сияющим лицом ей, которая воспитала его, а именно своей тетке по отцу, царице цариц Тамар, которая обмывала его слезами, смешанными с улыбкой»¹⁰³.

После смерти своего мужа Минучихра III Тамар покинула Шемаху, постриглась в монахини и основала монастырь в Тигве: «Тамар, сестра Деметре, основательница монастыря в Тигве, и умерла как монахиня»¹⁰⁴. Царевич Вахушти в 1745 г. в своем «Географическом описании Грузии» пишет: «В Тигве, к востоку от Метехи и к западу от Пхца, есть монастырь Креста, построенный Тамар, дочерью Давида Стронтеля»¹⁰⁵. Там же в монастыре Тамар и была похоронена¹⁰⁶.

⁹⁶ Х. Хасан. Фалаки Ширвани, стр. 22—23.

⁹⁷ Х. Хасан. Изыскания, стр. 80.

⁹⁸ Там же, стр. 35, 41, 67; его же. Фалаки Ширвани, стр. 15.

⁹⁹ Х. Хасан. Фалаки Ширвани, стр. 13—14.

¹⁰⁰ Там же, стр. 6, 65.

¹⁰¹ Е. А. Пахомов. Краткий курс..., стр. 32, 36.

¹⁰² См.: С. Ашурбейли. Очерк истории средневекового Баку, стр. 135—136.

¹⁰³ Histoire de la Georgie, I, стр. 391.

¹⁰⁴ Там же, стр. 382, 419.

¹⁰⁵ Вахушти. СПб., 1842, стр. 265.

¹⁰⁶ Histoire de la Georgie, I, стр. 382, прим. 4; Е. А. Пахомов. Краткий курс..., стр. 33, 35. Описание монастыря в Тигве см. в статье М. Димитри в Bull. de la Classe Hist.-Phil. de l'Academie Imp. des Sciences de St. Petersburg, v. VI, 1899, pp. 172—173.

Г. С. ИСМАЈЛОВ, О. А. ДАНИЕЛЈАН

ГУРУЧАЈ ВЭ КӨНДЭЛЭНЧАЈ ЫӨВЗЭСИНДЭН СОН ТУНЧ
ВЭ АНТИК ДӨВРЭ АИД ЈЕНИ ТАПЫНТЫЛАР

Сон иллэрдэ Гуручај вэ Көндөлөнчәј һөвзәсиндә апарылан археоложи тәдгигатлар нәтичәсиндә Тунч дөврүнүн сон инкишаф мәрһаләсинә, еләчә дә антик дөврә аид бир сыра мараглы тапынты вә абидәләр ашкар едилмишдир. Мә'лумдур ки, бу әразидә Сон Тунч дөврүнү эһатә едән абидәләр илк дәфә кечән әсрин сонларында А. А. Ивановски тәрәфиндән өјрәнилмишдир. Бунлар Гарабулаг некрополунда тәдгиг едилән беш кургандан ибарәт иди. Һәмин курганлардан ерамыздан әввәл I миниллијин I јарысына даир мүхтәлиф мадди-мәдәнијјәт нүмунәләри әлдә едилмишдир¹.

Гуручај вә Көндәләнчәј һөвзәсиндә Антик дөвр абидәләри нисбәтән даһа кеч, 20-чи илләрдә Ә. К. Әлэкбәров тәрәфиндән гејдә алынмышдыр. Бунлары Фүзули шәһәри јахынлығында тәсадүфән ашқара чыхарылмыш күп гәбирләр тәшкил етмишдир².

Гуручај вә Көндәләңчәј һөвзәсинин археоложи абидәләри әсаслы шәкилдә 1964-чү илдән е'тибарән өјрәнилмәјә башланмышдыр. Кечән мүддәтдә вәдиә Тунч дөврүнүн мүхтәлиф мәрһәләләринә, о чүмләдән антик дөврә мәхсус бир сыра јени абидәләр ашкар едилмишдир (шәкил).

Сон Тунч дөврүнүн мадди-мәдәнијјәт галыгларына демәк олар ки, Гуручај вә Көндәләнчај һөвзәсинин бүтүн гәдим јашајыш јерләриндә тәсадүф олунмушдур. Чохтәбәгәли Гаракөпәктәпә гәдим јашајыш јеринин үст мәдәни тәбәгәләриндә исә һәтта Антик дөвр јашајыш јеринин галыглары заһирә чыхарылмышдыр.

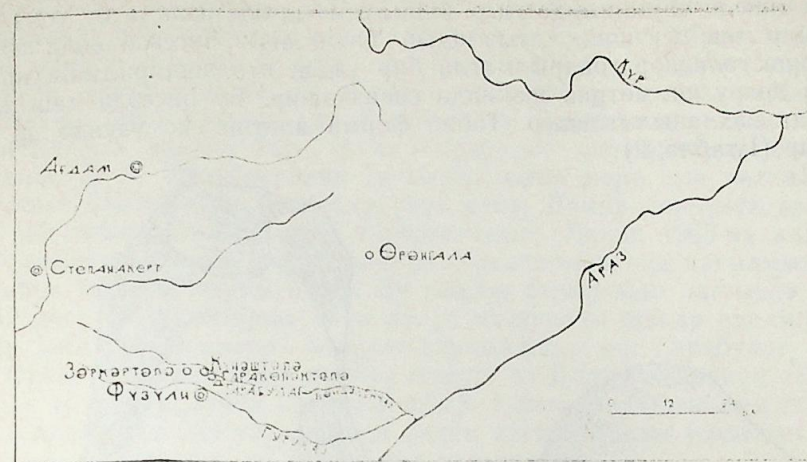
Мөгалә 1972-чи илдә торпаг ишләри заманы үзә чыхан вә јерүстү ахтарышлар нәтичәсиндә әлдә едилән мадди-мәдәнијјәт нүмунәләринә һәср олунмушдур.

Тапынтыларын бөжүк бир гисминни даш тохалар тәшкил едир. Бу тохаларын әксәријәти Зәркәртәпә адлы гәдим јашајыш јериндән вә она јахын гәдим әкин саһәләриндән тапылмышдыр.

Зэркэртэпэ гэдим жайашыш жери 1965-чи илдэ Фүзули археоложи дәстәси тәрәфиндән гejдә алынмышдыр. Абидэ Фүзули шәһәриндән 1,5—2 км шимал-шәргдә, Көндөләнчајын сағ саһилиндә јерләшир. Бу, бир гектардан артыг саһәни тутан јасты тәпәдән ибарәтдир.

² А. К. Александров. Исследования...

² А. К. Алекперов. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960.

Шакил. Зэркэртэлэ, Күнэштэлэ вэ Гарабулаг абидэлэринин
јерлэшдији эразинин схематик планы.

Илк ахтарышларла Зәркәртәпәдән гәдим кил мә'мулаты илә јанашы, 30-а гәдәр даш тоха тапылмышдыр³. Бу тохаларын һазырланмасы үчүн базалт чинсли јасты чајдашыларындан истифадә олунмушдур. Онларын бә'зән бир, бә'зән дә һәр ики үзү гәлпәләр һопарылмагла ишләнмиш, ағыз һиссәләри исә итиләнмишдир. Јанларында сап үчүн кәзләр ачылмышдыр. Өлчүләри мүхтәлифдир.

1972-чи илдә Зәркәртәпәдән жығылан јени тохаларын сајы 10-дур. Газырландығы материаллар вә формаларына көрә бунлар јухарыда гејд едилән тохаларла ејнијјәт тәшкил едир. Өлчүләриндә чүз'и фәрг вардыр. (1 табло, 1, 3, 4), Мә'лумдур ки, Азәрбајҗан әразисиндә белә даш тохалара Сон Тунч дүврүнә аид бир сыра гәдим јашајыш јерләриндә тәсадүф олунмушдур. Тәкчә Ханлар јахынлығындакы гәдим јашајыш јериндән 40-дан чох тоха тапылмышдыр⁴. Даш тохалара Алазан вадисиндәки абидәләрдә дә күлли мигдарда тәсадүф едилmişдир⁵. Сон илләрдә исә белә даш тохалар Гуручај вә Көндәләнчај һөвзәсиндәки Зәркәртәпә абидәси дахил олмагла бир сыра гәдим јашајыш јерләриндән, һәмчинин вахты илә јашајыш јерләринә аид олмуш кениш әкин саһәләриндән тапылмышдыр⁶. Ону да гејд етмәлијик ки, 1971-чи илин тәдқиғат мөвсүмүндә Гуручај вә Көндәләнчај һөвзәсиндән өз формасына көрә мә'лум даш тохалардан әсаслы шәкилдә фәргләнән 1 әдәд марағлы тоха нүмунәси тапылмышдыр. Бу тоха Көндәләнчајын сағ саһилиндә, Зәркәртәпә илә Гаракөпәктәпә арасында јерләшән вә о гәдәр дә кениш олмајан гәдим әкин саһәсиндән тапылмышдыр. Ахтарыш заманы бурадан Тунч дөврүнүн сон мәрһәләсинә аид кил габ гырығлары, еләчә дә јухарыда тәсвир етдијимиз тохалар типиндә нүмунәләрә дә тәсадүф олунмушдур. Гејд етдијимиз бир әдәд тоха нүмунәси

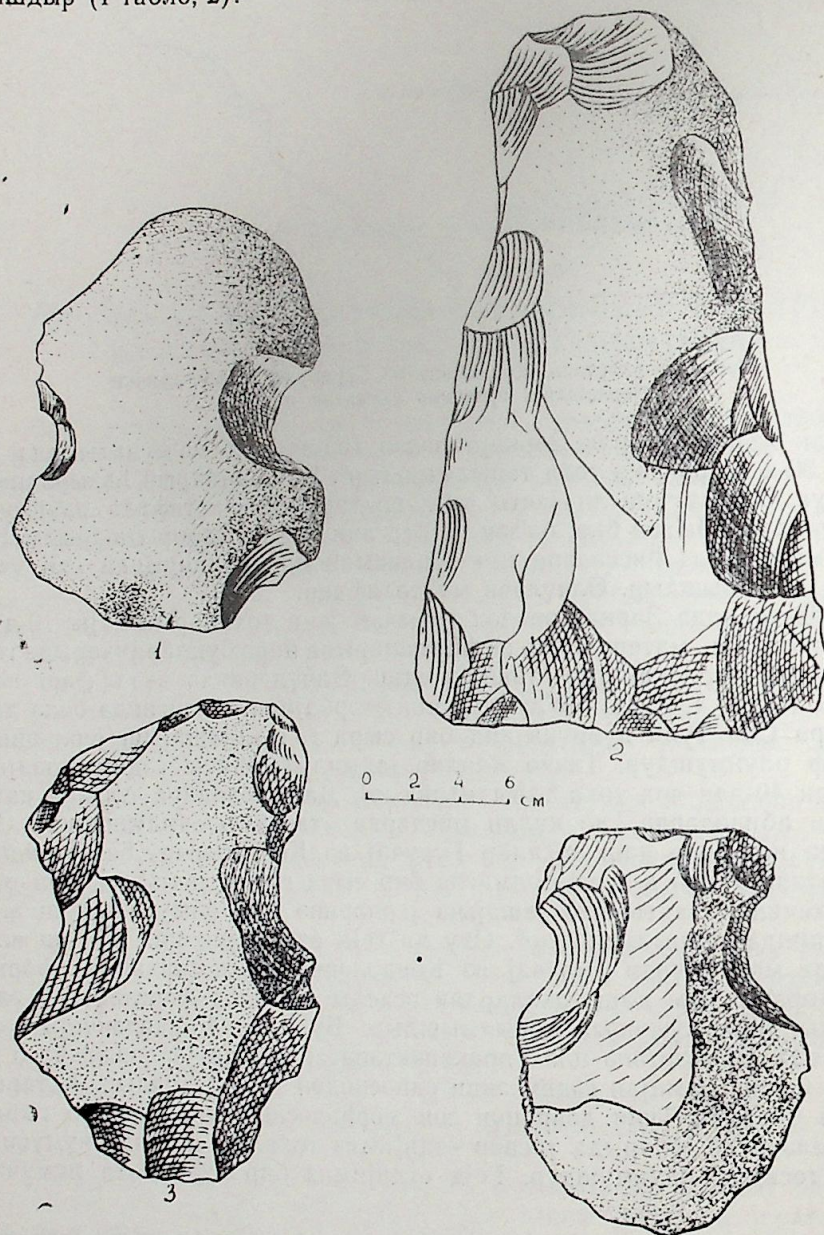
³ Г. С. Исмајлов. Зәркәртәпә аби́дәси вә Азәрбајҹанда гәдим тоха әкинчилијинин бә 'зимәсәләләринә даир. «Азәрбајҹан ССР ЕА Хәбәрләри», 1968, № 1, сәһ. 65—73.

⁴ Я. И. Гуммель. Раскопки поселения I на западе от Ханлара. КСИИМК, 1948, вып. 23, с. 72.

⁵ Г. М. Асламов, Г. С. Исмајлов. Алазан вадисиндә Тунч дөврүнә иңдә жашайыш јері. «Азәрбајҹан ССР ЕА Хәбәрләрі», 1973, № 3 сәһ.

⁶ Г. С. Исмаилов. Зәркәтәпә абыдәси вә Азәрбајҹанда гәдим тоха әкинчилијинин бә'зи мәсәләринә даир, сәһ. 72; јенә онун. Шәкәрчинк гәдим јашајыш јери. «Азәрбајҹан ССР ЕА мә'рузәләри», 1969, № 1.

формасындан элава, өз бөјүклүүнө көрө дө сечилир. Бу нүмунө дө базалт чинсли чајдашындыр. Јашылымтыл-боз рәнкли бу тоха формача бир нөв искәнәни хатырладыр. Онун ағыз һиссәси енли вә дүз олүб, ири гәлпәләр гопарылмагла бир үздән итиләшдирилмишдир. Ју-харија доғру симметрик шәкилдә енсиләшир. Бу һиссәдә даш тәбии формада сахланылмышдыр. Тәбии форма аләтин әкс үзүндә дө галмышдыр (I табло, 2).

I табло.

Күман етмәк олар ки, бу аләт билаваситә әлдә тутмагла ишләдилмишдир. Белә бир мүлаһизәни ирәли сүрмәјә бизә онун јанларында сап бағламаг үчүн кәзләрин олмамасы да әсас верир. Етнографик мә'луматдан бәллидир ки, дашдан вә ја башга материаллардан дүзәлдилмиш сапсыз тохалардан һазырда да бир сыра тајфа вә халглар торпағын

јумшалдылмасында, кәсәкләрин әзилмәсиндә кениш истифадә едир⁷. Көстәрмәлијик ки, тәсвир етдијимиз искәнә формалы тоха Гуручај вә Көндәләнчај һөвзәсинин тапынтылары ичәрисиндә өз формасына көрә јекәнә нүмунә олмагла јанашы, Азәрбајчанын башга јерләриндә, еләчә дө бүтүн Загафгазијада да мүәјјән аналокијаја малик дејилдир.

1972-чи илдә Гуручај вә Көндәләнчај һөвзәсиндән әлдә едилән тапынтыларын икинчи бир групу Гарабулаг некрополундыр. Бу некропол, А. А. Ивановскинин газынтыларына көрә, сон вахтларадәк археоложи әдәбијјатда Тунч дөврүнүн сонү, Дәмир дөврүнүн әввәлләринә аид гәбир абидәси кими танынмышды⁸. Лакин 1965-чи илдә бурада ерамыздан әввәл II мин иллијин орталарына аид дағылмыш торпаг гәбрә тәсадүф олунмушдур. Бу гәбрин әтрафында һаггында данышылан дөвр үчүн сәчијјәви олан дулус мә'мулаты ашкар едилмишдир. Һәмин јени тапынтыларла мүәјјән едилмишдир ки, Гарабулаг некрополу Орта Тунч дөврүндән мөвчуд олмуш вә Дәмир дөврүнүн әввәлләринәдәк өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Һәмчинин өјрәнилмишдир ки, бу некропол белә бир узун вахтда ондан азачыг аралы јерләшән Гаракөпәктәпә гәдим јашајыш јеринә аид олмушдур⁹.

Сон илләрдә Гарабулаг некрополунун шәрг һиссәсиндә тикинти ишләри апарылдығындан бурада тәсадүфән бир нечә торпаг гәбир ачылмышдыр. Тәәсүф ки, бу гәбирләр дағыдылмыш, онлардан чыхан аваданлыг исә демәк олар ки, бүтүнлүклә итиб-батмышдыр. Јохланыш заманы бурада Тунч дөврүнүн сонү, Дәмир дөврүнүн әввәлләринә аид кил габ гырыглары вә бир әдәд бојун бәзәјинә тәсадүф олунмушдур. Бојун бәзәји тунч мәфтилдәндир. Онун әсас һиссәси дөјүләрәк дөрд типли шәклә салынмышдыр. Уч һиссәләри исә јарпаг шәклиндә јастылашдырылмышдыр. Бунлардан бири бүтүнлүклә, дикәри исә јарыдан сынмышдыр. Бу һиссәдә ичәрисини нөгтәләрлә долдурулмуш үчбучаглардан ибарәт кәсмә нахыш вардыр. Тәсвир етдијимиз бојун бәзәји даирәви јај формалыдыр (II табло, 1). Учлары чох күман ки, бир-бириндән аралы олмушдур. Бунун диаметри 25 см-ә јахындыр. Тунч бојун бәзәкләринә Азәрбајчанын дикәр гәбир абидәләриндә дө тәсадүф олунмушдур. Ш. Һ. Садыгзадәнин үмүмиләшдирилмиш тәдгигатында бу әшјалар әтрафлы шәкилдә өз әксини тапа билмишдир. Формаларына көрә онлар ики група бөлүнмүш вә тәсвир едилмишдир¹⁰. Биринчи група даирәви тунч мәфтилдән һазырланмыш, үзәрләри нахышсыз, учлары харичә гатланан нүмунәләр, икинчи група исә бурулмуш тунч мәфтилдән һазырланмыш вә дахил едилмишдир. Онларын учлары бә'зән кичик даирә шәклиндә кери гатланмыш, бә'зән дө дүздүр¹¹. Гарабулагдан тапылан нүмунә өз формасына көрә гејд олунан нүмунәләрдән әсаслы шәкилдә фәргләнир. Белә формалы бојун бәзәкләри бизә Ермәнистанын, Күрчүстанын Сон Тунч дөврү абидәләриндән дө бәлли дејилдир. Буна көрә дө күман етмәк олар ки, јени тапынтымыз билаваситә јерли истәһсала—һөвзәнин гәдим металишләмә истәһсалына мәхсусдур.

1972-чи илин тәдгигат мөвсүмүндә Гарабулаг некрополунда ахтарыш апараркән гисмән дағыдылмыш бир гәбир дө тәмизләнмишдир. Тәмизләнмә заманы мүәјјәнләшдирилмишдир ки, бу гәбир торпаг гәбир

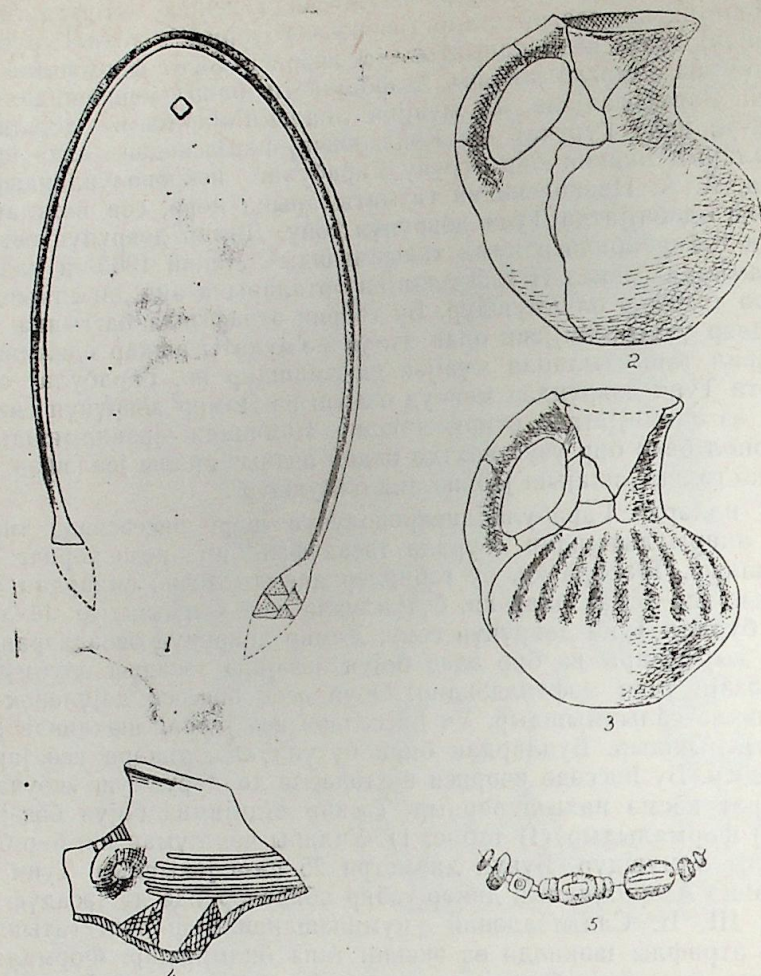
⁷ М. О. Косвен. Очерки истории первобытной культуры. М., 1957, сәһ. 68—80.

⁸ Н. В. Минкевич-Мустафаева. О датировке и хронологических этапах некоторых памятников эпохи поздней бронзы и раннего железа. МКА, т. IV, Баку, 1962, сәһ. 109—139.

⁹ Г. С. Исмаилов. Новые данные о «Карабулагском древнем могильнике». «Доклады АН Азербайджанской ССР», Баку, 1971, № 11—12.

¹⁰ Ш. Һ. Садыгзадә. Азәрбајчанда Сон Тунч вә Илк Дәмир дөврүнә аид бәзәк әшјаларынын тәснифаты. АММ, VII ч., Баку, 1973, сәһ. 85—86.

¹¹ Ш. Һ. Садыгзадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 84. 3-чү шәкил (16, 17, 18).

II табло.

олмушдур. Гәбир, еләчә дә орадакы скелет дағыдылдығындан гәбрин формасыны вә истигамәтини тә'јин етмәк мүмкүн олмамышдыр. Бурадан нисбәтән бүтөв олан ики әдәд кил габ, мүхтәлиф мунчуглар, ајры-ајры габлара аид гырыглар әлдә едилмишдир. Гејд едилән ики кил габ ејни формалы олмагла тәкгулп күпләрдән ибарәтдир. Онлар бир-бириндән јалныз сәтһләринин рәнки вә нахышланмасына көрә фәргләнир. Һәр ики габ сферик көвдәјә, јасты, кичик отурачаға вә һүндүр боғаза маликдир. Ағыз кәнарлары азачыг шәкилдә харичә гатланмышдыр (II табло, 2). Гулпун бир учу габын ағыз кәнарына, о бири исә чијин һиссәјә јапышдырылмышдыр. Кәсикдә гулплар даирәвидир. Биринчи габын һамар сәтһи һәр ики үздән гырмызы рәнклидир. Бу һиссәдә од изи дә мүшәһидә олунур. Икинчи габын сәтһи гара рәнкли олуб, көвдә һиссәдә симметрик шәкилдә шагули батыгларла бәзәдилмишдир. (II табло, 3). Һәр ики габ тәркибиндә нарын гум гарышығы олан, јахшы јоғрулмуш кил күтләсиндән һазырланмышдыр.

Гәбирдән тапылан мунчугларын сајы 40-а гәдәрдир. Мүхтәлиф форма вә өлчүјә малик бу мунчугларын һазырланмасы үчүн ајры-ајры материаллардан истифадә олунмушдур. Онларын бөјүк гисми хырда гуша мәхсус назик лүлә сүмүјүндән кәсилмишдир. Буна көрә дә онларын һамысы даирәви формалы, ејни өлчүлүдүр. Мунчугларын икинчи, бөјүк гисмини пастадан дүзәлдилмиш нүмунәләр тәшkil едир.

Материалына мүвафиг олараг бу мунчуглар мүхтәлиф формаларда дүзәлдилмиш вә кичик өлчүләринә бахмајараг, һәтта нахышланмышдыр (II табло, 5).

Јухарыда тәсвир етдијимиз ики әдәд кил габ, габ гырығы, еләчә дә мунчуглар өз форма вә хүсусијәтләринә көрә Азәрбајчан әразиси үчүн јени дејилдир. Онларын охшар нүмунәләри Сон Тунч дөврү вә Дәмир дөврүнүн абидәләриндән чох тапылмышдыр. Буна көрә дә гәбрин дөвр мәсәләси ајдындыр. Бунунла белә, бу гәбир Гарабулаг некрополуна аид јени дәлилдир. Белә ки, әкәр әввәлләр некрополун Сон Тунч-Илк дәмир дөврү гәбир абидәләри јалныз курганалты гәбирләрлә сәчијјәләндирилирдисә, инди бурада һәммин дөврдә торпаг гәбирләрин дә мөвчуд олмасыны сөјләмәк мүмкүндүр.

1972-чи илдә Гуручај вә Көндәләнчај һөвзәсиндә гејдә алынған ма-рағлы тапынтыларын бир гисми антик дөврә аиддир. Бунлар Фүзули шәһәринин шимал һиссәсиндәки Күнәштәпә гәдим јашајыш јери са-һәсиндә тәсадүфән ашкара чыхарылан гәбир аваданлығындан ибарәт-дир. Гәбир јерләшән саһә булдозерлә газылдығындан онун да форма-сыны, истигамәтини мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмады. Әтрафда јал-ныз сәпәләнмиш хырда сүмүк гырыглары галмышды ки, онларын да арасындан беш әдәд әшја тапылды. Бунлардан дөрдү тунчдан һазыр-ланмыш бәзәк нүмунәси, бири исә дашдан јонулмуш иј башлығындан ибарәт иди. Иј башлығынын һазырланмасы үчүн мәрмәр чинсли ағ рәнкли бәрк дашдан истифадә олунмушдур. Сәтһи чилаланмышдыр. Даирәви формада олан бу әшјанын алт сәтһи һамар, үст сәтһи исә конус шәкиллидир. Орта һиссәсиндә мил үчүн кичик дешик ачылмыш-дыр. Тәсвир олунан бу әшјанын үмуми диаметри 3 см-ә јахындыр. (III табло, 1).

Гејд етмәк лазымдыр ки, Күнәштәпәдән 50—60 м шәргдә јерләшән Гаракөпәктәпә гәдим јашајыш јериндә дә охшар иј башлыгларына тәса-дүф олунмушдур. Бу абидәдә онларын бир нечә нүмунәси јерүстү ахта-рышлар заманы, бир нечәси исә ер. әв. I миниллијин икинчи јарысыны әһатә едән антик дөвр тәбәгәсиндән тапылмышдыр. Бу нүмунәләр дә бәрк чинсли, јахшы чилаланмыш дашлардан дүзәлдилмишдир¹².

Гејд олунан бәзәк әшјаларына ашағыдакылар дахилдир:

1. Санчаг. Галын тунч мәфтилдән дүзәлдилмишдир. Мәфтилин јуха-ры һиссәси мишарланмагла ики јерә бөлүнмүш вә гоша спирал шәклин-дә ичәријә доғру гатланмышдыр. Бунунла о, бир нөв ән'әнәви гәдим бәзәк нүмунәсини тәкрар едир. Онун ашағы һиссәси дөјүләрәк итиләш-дирилишдир. Санчағын үмуми узунлуғу 12 см-ә јахындыр. (III табло, 2).

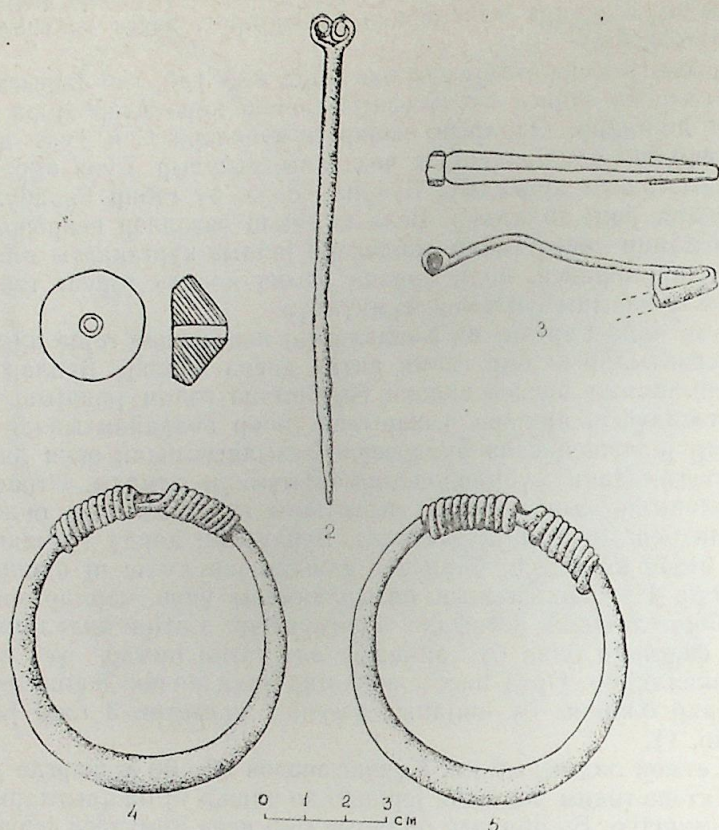
Археоложи газынтыларла мүәјјән олунмушдур ки, баш һиссәси спирал шәкилли санчаглар Загафгазија, о чүмләдән Азәрбајчан әра-зисиндә Тунч дөврүнүн башланғычында мејдана чыхмыш вә мәишәттә узун мүддәт галмышдыр. Мәһз бу әсасдан да онлара сонракы дөвр абидәләриндә дә чох тәсадүф олунмушдур. Белә санчагларын ики нүмунәси 1951-чи илдә Минкәчевирдә, Күрүн сол саһилиндәки күп гә-бирләриндән тапылмышдыр¹³.

2. Јајлы санчаг (фибула). Үст һиссәси тунч лөвһәдән дүзәлдилмиш-дир. Дәмир ијнәси сынмышдыр. Санчағын үмуми узунлуғу 7 см-дир, (III табло, 3). Белә јајлы санчаглара да Минкәчевирин күп гәбирлә-риндә чох тәсадүф олунмушдур¹⁴.

¹² Г. С. Исмајылов. 1967-чи илдә Гуручај вә Көндәләнчај һөвзәсиндә апары-лан археоложи тәдгигатларын һесабаты.

¹³ Ы. Ы. Нәриманов, Г. М. Асланов. Минкәчевирин бир груп гәбир аби-дәләри һағгында. АММ, IV ч., Бақы, 1962, сәһ. 218, II табло, 3, XI табло, 4.

¹⁴ С. М. Газыјев. Минкәчевирин күп гәбирләр албому, Бақы, 1960, сәһ. 14, XI табло, 4.

III табло.

3. Билэрзикләр. Бунлар ики әдәдир. Һәр икиси ејни үсулла һазырландығындан ејни формаја маликдир. Онларын һазырланнасы үчүн галын тунч мәфтилдән истифадә олунмушдур. Мәфтилин учлары ики тәрәфдән дөјүләрәк назикләшдирилмиш вә ејни заманда узадылмышдыр. Бунунла белә, орта һиссә галын сахланылмышдыр. Сонрадан бу мәфтил һалга шәклиндә әјилмиш вә учлары бир-биринин үзәринә спирал шәклиндә сарынмагла бәркидилмишдир. Бу спираллар билэрзикләрин учларыны бирләшдирмәклә јанашы, бир нөв онлар үчүн бәзәк ролуну ојнамышдыр. Белә ки, тәсвир едилән бу билэрзикләр үзәриндә бундан башга мөјјән бир тәсвир вә ја бәзәк јохдур. Билэрзикләрин өлчүсү, демәк олар ки, ејнидир; һәр икисинин диаметри 7 см-ә јахындыр. (III табло, 4, 5).

Мүхтәлиф формалы билэрзикләр Азәрбајчанын Антик дөвр абидәләриндә, хусусән күп гәбирләриндә кениш јайылмыш зинәт шәјләриндәндир¹⁵. Онлар ичәрисиндә бизим нүмунәләрин охшарлары да вардыр. Күман едә биләрик ки, Күнәштәпәдән тапылан билэрзикләр билаваситә јерли истәһсалын мәһсулларыдыр.

Күнәштәпәдә тәсадүфән ачылан бу гәбрин дөврү мәсәләсинә кәлинчә, белә күман едә биләрик ки, о, аваданлығынын хусусијјәтләринә кәрә ерамыздан әввәл I миниллијин сон әсрләринә аиддир, Ејни заманда зәни етмәк мүмкүндүр ки, бу гәбир Гаракөпәктәпәнин һәмдөвр јашајыш јеринә мәхсус олмушдур.

Тәсвир едилән гәбир аваданлығынын елми әһәмијјәти дә аз дејил-

дир. Белә ки, Гуручай—Көндәләнчай һөвзәсинин гәдим тарихиндәки мөјјән хроноложии бошлуг мәһз бу јени тапынтыларла тамамланмышдыр. Бунлар бу кичик вадинин мәдәни-тарихи йнкишафыны ардычыл мәрһәләләрлә изләмәјә имкан верир.

Г. С. Исмаилов, О. А. Даниелян

Новые находки позднебронзового и античного периодов в междуречье Гуручай и Кенделенчай

РЕЗЮМЕ

Археологические исследования 1972 г. в междуречье Гуручай и Кенделенчай помогли выявить несколько интересных находок, принадлежащих к античному периоду.

Наиболее ранние находки состоят из большой коллекции каменных мотыг, бронзовой шейной гривны, керамических изделий и бус. Для изготовления мотыг использовались плоские речные булыжники овальной формы. Рабочая часть их заострена. Имеется один экземпляр мотыги, который по своей форме резко отличается от вышеуказанных. Данная мотыга тесловидная, по размеру довольно большая и тяжелая.

Сосуды и бусы выявлены из разрушенного грунтового погребения Карабулагского могильника. Своей формой и украшениями эти находки напоминают подобные изделия Ходжалы-Кедабекской культуры.

Находки античного периода представлены в основном металлическими изделиями. Это пара бронзовых браслетов, удлиненная булава с украшением и обломки фибулы. Помимо их, имеется небольшая пряслица, выточенная из мраморизированного камня белого цвета.

Все эти находки, найдены из разрушенного погребения в урочище Гюнештепе, датированы нами II—I вв. до н. э.

И позднебронзовые находки и немногочисленные изделия античного периода—это дополнительный материал для изучения древней материальной культуры.

¹⁵ С. М. Газыјев. Көстәрилән әсәри, XXXVII табло.

Г. Ч. ЧАВАДОВ

АЗЕРБАЙДЖАНЫН ЛӘНКӘРАН—АСТАРА ЗОНАСЫНЫН ШУМ АЛӘТЛӘРИНӘ ДАИР

Азербайджанын Астара, Ленкоран, Лерик, Масаллы вә Жардымлы районларыны әһәтә едән вә этнографик әдәбијјатда «талыш зонасы» адландырылан зонанын тәсәррүфат һәјаты вә әһалинин һәјат тәрзи һаггында биз һәлә ингилабдан әввәлки әдәбијјатда мүүјјән мәлумата раст кәлирик¹. Мүхтәлиф дөврләрдә бу әразидә олмуш мүәллифләр өз әсәрләриндә јерли әһалинин тәсәррүфат һәјатынын бәзи саһәләри һаггында мүүјјән мәлуматлар версәләр дә, әмәк аләтләринин анчаг адыны чәкмәклә кифәјәтләнмишләр.

Ленкоран—Астара зонасынын әкинчилик мәдәнијјәти вә техникасынын өјрәнилмәсинә этнографлардан илк дәфә олараг Ә. Ә. Измајылова вә Ш. А. Гулијев тәшәббүс кәстәрмишләр. Ә. Ә. Измајылованын «Ленкоран, Лерик вә Астара районларынын бәзиси шум аләтләри» адлы мәғаләси² һәчмчә кичик олса да, бу әразидә јайылмыш бәзи хыш типләри һаггында биздә илк тәсәввүр јарадыр. Лакин мүәллиф аләтләри јерли истилаһларла дејил, шәрти олараг «а», «б» һәрфләри илә адландырмышдыр.

Ш. А. Гулијевин «Азербайјанда чәлтикчилик» адлы намизәдлик диссертасијасында вә «Азербайјанда чәлтикчилијин бәзи мәсәләләри» мәғаләсиндә³ исә зонанын чәлтикчилик тәсәррүфаты илә бағлы олан әмәк аләтләри һаггында бәһс едилмишдыр. Лакин нә Ә. Ә. Измајылова, нә дә Ш. А. Гулијев һәмин зонанын әкинчилик аләтләрини там шәкилдә тәдгиг етмәји гаршыларына мәгсәд гојмамышлар. Гејд етмәк ла-

¹ П. Рисс. О талышинцах, их образе жизни и языке. Записки КОИРГО, вып. III, Тифлис, 1855; Д. А. Кистенев. Источники благосостояния крестьян Ленкоранского уезда. Труды КОСХ, № 1, Тифлис, 1889, сәһ. 56—81; К. Трофимов. Полеводство в Ленкоранском уезде, жур. «Плодоводство», 1896; А. Завадский. Поездка в Талыш летом 1902 года. Известия КОИРГО, т. XIX, Тифлис, 1909; М. Бежанов. Культура риса в Ленкоранском уезде. «КСХ», 1897, № 215; Л. Карпович. Культура риса в Ленкоранском уезде. «КСХ», 1900, № 315—316; Культура дыни в Ленкоранском уезде. «КСХ», 1897, № 208—210, 213—214; П. Заблоский. Обзорение талышского ханства в медико-топографическом и статистическом отношении за 1836 г. ЖМВД, ч. XXVI, № 10—11, СПб., 1837.

² А. А. Измајлова. О некоторых пахотных орудиях Ленкоранского, Лерикского и Астаринского районов (в конце XIX—нач. XX в.). Доклады АН Азерб. ССР, 1964, № 2, сәһ 81—84.

³ Ш. А. Гулијев. Азербайјанда чәлтикчилик (тарихи-этнографик тәдгигат), Баки, 1960, Азерб. ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, ф. 1, сијаны 14, иш 6041; Јенә онун. Некоторые вопросы рисоводства (чалтыководства) в Азербайджане, АЭС, вып. II, Баку, 1966, с. 136—139.

зымдыр ки, тәдгиг олунан зонанын тәбии-чографи шәраити, иглими, торпаг вә битки өртүјү, һабелә әкинчилик мәдәнијјәтинин сәчијјәви чәһәтләри өз тәсирини халгын әкинчилик аләтләринин гурулушуна да көс-тәрмишдыр.

Тәбии-чографи шәраитә көрә дүзән, дағәтәји вә дағлыг һиссәдән ибарәт олан әразинин тәсәррүфаты да һәмин бөлкүјә ујғун олуб, шагули зоналлыг хусусијјәти дашыыр. Әдәбијјат, еләчә дә этнографик материаллардан ајдын олур ки, зонанын дүзән һиссәси кечмишдә Азербайјанда чәлтијин јетишдирилдији әсас әрази иди. Тәдгигатлардан ајдын олур ки, XIX әсрин сонунда бу әразидә 13 мин десјатин чәлтик әкилирди ки, бу да Баки губернијасында әкилән чәлтик әкин саһәсинин 61 фаизини тәшкил едирди⁴. Лакин чәлтиклә јанашы, бурада арпа, буғда, дары, пәрж, нохуд, мәрчи, ләркә, гаргыдалы, һабелә мүхтәлиф бостан биткиләри дә әкилиб-бечәрилмишдыр.

Дүјү хәрәкләри зона әһалисинин һәм күндәлик вә һәм дә ән'әнәви мәрәсим јемәји һесаб едилирди. Бунунла әлағәдар олараг М. Бежанов јазырды ки, дүјү Әркиван вә Ленкоран әтрафында јашајан јерли әһалинин әсас азугәсини тәшкил едирди⁵. Чәлтијин тәдгиг едилән әразинин әкинчилик мәдәнијјәтиндә башлыча јер тутмасы фактыны Азербайјанын әсасән бу зонасы үчүн сәчијјәви олан бичар маһнылары, һабелә халг рәвајәт вә әфсанәләри дә тәсдиг едир.

Зонанын чәлтик әкилмәјән дағлыг вә дағәтәји һиссәләриндә исә әсас јери тахыл биткиләри тутмушдыр. Мәһз буна көрә дә ејни бир әразинин мүхтәлиф һиссәләриндә јайылан шум вә еләчә дә әл аләтләри тәсәррүфат саһәләринә көрә бир-бириндән мүүјјән дәрәчә фәрqli олмушдыр ки, бу да зәннимизчә, әкинчилик мәдәнијјәтинин зәнкинлији илә изаһ едилмәлидир.

Зонанын шум аләтләри, тәснифата көрә, бир бојундуруглу шум аләтләри⁶ групуна дахил едилән мүхтәлиф гурулушлу хышлардан ибарәтдир. Этнографик сәфәр заманы зонанын һеч бир јериндә гара котана тәсадүф едилмәмишдыр. Лакин ингилабдан әввәлки бәзи әдәбијјатда Ленкоран гәзәсынын дағәтәји һиссәсиндә јерләшән Гарајери, Көјтәпә, һәмшәри, Сәрһәдабад кәнд ичмаларында торпагын котанлы шумланмасы гејд едилир. Бурада һәм дә гәзанын дүзәнлик вә мешәлик һиссәләриндә котандан чох надир һалларда истифадә едилдији кәстәрил⁷. Бу фактын доғрулуғу чәл этнографик материаллары илә дә тәсдиг едилир. Белә ки, зонанын дүзән һиссәсиндә әсасән чәлтик әкилиб-бечәрилди. Чәлтик саһәсинин әкинә һазырланмасы просесинин өзүнә мәхсус сәчијјәви аләтләри олдуғундан, чох күман ки, гара котана еһтијач олмамышдыр. Демәли, тәсәррүфатын характери зонанын гејд едилән һиссәсиндә белә бир аләтә олан еһтијачы өдәдијиндән әһали торпагы хыш вә мала илә әкиб-бечәрмишдыр.

Тәдгиг едилән әразинин мешәлик һиссәсинә кәлдикдә исә, бурада тала әкинчилији системи кениш јайылмышдыр. Әкинчилик аләтләринин бир сыра тәдгигатчыларынын фикринчә, гара котанлар бу систем үчүн гејри-мүнасиб шум аләти сајылыр. Бүтүн бу сәбәбләр үзүндән тәдгиг едилән зонада әһалинин әсас шум аләти хыш олмушдыр.

Этнографик сәфәр заманы Астара, Ленкоран, Лерик, Масаллы вә Жардымлы районлары әразисиндә бир нечә хыш типинин јайылдығы мүүјјән едилмишдыр. Бу типләр хышын садәдән мүрәккәбә доғру инкиша-

⁴ Ш. Гулијев. Кәстәрилән мәғалә, АЕМ, II бурахылыш, сәһ. 134.

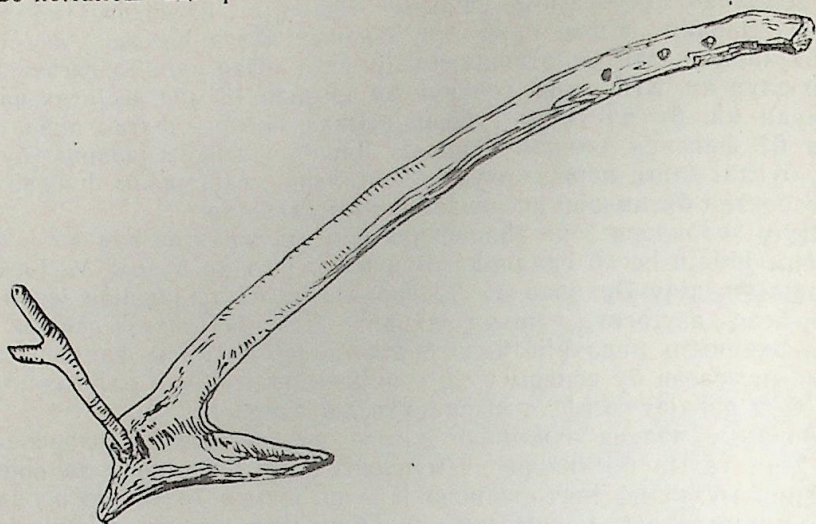
⁵ М. Бежанов. Культура риса в Ленкоранском уезде, «КСХ» гәзәти, 1897, № 215.

⁶ Г. А. Гулијев. О пахотных орудиях и системах земледелия в Азербайджане. АЭС, вып. II, Баки, 1966, сәһ. 9.

⁷ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис, 1888, т. IV, сәһ. 229.

фыны тәсдиг етмәкдән башга һәм дә бу гәбилдән олан шум аләтләринин тәкамүлүнү изләмәжә имкан верир.

Зонада өз гурулушуна көрә эн садә хыш Астара рајонунун Шуву вә Һамошам кәндләриндә гејдә алынмышдыр. Бүтүн һиссәләри ејни бир ағачдан ибарәт олан бу хыш (1-чи шәкил) јерли әһали арасында кола-һеш вә хомәһеш⁸ адлары илә мә'лумдур.

1-чи шәкил. Хыш (колаһеш). Астара рајону Шуву вә Һамошам кәндләри.

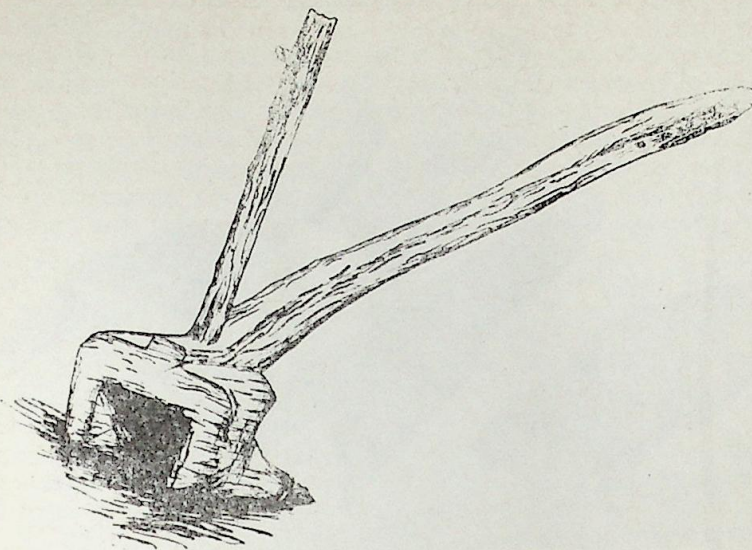
Јерли мә'лумата көрә, хышын бу типиндән һәм чәлтикчиликдә, һәм дә тахылчылыгдә истифадә едилмишдир. Тахылчылыгдә истифадә едилән колаһешин көтүјү, чәлтик хышындан фәргли олараг алт үздән овулмур вә аләт даһа ағыр дүзәлдилирди. Һалбуки чәлтик хышынын (2-чи шәкил) палчыглы јердә ишләдилмәси илә әлагәдар олараг онун көтүјүнүн алт үзү овулараг чыхынтылы дүзәлдилирди. Бу хусусијјәтинә көрә ондан палчыглы јеринин шумланмасында да истифадә етмәк олурду.

Тәчрүбәли әкинчиләрин дедикләринә көрә, бу тип хышлар үчүн даһа мөһкәм ағач нөвләри сечилир вә онларын көтүјү ағачын һөкмән, күн көрмәјән, јә'ни торпаг алтында галыб тәбии әјрисин олан һиссәсиндән һазырланарды. Торпаг алтында галан ағач көкү һәм мөһкәм, һәм дә давамлы һесаб едилирди. Дејиләнә көрә, ади ағачдан дүзәлдилмиш колаһеш тез чатлајыб сынырды. Буна көрә дә тәчрүбәли усталар мөшәјә кедәрәк тәбии әјрисин олан ағач тапырдылар ки, халг арасында буна «бузучыхарма» дејилирди.

Хышын јерли әһали арасында бузу⁹ адланан голу 2—2,5 м узунлуғунда олуб, үч ојуғу вардыр. Һәмин ојуғлар аләтин гошулмасыны тә'мин етмәкдән башга, һәм дә торпағын дәрин вә јахуд дајаз шумланмасыны тәнзим едир. Белә ки, хышын сонунчу ојуғдан бојундуруға гошулмасы илә голун истигамәти дејишир, јә'ни гол јерә тәрәф мејл едир. Бу исә хышын ишләк һиссәсинн торпаға даһа дәрин батмасына сәбәб олур. Әксинә, хыш биринчи ојуғдан гошулурдуса, бу һалда онун

⁸ Кола истилаһы талышлар арасында шумланмамыш јер, хам торпаг мә'наларында ишләдилр. Һәгигәтән дә колаһиш//хомәһеш әсасән хам торпағларын шумланмасы үчүн истифадә едилирди.

⁹ Базу истилаһы үмуми Иран сөзү олуб, фарс дилиндә dazū (bazuk) гол, белуч дилиндә bazk, күрд дилиндә bask, памир дилиндә bazə, әфган дилиндә wozə, согд дилиндә Bazak (Bizkh) гол, һабелә авар дилиндә bazu, осетин дилиндә Bazuk кими мә'лум олуб, бурада олдуғу кими ејни мә'на дашыјыр. Бах: В. И. Абәев. Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. 1. М., 1958, сәһ. 242.

2-чи шәкил. Чәлтик хышы.

голу вә көтүјү нисбәтән јухары галхыр вә нәтичәдә торпаг үздән шумланырды.

Хышын гошулмасы үчүн азәрбајчанлылар арасында бурғу, талышлар арасында исә әвәндәнә¹⁰ вә јахуд сивниш адландырылан васитәдән истифадә едилмишдир. Бу мәгсәдлә һәм дә күч ағачындан (талышларда «аңгачүлә» адланыр) истифадә едилирди. Күч ағачы хышын ојуғуна кечириләрәк бурғу илә бојундуруға гошулурду.

Колаһешин әсас һиссәләриндән олан көтүк (талыш дилиндә «күло» вә ја «күлос») үчбучаг шәкилли олуб, архадан галын вә енли, учдан исә назик вә дар формададыр. Узунлуғу 60, ени 30 см олан көтүјүн учуна дәмир вә ја чугундан һазырланмыш каваһын кејдирилр ки, талышлар буну «көсүн» адландырырлар. Каваһын//косун ејни мә'налы терминләр олуб, кав//ко-өкүз вә аһын//осин-дәмир сөзләриндәндир¹¹. Көтүјүн өлчүсүндән, һабелә торпағын хусусијјәтләриндән асылы олараг каваһынлар мүхтәлиф гурулушлу (3-чү шәкил) олур, Һәмин әразинин ајры-ајры кәндләриндән әлдә етдијимиз каваһынларын форма вә өлчүсүнүн мүхтәлифлији фикримизи тәсдиг едир.

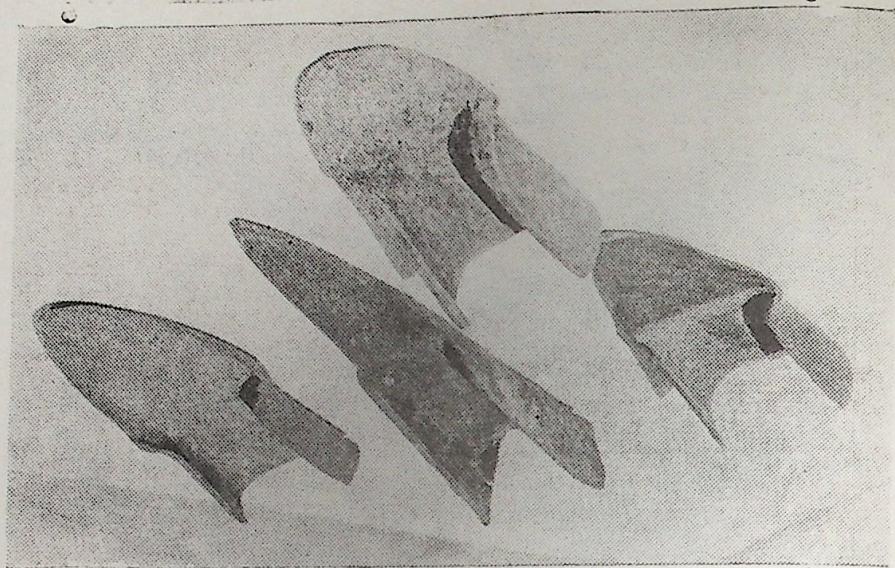
Этнографик материаллар көстәрир ки, колаһеш биринчи шум заманы тәтбиғ едилдијиндән онун каваһыны даһа ити вә ири дүзәлдилр. Чүнки хам јерин шумланмасы каваһынын мәһз бу чүр дүзәлдилмәсини тәләб едирди. Биринчи шумда¹² истифадә едилән каваһынларын узунлуғу тәхминән 35—40, архадан ени 10—12, учдан исә 2—3 см-ә бәрәбәрди. Каваһынларын гурулушуна вә һансы металдан һазырланмасына тә'сир едән амилләрдән бири дә онларын һансы торпагда ишләдилмәсидир.

Тәчрүбә көстәрир ки, дағ јерләриндә јерләшән әкин саһәләринин дашылы олмасы илә әлагәдар чугундан дүзәлдилән каваһынлардан бу

¹⁰ Көндән һазырланан «әвәндәнә», чыр тәнәкдән һазырланан исә «уванда» истилаһлары илә мә'лумдур.

¹¹ «Аһын» сөзү талыш дилиндә аһан, тат дилиндә аһын, тачик дилиндә охан, күрд дилиндә һасин, пәһләви дилиндә исә асин формаларында раст кәлинсә дә, ејни мәзмунлудур.

¹² Талышлар арасында «кола» адландырылыр.

3-чү шәкил. Хыш каваһынлары.

гәбилли торпагларын шумланмасында истифадә едилмирди. Чугун каваһынларын чох көврәк олмасы үзүндән онлар дашлы торпагларын шумланмасына таб кәтирмир вә тез сыныб арадан чыхырды. Одур ки, әкинчиләр дашлы әкин саһәләринин шумланмасында дәмир, гараторпаг, гумлу торпагларын шумланмасында исә әсасән чугун каваһынлардан истифадә едирдиләр. Торпаг өртүјүнүн характериндән асылы оларга бә'зи һалларда хышдан, үмумијјәтлә, каваһынсыз истифадә едилди. Бу һал тәкчә тәдгиг едилән зонада дејил, Азәрбајчанын гумлу торпагы башга әразиләри, һәтта Орта Асија үчүн дә сәчијјәвидир. Мәсәлән, Абшеронда бостан-тәрәвәз биткиләринин әкилиб-бечәрилмәси үчүн истифадә едилән хышлар сон дөврләрәдәк каваһынсыз ишләдилмишдир. Ејни чәһәт Орта Асија халгларынын әкинчилик техникасында да мөвчуд олмушдур. Зәрәфшан вадисиндә торпағын шумланмасы техникасындан бәһс едән Г. А. Арандаренко јазыр ки, чәлтик әкиләчәк саһә сәпинә гәдәр 3—4 дәфә шумланарды. Мүәллиф даһа сонра гејд едир ки, торпаг сонунчу дәфә шумланаркән хыш каваһынла ишләдилди¹³.

Тәдгиг едилән рајонларын етнографик материаллары тәсдиг едир ки, чугун вә еләчә дә дәмир каваһынларын јайылма ареалы арасында гәти бир сәрһәд олмамыш, әксинә, бә'зи һалларда ејни бир кәнддә онларын һәр ики нөвүндән истифадә едилмишдир. Бу исә, зәннимизчә, һәмин әразинин мүхтәлиф торпаг өртүјүнә малик олмасы илә изаһ едилмәлидир.

Колаһеш һүндүрлүјү 50—70 см олан дәстә васитәсилә идарә едилр. Дәстәнин әлтутан һиссәси зонанын дүзән һиссәсиндә јашајан әһали арасында мүштак//миштак, дағлыг һиссәдә исә тутаг истилаһлары¹⁴

¹³ Г. А. Арандаренко. Заметки по сельскому хозяйству в Заревшанской долине. См.: Досуги в Туркестане. СПб., 1889, сәһ. 331.

¹⁴ Һәмин истилаһлара Орта Асија халгларында да раст кәлирик. Тачикләр арасында хышын бу һиссәси муштак//мутак//мушта, һабелә даста/дастак//дастакпак. Өзбәкстанын Бешкәнт, Деһганабад рајонларында исә тутка, полван, ағач адландырылыр. Бах: Л. А. Фирштейн. Земледельческие орудия таджиков и узбеков. «Традиционная культура народов Передней и Средней Азии», Л., 1970, сәһ. 153.

илә мә'лумдур. Дәстә аләтин идарә едилмәси вәзифәсини дашыјыб, дүзән вә ја дағлыг јерләрдә ишләдилмәсиндән асылы оларга мүхтәлиф өлчүдә ола биләрди.

Тәсвир етдијимиз колаһеш бир чүт гошгу һејваны илә ишләдилмиш вә әсасән бир нәфәр тәрәфиндән идарә едилмишдир. Бу зонада гошгу гүввәси кими өкүз вә кәлдән истифадә олунмушдур. Кәл зонанын дүзәнлик вә гисмән дағәтәји һиссәләри, өкүз исә әсасән дағ јерләри үчүн сәчијјәви гошгу һејваны сајылырды. Чәлтик шумунда исә үмумијјәтлә чамыш вә кәлдән истифадә едиләрди. Бу хусусијјәт тәкчә Ләнкәран—Астара зонасына дејил, үмумијјәтлә Азәрбајчанын чәлтик әкилән бүтүн рајонларына анддир.

Азәрбајчанын башга зоналарындан фәргли оларга Ләнкәран—Астарада һәм дә зебу сахланылыр. Буна көрә дә зонанын һәм кечмиш вә һәм дә мүасир кәнд тәсәррүфатында зебудан да бир гошгу гүввәси кими истифадә едлмишдир. Верилән мә'луматлара көрә, зебу өкүзә һисбәтән даһа гүввәтли олуб, зонанын дүзәнлик вә гисмән дә дағәтәји һиссәләриндә јайылмышдыр.

Әкинчиликдә зебудан гошгу гүввәси кими истифадә едилмәси фактыны ерамыздан әввәл V әсрә (?) анд едилиб, Иран әразисиндән тапылан цилиндрик мөһүр үзәриндә тәсвир едилмиш чүтчү рәсми дә тәсдиг едир¹⁵. Һәмин сәнәд һәлә о дөврдә хышын әкинчиликдә әсас шум аләти олмасы, онун гошулмасы вә идарә едилмәси гајдасы һаггында тәсәввүр јаратмагдан әләвә, һәм дә зебудан гошгу гүввәси кими истифадә олундуғуну ајдын сүбүт едир.

Топланмыш етнографик материаллар колаһешин зонада ән садә гурулушу шум аләти олдуғуну көстәрир. Һәмин хыш торпагы үздән шумламасы илә сәчијјәләнир. Һаггында бәһс етдијимиз колаһешин охшары Астара рајонунун дағлыг һиссәсиндә јерләшән Пәликеш вә Сим кәндләриндә Ә. Измајылова тәрәфиндән гејдә алынмышдыр¹⁶.

Азәрбајчанын башга зоналарына анд материаллардан көрүнүр ки, талышлар арасында колаһеш адланан бу гәбилли шум аләтләри башга јерләрдә дә јайылмыш вә онларын гурулушу арасында јахын охшарлыг олмушдур. Буну И. Серебрјаковун XIX әсрин орталарында Јелизаветпол гәзасында ишләдилән хыш һаггында вердији тәсвирдән ајдын көрмәк мүмкүндүр. Мүәллиф јазырды ки, бурада торпаг јерли әһали арасында чүт вә ја гармаг адландырылан аләтлә шумланыр. Бу аләт бүтөв бир ағачдан һазырланыр. Һәмин ағачын көвдәси хышын каваһын кечирилчәк көтүјү, будағы исә онун голу ролуну ојнајыр¹⁷.

Тәдгиг едилән зонада хыш типләриндән бири дә орумһешидир. Бу хыша һәм дә «дүшүм» хышы дејилир. Чүнки о, торпағын икинчи дәфә шумланмасында тәтбиг едилди. Һәмин шум азәрбајчанлылар арасында икиләмә, дүшүм, талышлар арасында исә орум¹⁸ адланыр. Орум сөзү талышча торпағын тәрсинә шумланмасы демәкдир ки, бу да онун иш просесинә там ујғун кәлир. Јә'ни торпаг биринчи дәфә саһәнин узунуна шумланырдыса, икинчи дәфә онун тәрсинә, јә'ни енинә шумланырды.

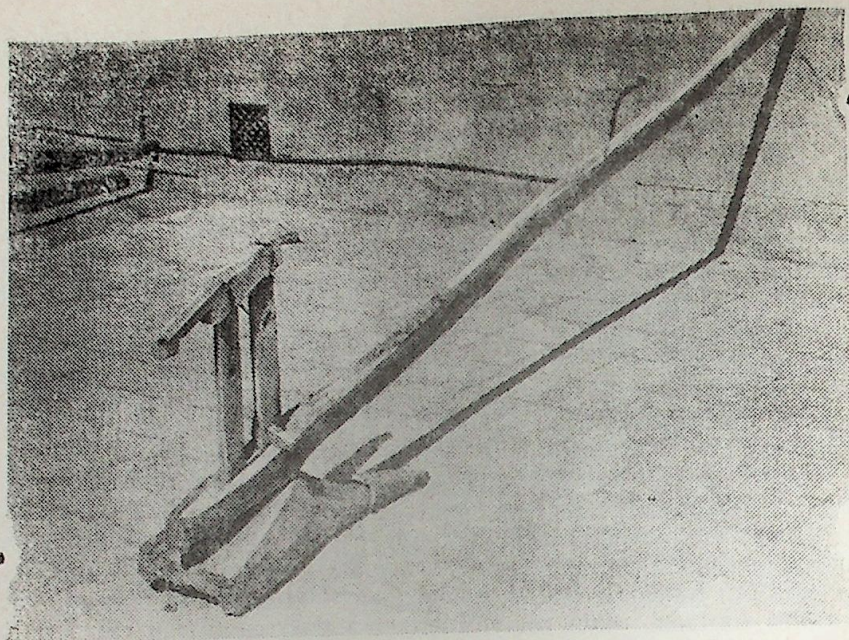
Орумһеши (4-чү шәкил) өз гурулушуна көрә колаһешдән хејли фәрглидир. Бу типли хышларын һиссәләри ајры-ајры ағач материалындан дүзәлдилир вә даһа сонра бир аләт һалында бирләшдирилир. Орумһешинин дүзәлдилмәси үчүн тәбин әјрисин олан ағачын тапылыб әлдә едилмәсинә еһтијач јохдур. Уста аләтин ајры-ајры һиссәләринә лазым форма верәрәк, ону гурашдырырды. Орумһеши күло, бозу,

¹⁵ И. М. Дьяконов. История Мидии. М.—Л. 1953, сәһ. 332, 6-чы шәкил.

¹⁶ Ә. Измајылов. Көстәрилән мәғалә, сәһ. 82, 1-чи шәкил.

¹⁷ И. Серебряков. Сельское хозяйство в Елизаветпольском уезде. Тифлис, 1862, сәһ. 109.

¹⁸ Тәнкәрүд кәндиндә исә һәмин истилаһ «әјсио» адланыр.

4-чү шәкил. Хыш (орумхыш). Ленкәран рајону, Сәпаради кәнди.

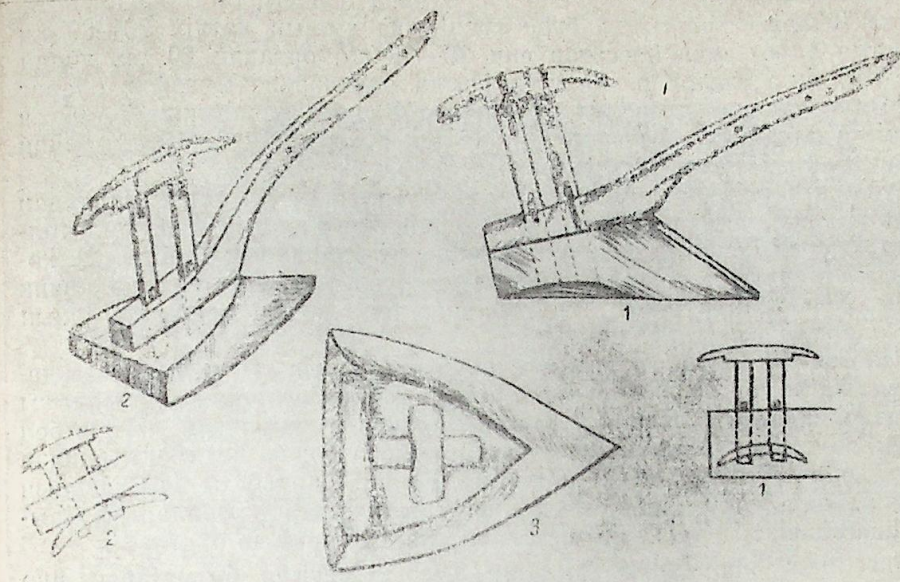
дәстә, миштак, көсүн вә кивдән¹⁹ ибарәт олуб, бир чүт гошгу илә һәрәкәтә кәтирилди. Бу типли хышларын көтүјү биринчи шумун хышына нисбәтән даһа енли вә узун өлчүлү дүзәлдиләрди. Бу да икинчи шумун биринчијә нисбәтән асан шүмланмасы илә әлагәдардыр.

Тәчрүбәли әкинчиләрин дедијинә көрә, хышын көтүјү даһа мөһкәм һесаб едилән дәмил ағачы вә азат ағачындан һазырланарды. Бу ағачлар мөһкәм олмагдан әләвә, һәм дә өзүндә палчыг сахламамасы илә сечилир. Сонунчу мәгсәд үчүн көтүјүн алты дабан һиссәдән һәм дә ојуглу дүзәлдиләрди. Буна көрә дә иш просесиндә палчыг бу һиссәдән «сүрүшәрәк» кәнара чыхыр вә хышын ишләмәсинә манечилик төрәтмирди.

Этнографик мұшаһидәләр көстәрир ки, колаһешлә орумһеши бир-бириндән тәкчә гурулушча дејил, һәм дә каваһынлары вә бојундуругларына көрә фәргләнир. Һәр шејдән әввәл, икинчи шумда хышын каваһыны биринчијә нисбәтән кичик вә һәм дә учдан даһа енли олмалыдыр. Этнографик сәфәр заманы Масаллы рајонунун Һишкәдәрә кәндиңдә гејдә алдығымыз белә каваһынлардан биринин узунлуғу 21 см, архадан ени 13 см, учдан исә 10 см олуб формача башмаг шәкиллиди. Биринчи шумун каваһынына нисбәтән о, ики дәфә кичик өлчүлүдүр. Лакин шумун хүсусијјәти вә еләчә дә хышын көтүјүнүн енлилији илә әлагәдар олараг икинчи шумун каваһынлары даһа енли дүзәлдиләрди.

Зонанын дәниз сәвијјәсиндән 1300—1500 м јүксәкликдә јерләшән Зуванд һиссәсиндә гејдә алынмыш хышлар даһа мүрәккәб гурулушлудур.

Зувандын Госмалјан вә Мисдән чајлары һөвзәсиндә јерләшән Һувери, Дивәләш, Вәләһиран, Дикаһ, Кәләхан, Кәлвәз, Кәјдәрә кәндләриндә ишләдилән хыш (табло, 1) көтүк, ума (гол), пәрәл вә кәлвәчә адлы һиссәләрдән ибарәтди. Пәрәлләр бир-биринә паралел ики ағачдан (һүндүрлүјү 80—90 см) ибарәт олуб, хышын дәстәси ролуну ојна-

Табло.

јыр. Дикәр тәрәфдән пәрәлләр аләтин голуну көтүклә бирләшдирмәк вәзифәси дә дашыјыр. Хышын ума адланан голу 3,5 м узунлуғунда олуб, тошлу һиссәдән назик, көтүјә бирләшдирилән јердән исә даһа јоғундур. Голда үч ојуг вардыр. Белә бир аләтин ајры-ајры һиссәләринин ваһид һалда бирләшдирилмәси хүсуси бачарыг тәләб едир. Бундан өтрү гол вә көтүкдә ики јердән ојуг ачылыр вә пәрәлләр әввәл көтүјә, даһа сонра исә гола кечириләрәк хышын әсас һиссәләрини бирләшдирир. Көтүк вә голда ачылан дешикләр пәрәлләрин ениңә вә өлчүләринә там ујғун кәлмәлиди. Марағлыдыр ки, тәсвир едилән хышын көтүјү, чәлтик хышларында олдуғу кими, алт үздән чыхынтылыдыр. Бу да көтүјә кечирилән пәрәлләрин учларынын һәммин бошлугда галыб, иш заманы сынмамасы илә әлагәдардыр. Көтүкдә белә бир бошлугун олмасы пәрәлләрин учларынын көтүјүн алт үзүнә нисбәтән даһа јүксәклә дурмасына имкан верир. Буна көрә дә иш вахты пәрәлләрин учу јерә дәјмир. Тәчрүбәли ағачишләмә усталары пәрәлләрин көтүкдән чыхмамасы үчүн онларын көтүјүн алтында галан учларыны көтүјүн ојугларындан даһа бөјүк өлчүдә дүзәлдирдиләр. Одур ки, јухарыда хатырладығымыз кими пәрәлләр әввәл көтүјә, даһа сонра исә гола кечирилир, әлтутан һиссәдә тутаг²⁰ адлы һиссә исә бир-бири илә бирләшдирилирди. Тутаг хышын әлчәји ролуну ојнајыр вә чүтчү аләти онунла идәрә едирди.

Пәрәлләрин голдан, һабелә көтүкдән чыхмамасы үчүн онларын голла бирләшдирилән һиссәсиндә кичик ағач параларынын кечилмәси үчүн хүсуси ојуглар ачылырды ки, јерли әһали арасында бунлар кәлвәчә²¹ адландырылырды.

Кәлвәчә пәрәлләрин мөһкәм, сых дурмасыны тәнзим едирди. Пәрәлләрин тутагла бирләшдирилән һиссәсиндә дә ики ојуг олур. Һәммин ојуглар тутагла пәрәлләрин бир-биринә бирләшдирилмәси үчүндүр. Бундан өтрү кечи гәзилиндән һазырланмыш ипдән истифадә едилирди.

²⁰ Хышын бу һиссәси бәзи кәндләрдә «сәркулә» истилаһы илә мәлүмдур.

²¹ Јардымлы рајону кәндләриндә исә бу истилаһ «килә/кәлә» адланыр.

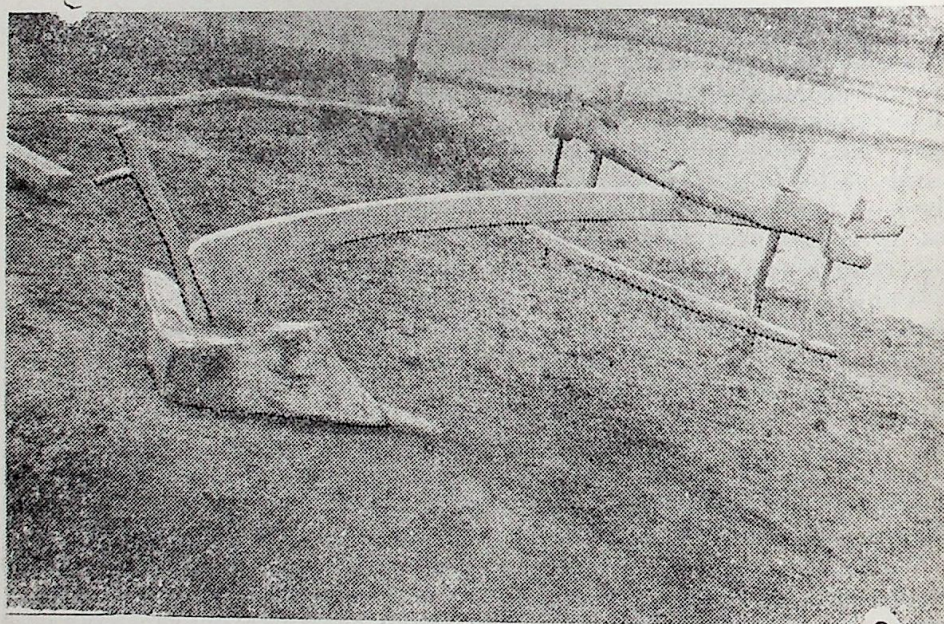
¹⁹ Зонанын талыш кәндләриндә бојундуруг белә адланыр.

Етнографик материаллар көстөрүр ки, бу тип хышлар даһа бөжүк өлчүлөрө малик олмушдур. Белә ки, Зуванд зонасында гејдә алдыгымыз вә јухарыда һаггында бәһс етдијимиз хышын көтүјү 70—80 см узунлугда олуб, арха һиссәдән ени 30—35 см, ортадан 20 см, учдан исә 7—10 см-ә гәдәрди. Көтүјүн һәмнин өлчүләринә мувафиг олараг каваһынлар да ири дүзәлдиләрди. һәмнин хышын каваһыны 30—35 см узунлугда олуб, арха һиссәдән ени 15 см, һүндүрлүјү 8—10 см, учдан исә ени 3—5 см-ә бәрабәрди.

Зувандын Лерикә јахын олан кәндләриндә дә бу тип хышлардан истифадә едилмишди. Лакин бурада хышларын көтүјү даһа енли олмасы илә сәчијјәләннр. Дикәр тәрәфдән, бу хышларын (табло, 2) көтүјү гыса олдуғундан, каваһынлары да буна мувафиг сурәтдә кичик өлчүлү олур. Лакин гурулуш етибарилә бу аләтләр арасында јахын бир охшарлыг вардыр.

Етнографик сәфәр заманы бу типли хышларын тәкчә Зувандда дејил, үмумијјәтлә тәдгиг олунан әразини дағ јерләриндә јайылдыгы мүүјјән едилмишди. һәмнин фикри Јардымлы рајонунун Перимбел Бәрчан вә с. дағ кәндләриндә мүасир дөврә гәдәр истифадә едилән хышларын гурулушу да бир даһа тәсдиг едир. Јардымлы вә Зувандын хышлары бир-бири илә чох јахынлыг тәшкил етсә дә, онларын ајры-ајры һиссәләри мұхтәлиф истилаһларла адландырылыр.

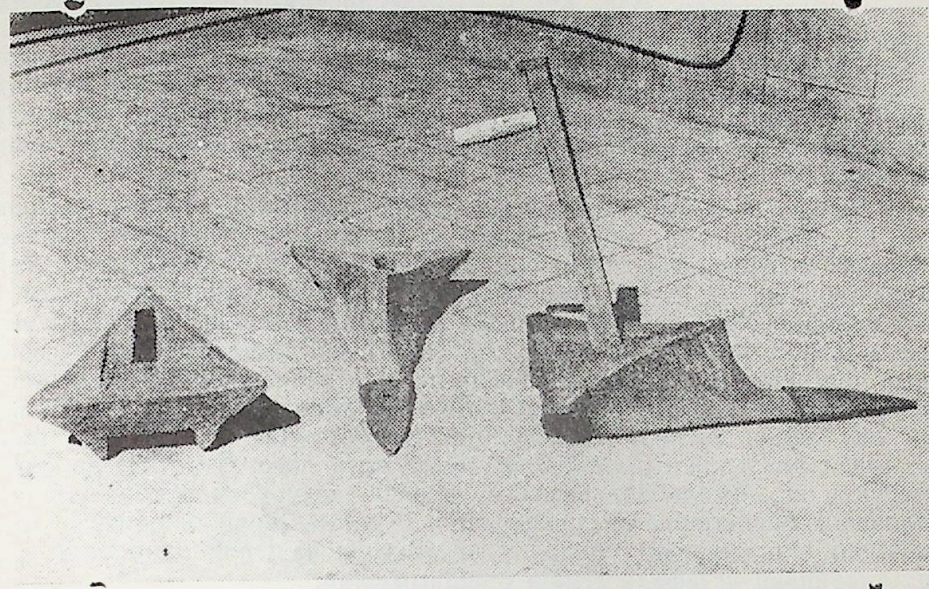
Һаггында бәһс едилән хышлар ағыр олмасына бахмајараг, бир чүт гошгу илә ишләдилмиш вә бир нәфәр тәрәфиндән идарә едилмишди. Дағлыг һиссәдә хышлар тәк бојундуругла ишләдилмишди ки, о да «кив» адланараг синәчи (јәни самы) вә синәтердән (јәни самыбагы) ибарәт олмушдур.

5-чи шәкил. Чәлтик хыш. Масаллы рајону Маһмудава кәнди.

Ләнкәран—Астара зонасынын дүзәнлик, хусусилә мүасир Масаллы рајону әразисиндә чәлтикчилик тәсәррүфатында тәтбиг едилән хышларын гурулушу да етнографик бахымдан мараг доғурур. Доғрудур, бу типли хышлар (5-чи шәкил) өз гурулушу вә һазырланма техникасына көрә дағлыг һиссәнин ејни адлы аләтләри илә чох јахынлыг тәш-

кил едир. Лакин онларын көтүјү сон дәрәчә тәкмилләшдирилдијиндән, торпаг лајыны чевирмә хусусијјәтинә маликди. Мәһз һәмнин хусусијјәтинә көрә бу тип хышлары торпағын шумланмасында даһа мұнасиб шум аләти һесаб етмәк олар.

6-чы шәкил. Чәлтик хышынын көтүк һиссәләринин көрүнүшү.

Масаллы рајонунун Маһмудава, Гишкәдәрә, Кубин, Мијәнку, Сәрчивар кәндләриндә мүасир чәлтикчилик тәсәррүфатында ишләдилән бу гәбилли хышларын гурулушу вә торпагы бечәрмә техникасы буна чанлы мисалдыр. Зонанын ајры-ајры һиссәләриндә тәтбиг едилән хышлардан фәргли олараг адлары чәкилән кәндләрдә јайылан хышларын көтүјү (узунлугу 70—80 см, архадан ени 40—50 см, учдан исә 20—см-ә гәдәрди) һәр ики тәрәфдән лајдыр формалы олдуғундан шумланмыш торпагы асанлыгла һәм сағ, һәм дә сол тәрәфә чевирә билнр. Бу чәһәт әкинчилик аләтләринин инкишафында бир бојундуруглу шум аләтләри үчүн сәчијјәви олмајан хусусијјәтди. Етнографик материаллара әсасән демәк олар ки, бу хусусијјәтли хышлар Азәрбајчанын һәләлик, анчаг бу зонасында јайылмышдыр.

Чох кұман ки, Л. Карпович бу тип хышлары нәзәрә алараг һәлә XIX әсрин сон илләриндә Ләнкәран гәзасында чәлтик әкини үчүн хусуси хыш нөвү олмасыны вә онунла торпағын 4 верш дәринлијиндә, 8 верш енлијиндә шумланыб, торпаг лајынын һәр ики тәрәфә чеврилмәсини гејд етмишди²².

Башга чәлтик хышларында олдуғу кими, бунларын да көтүјү алтүздән—јәни дабандан ојуглудур. Бу типли хышлар һәм дә гоша бојундуругла ишләдилнр ки, талышлар арасында бу «чүфт кив» адланыр.

Азәрбајчанын талыш зонасында јайылан шум аләтләринин гурулушу вә онларын торпагы шумланмасы хусусијјәти илә танышлыг көстөрнр ки, халгымызын әкинчилик техникасынын сон дәрәчә примитив олмасы, шум аләтләринин «Нун әјжамындан» галыб, гурулушларынын әсрләр боју тәкмилләшдирилмәмәси һаггында фикирләр елми чәһәтдән дүзкүн дејилди.

²² Л. Карпович. Көстәрилән мәгалә, сәһ. 38.

Халгымызын бу ирсинә җахындан бәләд олуб, она тәдгигатчы нә-
зәри илә җанашдыгда аҗдын олур ки, Азәрбајчан әкинчиләри истеһсал
аләтләринин тәкмилләшдирилмәсинә данм фикир вермиш, мұхтәлиф
тәбин-чоғрафи шәраитә, һабелә торпаг өртүјүнә малик, ајры-ајры тә-
сәррүфат саһәләри үчүн даһа сәһијјәви, даһа мұнасиб олан шум аләт-
ләри җаратмышлар. Мәһз бунун нәтиҗәсидир ки, Азәрбајчанын мұхтә-
лиф зоналарында, һәтта онун әрази чәһәтдән кичик һиссәләриндә белә
бир-бириндән мұәјјән дәрәчәдә олса да, фәргләнән шум вә үмумијјәт-
лә эмәк аләтләринә раст кәлирик. Азәрбајчан әкинчиләри һәр бир алә-
тин бөјүк вә җа кичик өлчүдә дүзәлдилмәсинә, онун гурулушунда бә'зи
дәјишикликләр едилмәсинә кор-коранә дејил, җарадычы сурәтдә җанаш-
мышлар.

Ләнкәран—Астара зонасынын шум аләтләринин тәдгиги кәстәрир
ки, бу аләтләрин ајры-ајры форма вә вариантлары әһалинин торпағы
бечәрмә саһәсиндәки еһтијачларыны әсасән өдәјә билмишдир. Мәһз
буна көрәдир ки, һәмнин әразинин шум аләтләри әкинчиликдә елм вә
техниканын сон наилијјәтләриндән истифадә едилдији мұасир дөврә
гәдәр кәлиб чыхмыш вә өз әһәмијјәтини сахламышдыр. Јә'ни бу зона-
нын чәлтикчилик тәсәррүфаты инди дә халг техникасы әсасында инки-
шаф етдирилир ки, бу да, бизчә, һәмнин аләтләрин һеч дә примитивли-
ји илә дејил, әксинә, мұнасиблији, тәсәррүфатын тәләбатыны өдәјә
билмәси илә изаһ едилмәлидир. Бу фактын доғрулуғу бир дә ондан
көрүнүр ки, ингилабдан әввәл бу әразидә көчүрүлән руслар елә илк
илләрдән башлајараг өз аләтләринин буранын јерли шәраитинә ујғун
кәлмәдијини көрәрәк онлардан әл чәкмиш вә јерли әһалинин шум
аләтләриндән истифадә етмәјә башламышлар.

Азәрбајчанын Ләнкәран—Астара зонасы әһалисинин шум аләтлә-
ринин өјрәнилмәси бир даһа тәсдиг едир ки, јерли әһали әкинчилик
мәдәнијјәтинин сирләринә җахындан бәләд олмуш, бу мәдәнијјәтин
һәр бир саһәси үчүн өз емпирик тәҗрүбәси әсасында мұнасиб истеһсал
аләтләри җаратмыш вә онлары тәкмилләшдирәрәк мұасир дөврүмүзә
гәдәр кәтириб чыхармышдыр. Фикримизчә, зонада мөвчуд олан әкин-
чилик аләтләринин һәр бир үнсүрүнә јалныз бу әразидә јашајан әһа-
линин вә җа халгын ихтирасы кими бахмаг аз оларды. Биз дејәрдик
ки, әкинчилик мәдәнијјәтинин диҗәр саһәләри кими, халг әкинчилик
техникасы да Азәрбајчан мұһитинин тәләбаты әсасында јаранмыш,
дөврүн ичтимаи-иғтисади һәјаты әсасында инкишаф етдирилмишдир.

Г. Дж. Джавадов

О пахотных орудиях Талышской зоны Азербайджана

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению пахотных орудий Талышской зоны
Азербайджана. В исследованной период основным орудием пахоты
Талышской зоны был хыш, который по конструкции можно разделить
на несколько типов. Первый тип изготовлялся из цельного куска де-
рева, применялся в основном для первичной обработки почвы и поэто-
му в народе назывался «колаһеш» или «хамаһеш».

Второй тип употреблялся для вторичной обработки почвы и назы-
вался «орумһеши». По своей конструкции он отличается от первого тем,
что состоит из отдельных частей — куло/ / котук (подошва), базу, гол,
(грядиль), даста//дастак (рукоятка, стойка), косун, кавахын (лемех).

Третий тип хыша распространен в горных частях Лерикского и
Ярдымлинского районов и имеет более сложную конструкцию. Данное
орудие связано с зерновым хозяйством зоны.

На территории Масаллинского района мы зафиксировали еще более
сложные, т. е. усовершенствованные типы хыша, которые не только хо-
рошо обрабатывают, но и отваливают почву. Подошва этого хыша изго-
товляется с таким расчетом, чтобы он переворачивал землю с правой
и левой стороны. Эти орудия в настоящее время не потеряли своего
первостепенного значения в чалтыководстве.

Изучение различных типов хыша Талышской зоны показывает,
что азербайджанские земледельцы придавали большое значение кон-
струкции пахотных орудий и для отдельных сельскохозяйственных
культур в различных естественно-географических условиях создали
своеобразные орудия для обработки почвы.

М. М. СӘТТАРОВ, М. Ә. ӘФӘНДИЈЕВ

ЈЕТКИН СОСИАЛИЗМ ЧӘМИЈЈӘТИНДӘ СОВЕТ ЗИЈАЛЫЛАРЫНЫН ИНКИШАФ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Инкишаф етмиш социализм шәраитиндә совет чәмијјәтинин ичти-
маи-синфи структурунда мүнүм дәјишикликләр баш верир. Һәммин
дәјишикликләр онунла сәчијјәләнир ки, чәмијјәтимиздәки синифләр,
ичтимаи тәбәгә вә групплар кетдикчә бир-биринә даһа да јахынлашыр,
шәһәрлә кәнд, зәһни әмәклә физики әмәк арасында мүнүм фәргләр
тәдричән арадан галхыр. Л. И. Брежнев јолдаш Сов.ИКП XXIV гурул-
тајына Мәркәзи Комитәнин һесабат мәрузәсиндә бу ичтимаи процес-
ләрә партијанын мүнәсибәти һаггында демишдир: «Партијанын сија-
сәти фәһлә синфинин, колхозчу кәндлиләрин, зијалыларын бир-бирлә-
ринә јахынлашмасына, шәһәрлә кәнд арасында, зәһни әмәклә физики
әмәк арасында мүнүм фәргләрин тәдричлә арадан галхмасына көмәк
етмәјә јөнәлдилмишдир. Бу, синифсиз коммунизм гуручулуғунун баш-
лыча саһәләриндән биридир»¹.

Инкишаф етмиш социализм шәраитиндә елми-техники ингилабын
кенишләнмәси илә әлағәдар олараг совет чәмијјәтинин социал струк-
турунда зијалыларын хусуси чәкиси кетдикчә артыр, онун тәркибиндә
мүнүм кејфијјәт дәјишикликләри баш верир. Һабелә коммунизм гуру-
чулуғунда зијалыларын ролу вә иштиракы да кетдикчә күчләнир. Бу
мүрәккәб ичтимаи процесин маһијјәтини вә онун инкишаф мејлини
дүзкүн аңламаг үчүн, һәр шејдән әввәл, зијалы аңлајышынын елми
изаһына әсасланмаг лазымдыр. Бунунла әлағәдар, гејд едәк ки, мөвчуд
фәлсәфи вә социоложи әдәбијјатда зијалы ичтимаи тәбәгәси барәдә фи-
кир долашығлыгы төрәдән мүхтәлиф тәрифләрә, зијалыларын ичтимаи
ролуна гијмәт верәркән һәтта јанлыш көрүшләрә тәсадүф олунур. Бә-
зи тәдгигатчылар (А. И. Голота, А. И. Королјов, О. И. Шкаратан, ху-
сусилә С. А. Кукел) бүтүн техники зијалылары (сәнајә мүүссисәләри-
нин мүнәндис вә техникләрини) фәһләләрин тәркибинә, агроном вә
зоотехникләри исә кәндлиләрин тәркибинә мүнчәр едир вә онлары си-
нифдаһили тәбәгә кими сәчијјәләндирир², сонра исә истәһсал техники
зијалылары фәһлә синфинин өзәји е'лан едирләр³. Бу нөгтеји-нәзәр бә-
зи мүүллифләрдә (В. С. Семјонов, Г. Ј. Глезерман) һаглы е'тираза сә-

бәб олур. Г. Ј. Глезерман һәммин фикрин әлејһинә чыхараг гејд едир
ки, социализм чәмијјәтиндә зијалылары фәһлә синфи вә кәндлиләрә
нә әкс гејмаг, нә дә онлары бу синифләр ичәрисиндә әритмәк олар.
Зијалыларла һәммин синифләр арасында фәргләр мөвчуддур вә бунла-
ры көрмәмәк чидди сәһв оларды. Мөвчуд фәргләрин јох едилмәси ел-
ми-техники тәрәгги әсасында зәһни әмәклә физики әмәк адамларынын
әмәкләринин характеринин дәјишмәси, фәһлә вә кәндлиләрин мәдәни-
техники сәвијјәсинин мүнәндис-техникләрин, агрономларын сәвијјәсинә-
дәк јүксәлмәси илә әлағәдардыр⁴.

Мүүллифләрдән бә'зиләри исә зијалы аңлајышынын мәзмунуну ја-
радычы ишчиләрин мүүјјән групп илә мәһдудлашдырырлар. Белә тә-
сәввүр дә чидди е'тираз доғурур. Белә ки, әмәјин јарадычы характери
ичтимаи тәбәгә кими јалныз зијалыларын әләмәти һесаб едилә билмәз;
ахы, физики әмәк дә бу вә ја башга дәрәчәдә јарадычылыг үнсүрлә-
ринин өзүндә еһтива едир. Бундан әлавә, јарадычы характер нәнки тәк-
чә алим вә сәнәткарын әмәјинә, һабелә мүүллимин, һәкимин, мүнән-
дисин вә зәһни әмәк ишчиләринин диқәр группларына да хасдыр⁵.

Зијалы аңлајышынын белә бир мә'на кәсб етдијини иддиа едәнләр
дә вар ки, куја бу, әмәјин характериндән асылы олмајараг адамларын
хусуси кејфијјәтини әкс етдирир. Һәммин бахышын нүмајәндәләри зи-
јалы тәбәгәсинә мәнсуб олмағы шәхсијјәтин бир сыра кејфијјәтләри
илә—јүксәк мәдәни сәвијјә, тәфәккүрүн мүстәғиллији, ичтимаи фәал-
лыг вә с. илә мүүјјән едирләр. Зијалы аңлајышына бу чүр мүнәсибәт
дә биртәрәфли характер дашыјыр. Чүнки зәһни әмәклә мәшғул олан
мүтәхәссисләрин һеч дә һамысы көстәрилән кејфијјәтләрә малик де-
јилдир.

Әлбәттә, һәр бир ичтимаи групп кими зијалылар да кејфијјәтчә мүү-
әјјән әләмәтләри өзүндә әкс етдирир. Бу бахымдан зијалылары сәчиј-
јәләндирәркән јухарыда гејд етдијимиз кејфијјәтләри нәзәрә алмаг
зәрури шәртдир. Лакин һәммин әләмәтләрин һеч бири зијалыларә ве-
рилән тә'риф үчүн әсас ола билмәз; көстәрилән кејфијјәтләри, әләмәт-
ләри әмәјин характери вә зијалыларын чәмијјәтдә тутдуғу мөвге шәрт-
ләндирир.

Бир групп мүүллиф исә (М. Н. Руткевич вә б.) зијалыларә али вә
орта ихтисас тәһсилли, пешәкар сурәтдә јүксәк ихтисаслы зәһни әмәк-
лә мәшғул олан шәхсләрдән ибарәт ичтимаи тәбәгә кими бахыр⁶. Ән
кениш јајылмыш бу тәсәввүр, бизчә, зијалыларын реал вәзијјәтини
даһа долғун әкс етдирир. Әввәла, бурада зијалыларын совет чәмијјә-
тинин хусуси ичтимаи тәбәгәси олмасы нәзәрә алыныр, икинчиси, көс-
тәрилир ки, зијалы үчүн али вә хусуси орта тәһсил тәләб едән јүксәк
ихтисаслы зәһни әмәк сәчијјәвидир; үчүнчүсү, белә бир мүнүм чәһәт
гејд олунур ки, зијалыларын фәалијјәт саһәсинин әсасыны зәһни әмәк
тәшкил едир.

«Зијалы» аңлајышынын мәзмуну, онун структур үнсүрләри барәдә
дүзкүн вә долғун тәсәввүр әлдә етмәк үчүн һәммин аңлајышла «гул-
лугчу», «рәһбәр ишчи» кими аңлајышлар арасында олан гаршылығлы
әлағә вә нисбәтә дә диғгәт јетирилмәлидир.

Зијалыларла гуллуғчулар арасындакы һәддин дүзкүн дәрк едил-
мәси онларын чәмијјәтдәки јери, мөвгеји вә ролуну мүүјјән етмәк ба-
хымындан мүнүм әһәмијјәт кәсб едир.

⁴ Бах: Г. Ф. Глезерман. Исторический материализм и развитие социалисти-
ческого общества, М., 1967, сәһ. 164—169; Строительство коммунизма и развитие об-
щественных отношений, М., 1966, сәһ. 164—165.

⁵ Бу барәдә әтрафлы бах: Строительство коммунизма и изменение социальной
структуры советского общества. Материалы по Второй Всесоюзной конференции по
проблеме изменения социальной структуры советского общества, М., 1971, сәһ. 84.

⁶ Бах: Классы, социальные слои и группы в СССР, М., 1968, сәһ. 137.

¹ Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары, Бақы, 1972 Азәрнәшр, сәһ. 78.

² Бах: С. А. Кугель. Закономерности изменения социальной структуры общест-
ва при переходе к коммунизму. М., 1963 сәһ. 47—48.

³ Бах: О. И. Шкаратан. Проблемы социальной сущности рабочего класса
СССР (Историко-социалистическое исследование). М., 1971, сәһ. 462.

«Зијалы» вә «гуллуғчу» анлајышлары бир-биринин синоними һе-саб едилмәмәлидир. Онлар бир-биринә јахындыр, әләғәлидир, лакин ејни дејилдир. Зијалыларын бөјүк һиссәси гуллуғчу категоријасына мәнсуб-дур. Дөвләт идарәләри вә мүәссисәләриндә ишләјән бүтүн зейни әмәк адамлары зијалыдыр. Бунунла јанашы, дөвләт идарәләриндә маашла һеч бир иш көрмәјән, демәли, гуллуғчу олмајан зијалылар да фәәлиј-һеч бир иш көрмәјән, демәли, гуллуғчу олмајан һиссәси вардыр. Беләләри-гуллуғчуларын да зијалылара анд олмајан һиссәси вардыр. Беләләри-нин (сатычылар, иашә, рабитә, нәглијјат ишчиләри вә башгалары) фәәлијјәтиндә зейни әмәк үстүлүк тәшкил етмисә дә, һәммин әмәклә физики әмәк үнсүрләри әләғәләндирилләр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, гуллуғчуларын бу һиссәсинин тәркибиндә али вә орта ихтисас тәһ-силли шәхсләрин сајы кетдикчә артыр.

Рәһбәр ишчиләрлә зијалыларын фәрғи вә гаршылығлы нисбәтинә кәлинчә, демәк лазымдыр ки, әкәр биринчиләрин һамысыны икинчи-ләрин, јәни зијалыларын тәркибинә дахил етмәк мүмкүндүрсә, икин-чиләри бүтүнлүкдә биринчиләрә, јәни рәһбәр ишчиләрә анд етмәк ол-маз. Мәлүм олдуғу кими, зијалыларын бөјүк һиссәсини мүәллимләр, елми ишчиләр, һәкимләр тәшкил етмәсинә бахмајарағ, онлар һеч бир рәһбәрлик функцијасына малик дејилдир.

Јухарыда дејиләнләр көстәрир ки, зијалы анлајышынын мәзмуну-ну дүрүст анламағын нәзәри, сијаси вә әмәли әһәмијјәти бөјүкдүр. Бу анлајышын мәзмунунун дүзкүн ифадәси инкишаф етмиш социализм шәраитиндә хусуси ичтимаи тәбәгә кими зијалыларын ичтимаи струк-туруну тәһлил етмәјә, зијалыларла фәһлә вә кәндлиләр арасындакы ичтимаи фәрғләрин арадан галдырылмасы просесинин маһијјәтини өј-рәнмәјә методоложи чәһәтдән јардым көстәрир.

Ичтимаи бир тәбәгә кими зијалылар мүрәккәб дахили структура малик олмалары илә фәрғләнирләр. Мөвчуд фәлсәфи-сосоиологи әдә-бијјатда зијалыларын структуру мүәјјән едиләркән зейни әмәјин үч нө-вү чыхыш нөгтәси кими көтүрүлүр вә онлара ујғун оларағ зијалылар үч група бөлүнүр: 1) техники-игтисади зијалылар; 2) дөвләт аппараты вә ичтимаи тәшкилатларын ишчиләри; 3) елм вә мәдәнијјәт саһәсиндә чалышан зијалылар.

Сов.ИКП XXIV гурултајына МК-нын һесабат мәрузәсиндә мүа-сир совет зијалылары сәчијјәләндириләркән онун әсас дәстәләринин адлары чәкилмишдир. Булар елми ишчиләр, мүһәндисләр, техникләр, агрономлар, мүәллимләр вә һәкимләрди.

Совет зијалыларынын структурунда баш верән дәјишикликләрин әсас истигамәти ондан ибарәтдир ки, елми ишчиләр, мүһәндисләр, тех-никләр, агрономлар, мүәллимләр вә һәкимләрден ибарәт зијалы дә-стәләри даһа сүр'әтлә бөјүјүр, идарә вә инзибати орган ишчиләринин сајы исә кетдикчә азалыр. Мәсәлән, 1941-чи илдә Азәрбајҗан ССР халғ тәсәррүфатында чалышан дипломлу мүтәхәссисләрин сајы 48 мин нәфәр идисә, 1968-чи илдә һәммин рәғәм 245 мин олмушдур⁷. Зијалы-ларын ән ихтисаслы һиссәсини тәшкил едән елми ишчиләрин сајы да-һа сүр'әтлә артыр. Мүһарибәдән әввәл республикада елми ишчиләрин сајы 1933 нәфәр олдуғу һалда, һазырда 19271 нәфәрди⁸ (али мәктәб-ләрдә фәәлијјәт көстәрән елми-педагожи кадрлар да дахил олмагла). Зијалыларын, хусусилә елми вә мүһәндис-техник кадрларын сајынын сүр'әтлә артмасы ганунаујғун просесдир. XXIV гурултајын материал-ларында көстәрилдији кими, бу просес партијанын елми-техники тәрәғ-гини һәр васитә илә сүр'әтләндирмәк, халғын мәдәнијјәтини вә тәһсил

сәвијјәсини даһа да артырмағ мәғсәди күдән сијасәтинин нәтичәси-дир»⁹.

Зијалыларын сајча артмасы онун ичтимаи базасынын даһа да ке-нишләнмәсини ифадә едир. Мәлүмдур ки, Коммунист партијасы вә Совет дөвләти јени чәнијјәтин гурулмаға башладығы илк вахтлардан көһнә зијалыларын ән јахшы нүмајәндәләриндән истифадә етмәклә јанашы, билаваситә халғ арасындан чыхан мүтәхәссис кадрлар һазыр-ламағ ишинә дә хусуси диғгәт јетирдиләр. Фәһлә вә кәндлиләр ичәри-синдән чыхан зијалыларын сајы кетдикчә артды вә зијалыларын тәр-кибиндә мүтләғ чохлуғ тәшкил етди. Зијалыларын мүасир инкишафы үчүн сәчијјәви һалдыр ки, инди онлар, хусусән елми-техники мүтәхәс-сисләр хејли дәрәчәдә фәһлә вә кәндлиләр сырасындан чыхан шәхсләр һесабына артыр. Зијалыларын инкишафынын бу хусусијјәти бир даһа сүбут едир ки, өлкәминин зијалы тәбәғәси фәһлә вә кәндлиләрдән тәч-рид едилмиш гапалы бир тәбәгә дејилдир вә социализмин идеја дүш-мәнләринин бу барәдә иддиалары бүсбүтүн әсассыздыр.

Зијалыларын тәркибинин тәһлили илә әләғәдар оларағ белә бир чәһәт дә нәзәрә алынмалыдыр ки, совет чәмијјәтинин инкишафынын индики мәрһәләсиндә тәшкилатчы әмәклә ичрачы әмәк арасында һәлә фәрғ галыр. Буржуа сосоиолоғлары бу фәрғин маһијјәтини тәһриф ет-мәјә чалышарағ иддиа едирләр ки, куја социализм нәинки синфи фәрғ-ләри арадан галдырмағ истигамәтиндә инкишаф етмир, әксинә, бурада адамларын мүәјјән бир группу (рәһбәр кадрлар) елми тәшкилатчылығ ишләрини өз инһисарына алыр, диқәри исә сырф ичрачы әмәклә мәшғул олур (фәһлә вә кәндлиләр). Онлар һәтта совет истеһсалат вә ичтимаи тәшкилат рәһбәрләрини «бүрократлар», «идарәедичи синифләр» вә с. адландырырлар. Әслиндә белә бир факты һеч чүр инкар етмәк мүм-күн дејилдир ки, өлкәминин кениш зәһмәткеш күтләләри истеһсалын вә ичтимаи ишләрин идарә олунмасында фәал иштирак едирләр. Бу, мүасир совет фәһләсинин әмәји нүмунәсиндә даһа ајдын ифадә олунур. Совет фәһләси истеһсалатда нәинки халис ичрачылығ функцијасынын јеринә јетирир, һәмчинин онун әмәјиндә тәзәһүр едән тәшкилатчылығ функцијасы кетдикчә гүввәтләнир. Бунунла јанашы, гејд етмәк лазым-дыр ки, чәмијјәтимиз мүтәхәссис рәһбәр кадрлар олмадан кечинә бил-мәз. Зијалыларын бу спесифик дәстәсинә чох бөјүк еһтијач олдуғун-дан ичтимаи инкишафымызда һәммин дәстәнин ролу лајигинчә гијмәт-ләндирилмәлидир. Бу зијалы дәстәси капитализмдә олдуғу кими, өзү-нү һеч дә фәһлә вә кәндлиләрдән тәчрид етмир, әксинә, фәһлә вә кәнд-лиләрин ичтимаи мәнәфеји онун фәәлијјәтинин әсасында дурур. Бу-ну рәһбәр ишчиләрин ичтимаи мәншәји һағгында Сов.ИКП XXIV гу-рултајында кәтирилән мәлүматлар да тәсдиғ едир. Мүттәғиг респуб-ликаларын коммунист партијалары мәркәзи комитәләринин, өлкә вә вилајәт комитәләри катибләринин, назирләр советләри, өлкә вә вила-јәт ичраијјә комитәләри сәдрләринин 80 фаиздән чоху, ССРИ назир-ләринин вә дөвләт комитәләри сәдрләринин тәғрибән 70 фаизи фәәлиј-јәтә башларкән фәһлә вә кәндли иди. Өлкәнин ән бөјүк сәнајә мүәс-сисәләри директорларынын јарыдан чоху кечмишдә фәһлә олмушдур. Фәһлә синфи, колхозчу кәндлиләр вә зијалылар арасындакы достлуғ, гаршылығлы јардым, мәғсәд үмумилији совет чәмијјәтинин мәнәви сијаси бирлијинин мөһкәмләnmәсини шәртләндирир.

Зијалыларын ичтимаи структуру ону тәшкил едән компонентләрин мүрәккәблији вә мүхтәлиф тәрәфли олмасы илә сәчијјәләнир. Бу ич-тимаи структур социализм чәмијјәтинин маһијјәтинә хас олан игтиса-ди, сијаси вә мәдәни амилләрин тәсири алтында дәјишир вә инкишаф едир.

⁹ Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары, сәһ. 80.

⁷ Советский Азербайджан за 50 лет. Баку, 1970, сәһ. 160.

⁸ Азербайджан в цифрах в 1973, Баку, 1974, сәһ. 23.

Зијалыларын дахилн структуруну тәшкил едән башлыча компонентларын мүнтәзәм сурәтдә вә һәртәрәфли тәкмилләшмәси просесини һәмчинин сосналист ичтимаи мүнәсибәтләр системинин мүасир инкишаф сәвијјәси вә елми-техники ингилаб шәртләндирир.

Инкишаф етмиш соснализм чәмијјәти соснализмнин үстүнлүкләри илә елми-техники ингилабын нәтичәләрини позитив шәкилдә әлағәләндримәји тәмин едир. Мүасир елми-техники ингилаб зәһни әмәјин бүтүн нөвләринә, хусусилә онун мүрәккәб саһәләринә бөјүк вә һәртәрәфли тәсир кәстәрир. Нәтичәдә пешәкар зәһни әмәк дифференсасија вә интеграсија просесинә мәруз галыр.

Јеткин соснализм шәраитиндә зәһни әмәјин интеграсија маһијјәти кәсб етмәси өз ифадәсини һәр шәјдән әввәл онда тапыр ки, зијалыларын структуруну дахил олан мүхтәлиф гурупларын бир-бириндән гаршылыгы асылылыгы күчләнир, араларындакы ичтимаи фәргләрин тәдричән силинмәси просесиндә һәмнин гурулар јахынлашыр вә бири-биринә кечир. Совет зијалыларынын инкишафынын бу мүһүм хусусијјәти нәтичә етибарилә онларын дахилиндә ичтимаи јекчинслијин гәрарлашмасына доғру апарыр.

Јеткин соснализм шәраитиндә совет зијалыларынын ичтимаи структурунун инкишаф мејли чәмијјәтимизин коммунизмә доғру ирәлиләмәсини дахил гәунауғунлуғундан доғур. Совет зијалыларынын ичтимаи инкишафыннан данышаркән онларын тәркиб һиссәсини тәшкил едән кәнд зијалыларынын чәмијјәтимиздәки мөвгәјиндән, инкишаф перспективләриндән вә онларын тәркибиндә баш верән дәјишикликләрдән бәһс етмәји дә зәрури сајырыг. Әввәла ону гејд едәк ки, кәнд зијалылары совет чәмијјәтинин ичтимаи структурунда мүстәгил бир тәбәгә дејилдир. Онлар үмумијјәтлә зијалылар тәбәгәсинин бир һиссәсидир. Буна көрә дә кәнд зијалыларынын ичтимаи инкишафы бүтөвлүкдә зијалылар тәбәгәсинин—шәһәр зијалыларынын инкишафынын үмуми мејлине уғун кәлир. Бунунла белә, кәнд зијалылары илә шәһәр зијалылары арасында һәлә мөјјән фәрг олмасы факты да нәзәрдән гачырылмамадыр. Бу фәргләр кәндин специфик һәјат тәрзи илә әлағәдардыр. Шәһәр зијалылары мәһсулдар гүввәләрин даһа јүксәк сәвијјәси вә даһа артыг тәмәркүзләшмиш истеһсалла бағлы олдуғу һалда, кәнд зијалылары мәһсулдар гүввәләрин нисбәтән ашағы сәвијјәси вә истеһсалын аз тәмәркүзләшмәси илә бағлыдыр. Бундан әлавә, шәһәр зијалылары елми-техники тәрәггинин наилијјәтләринин кениш мијасда вә тез бир мүддәтдә тәтбиг олундуғу шәраитдә јашајыб-фәалијјәт кәстәриләрсә, кәнд зијалылары елми-техники тәрәггинин нисбәтән ләнк инкишаф етдији кәнд мүһитиндә јашајырлар. Нәһәјәт, шәһәр зијалыларынын мәдәни-техники сәвијјәси илә кәнд зијалыларынын мәдәни-техники сәвијјәси арасында да мөјјән фәрг нәзәрә чарпыр. Бу сәбәбдән дә кәнд зијалыларынын инкишаф сүрәти, онун тәркибинин дәјишмәси просеси шәһәр зијалыларына нисбәтән ләнк кедир.

Мәлүмдур ки, елми идарәләр, али мәктәпләр, мәдәнијјәт мүәссисәләри шәһәрләрдә чәмләшмишдир. Шәһәрнин мәишәт мәдәнијјәти дә кәндинкиндән һәлә хејли дәрәчәдә јүксәкдир. Һәмчинин мәнәви тәләбатын өдәнилмәси чәһәтдән шәһәр зијалылары, һәләлик, кәнд зијалыларына нисбәтән даһа әлверили вәзијјәтдәдир. Ахы, мәнәви сәрвәтләр кәнддә шәһәрә нисбәтән аз јайылмышдыр. Бүтүн бу фәргләр шәһәрлә кәнд арасында мөвчуд фәргләрин арадан галдырылмасы, кәнд тәсәррүфатында мәһсулдар гүввәләрин сүрәтлә инкишаф етмәси вә кәнддә сосналист ичтимаи мүнәсибәтләринин тәкмилләшәрәк коммунист ичтимаи мүнәсибәтләринә чеврилмәси просесиндә арадан галха-чагдыр. Ичтимаи вә елми-техники тәрәггинин сүрәтлә кетдији индики шәраитдә кәнд зијалылары өз инкишафынын јени бир мәрһәләсинә дахил олмушлар. Һәмнин мәрһәләнин сәчијјәви хусусијјәти ондан ибарәт-

дир ки, бир тәрәфдән, кәнд әһалисинин үмуми тәркибиндә зијалыларын хусуси чәкиси кетдикчә артыр, диһәр тәрәфдән, зијалыларын инкишафында мүһүм кејфијјәт дәјишикликләри баш верир; онларын үмуми мәдәни вә тәһсил сәвијјәси јүксәлир, пешә һазырлығы тәкмилләшир, ичтимаи-сијаси фәаллығы артыр. Бу хусусијјәт кәнд зијалыларынын инкишафынын үмуми мејли, кејфијјәт тәрәфи олмагла онларын шәһәр зијалыларына јахынлашмасы үчүн мүһүм шәртдир.

Елми-техники наилијјәтләрин кәнд һәјатынын мүхтәлиф тәрәфләринә нүфуз етдији мүасир дөврдә кәнд зијалыларынын тәркибчә дәјишмәси просеси онун бүтүн дәстәләри арасында ејни сүрәтлә давам етмир.

Кәнд зијалыларынын тәркибиндә нисбәтән даһа сүрәтлә бөјүјән дәстә колхоз вә совхоз истеһсалаты илә бағлы олан зијалылардыр. Зијалыларын бу дәстәси агроном вә зоотехникләрлә јанашы, мүһәндис-техникләр һесабына хејли бөјүмүш вә бу инкишаф мејли кетдикчә гүввәтләнир. Колхоз вә совхоз истеһсалаты зијалылары башлыча олараг ики јолла—кәнд тәсәррүфаты истеһсалатында ишләјән ән јахшы, бачарыгы тәчрүби ишчиләрин рәһбәр ишләрә ирәли чәкилмәси вә али мәктәпләрдә, техникунларда мүтәхәссисләрин һазырланмасы вәситәсилә кедир. Сон вахтлар мүтәхәссисләрин һазырланмасында үстүнлүк икинчи јола верилир. Өлкәмиздә кәнд тәсәррүфаты техникумлары вә али мәктәпләр шәбәкәси кенишләндирилир, һәмнин мәктәпләрин әјани вә гијаби факүлтәләринә тәләбә гәбулу артырылыр. Нәтичәдә кәнд тәсәррүфаты истеһсалатында ишләјән али вә орта тәһсилли дипломлу мүтәхәссисләрин сајы кетдикчә чоһалыр. Әкәр мүһарибәдән әввәл Азәрбајчан ССР-дә һәр мин нәфәр колхозчүја 18 али вә орта тәһсилли мүтәхәссис дүшүрүдсә, 1970-чи ил үчүн бу рәғәм 305-дән артыг олмушдур. 1970-чи илдә республиканын халг тәсәррүфатында фәалијјәт кәстәрән 20 минә јахын али вә орта тәһсилли мүтәхәссисдән 16 мин нәфәри билаваситә колхоз вә совхозларда чалышмышдыр.

Инкишаф етмиш соснализм шәраитиндә кәнд зијалыларынын инкишафынын мүһүм хусусијјәтләриндән бири рәһбәр тәсәррүфат кадрларынын тәркибинин кејфијјәтчә хејли јахшылашмасыдыр. 1970-чи илнин мәлүматына көрә Азәрбајчан ССР-дә фәалијјәт кәстәрән колхоз сәдрләринин 45,6 фәизи, совхоз директорларынын исә 78,8 фәизи али тәһсилли олмушдур¹⁰.

Һазырда 8.200 истеһсал бригадири вә ферма мүдиринин 2 мин нәфәриндән чоһу орта вә али тәһсилли кәнд тәсәррүфаты мүтәхәссисидир. Бунунла белә, кәнд тәсәррүфаты истеһсалаты илә билаваситә бағлы олан мүтәхәссис кадрларын сајча артымы онлара олан тәләбатдан һәлә хејли керидә галыр. Әкинчилик вә һейвандарлығын елми әсасларла инкишаф етдирилмәси зәрурәти кәнд тәсәррүфатында чалышан ишчиләрин тәһсил вә ихтисас сәвијјәсинин, пешә һазырлығынын даһа да јүксәлдилмәсини һәјати тәләбата чевирир.

Кәнд зијалыларынын бөјүк бир дәстәсини дә мүәллимләр, тибб вә мәдәни-маариф ишчиләри тәшкил едирләр. Инкишаф етмиш соснализм дөврүндә зијалыларын бу дәстәсинин структуру әһәмијјәтли дәрәчәдә дәјишир вә тәкмилләшир. Башга сөзлә десәк, зијалыларын һәмнин һиссәсинин тәркибиндә мүһүм кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишикликләри баш верир.

Мүасир елми-техники ингилаб шәраитиндә орта мәктәпләрдә тәтбиг едилән програмлары вә тәлим методларынын елм вә техниканын инкишаф перспективләринә кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә уғуулашдырмаг зәрурәти гаршыја чыхмышдыр. Өлкәмиздә үмуми орта тәһсилә кечилмәсини баша чатдырмаг кими бөјүк сијаси вә ичтимаи әһәмијјәти олан бир вәзифә мүәллимләрә, о чүмләдән кәнд мүәллимләринә олан

¹⁰ ЦСУ Азәрб. ССР. Труд в Азәрб. ССР, стат. сборник. Баку, 1970, сәһ. 339—340.

тələбаты даһа да артырыр, онларын јалныз кәмијјәт артымыны де-
јил, һәм дә пешә тәркибинин кејфијјәтчә јажшылашмасыны, мүасир
елми биликләрин наилијјәтләринә дәриндән јијәләнән јүксәк ихтисас-
лы педагожи кадрлар јетишдирилмәсини тәләб едир. Бунунла әләгә-
дар олараг мүәллим кадрлары һазырлајан тәһсил мүәссисәләринин
сајы чоһалыр, кәнд мүәллимләринин тәһсил вә ихтисас сәвијјәсини
јүксәлтмәк үчүн реал зәмин јараныр.

Кәнддә мэдәнијјәтин мадди базасынын даһа да инкишафы вә әһа-
линин мә'нәви тәләбатынын кетдикчә јүксәлмәси илә әләгәдар олараг
мәдәни-маариф ишчиләринин тәркибиндә дә мүһүм кејфијјәт дәјиши-
клији баш верир. Һазырда кәнд китабханаларында, клубларында вә
дикәр мэдәнијјәт очағларында јүксәк ихтисаслы кадрларын хүсуси
чәкисинин артмасы инкишаф етмиш социализмин объектив ганунауј-
ғунлуғудур. Азәрбајҗанын кәнд јерләриндә фәалијјәт көстәрән 4127-дән
артыг мэдәнијјәт еви, клуб вә китабхана ишчисинин 104 нәфәриндән
чоһу али тәһсиллидир. Доғрудур, республикамызын кәнд јерләри үчүн
ихтисаслы мэдәнијјәт ишчиләри һазырланмасы просеси нисбәтән ләңк
давам едир. Лакин мүасир кәнддә мэдәнијјәтин јүксәлмәси вә мәшә-
тин јени гәјдада гурулмасы илә әләгәдар олараг али вә орта ихтисас
тәһсилли мэдәни-маариф кадрларына реал тәләбат дурмадан артыр.

Көрүндүјү киһи, коммунизм гуручулуғунун вүс'әти артдыгча јал-
ныз кәнд тәсәррүфаты истәһсалы илә бағлы олан зијалылар дејил,
һәм дә кәнд тәсәррүфаты истәһсалаты илә билаваситә бағлы олмајан
зијалылар да чидди структур дәјишиклијинә мә'руз галыр. Зијалыла-
рын тәһсил сәвијјәси вә пешә һазырлығы тәкмилләшдикчә кәндин
мадди вә мә'нәви һәјатынын инкишафына онларын тәсири гүввәтлән-
ир вә зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсиндә онларын ролу даһа
да артыр. Мә'нәви чәһәтдән камил, коммунизм принципләринә сәдагәт
руһунда шәхсијјәт тәрбијә етмәк совет зијалыларынын фәалијјәтинин
мүһүм һиссәсидир. Азәрбајҗан КП МК-нын биринчи катиби Һ. Ә. Әли-
јев јолдашын республика партија фәаллары јығынчағында дедији ки-
һи «...идеоложи ишимиз совет адамларынын социалист бејнәлмиләлчи-
лији вә совет вәтәнпәрвәрлији руһунда, совет вәтәнинә һәдсиз мәһәббәт
бәсләмәк... руһунда тәрбијәләндирилмәсинә јөнәлдилмәлидир»¹¹.

Совет зијалыларынын инкишаф перспективи, онларын тәркибиндә
баш верән дәјишикликләр социалист Вәтәнимизин коммунизмә доғру
инкишаф ганунаујғунлуғлары илә мүәјјән олунур. Коммунизм гуручу-
луғу бир сыра мүһүм ичтимаи проблемләрин, о чүмләдән зәһни әмәк-
лә физики әмәк арасында мүһүм фәргләрин арадан галдырылмасы
проблеминин һәлли илә бағлыдыр. Бу проблем бир тәрәфдән әмәјин
иһи әсас нөвүнүн јажынлашмасы вә онларын ваһид истәһсал просесин-
дә бирләшмәсини, дикәр тәрәфдән, һәмин әмәк нөвләри илә мәшғул
олан адамлар арасында ичтимаи һәдләрин силинмәсини нәзәрдә ту-
тур. Фәһлә вә кәндлиләрин әмәјиндә зәһни әмәјин хүсуси чәкиси кет-
дикчә артыр, һәмин синифләр ичәрисиндә јүксәк ихтисаслы әмәк адам-
ларынын сајы чоһалыр. Доғрудур, бу просес синифләрин һәр иһисиндә
ејни гәјдада кетмир. Фәһлә синфинин әмәјинин характеринин дәјиш-
мәси, онун мэдәни-техники сәвијјәсинин јүксәлмәси кәндлиләрә нис-
бәтән даһа сүр'әтлә кедир. Лакин инкишафын бу гејри-бәрабәрлији
һеч дә синифләри бир-бириндән узаглашдырмыр, чүнки һәр иһи син-
фин ичтимаи инкишафи ваһид мәгсәд вә идеолокијаја әсасланыр.

Совет чәмијјәтинин ичтимаи структуруну тәшкил едән фәһләләрин,
кәндлиләрин вә зијалыларын инкишафы һеч дә бир-бириндән тәчрид
олунмуш шәкилдә дејил, гаршылыглы тә'сир вә әләгәдә (баш верир.

Бу әләгә вә гаршылыглы тә'сир мүтәрәгги характер дашыјараг чәмиј-
јәтимизин ирәлијә доғру инкишаф мејлине ујғун кәлир.

Совет чәмијјәтинин ичтимаи јекчинслијә доғру инкишафы просе-
синдә әлдә едилән наилијјәтләрлә әләгәдар олараг мүасир буржуа
социолокијасы өлкәмиздә зәһни әмәјин ролунун артмасы, синифләрин,
ичтимаи тәбәгә вә группарын бир-биринә јажынлашмасы вә инкишафы-
нын объектив мејлини гәсдән сахталашдырмаға чалышараг идди едир-
ләр ки, ССРИ-дә зәһни әмәк адамларынын сајынын вә хүсуси чәкиси-
нин артмасы фәһләләр, кәндлиләр вә зијалылар арасындакы мөвчуд
фәргләрин арадан галдырылмасы имканыны һечә ендирир¹².

Мүасир буржуа социолокијасынын белә әсассыз иддиалары тәса-
дүфи олмајыб, онларын социализм чәмијјәтиндә фәалијјәт көстәрән
объектив инкишаф ганунларыны инкар етмәләри илә әләгәдардыр. Јет-
кин социализм чәмијјәтиндә ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә зәһ-
ни әмәјин ролунун артмасы, фәһлә синфи илә кәндлиләрин, о чүмләдән
һәмин синифләрлә ичтимаи тәбәгә вә группарын јажынлашмасы соци-
алист истәһсал мүнәсибәтләринин характери вә чәмијјәтимизин ичти-
маи-игтисади хүсусијјәтләри илә мүәјјән олунур.

Ичтимаи инкишафымызын мүасир мәрһәләсиндә зијалыларын ро-
лунун артмасы мәһсулдар гүввәләрин јүксәк инкишаф сүр'әти, ичтимаи
һәјатын бүтүн тәрәфләринин елми тәшкили, елм вә техниканын наи-
лијјәтләриндән кениш истифадә олунмасы, идарәетмәнин тәкмилләш-
мәси вә чәмијјәт үзвләринин мэдәни-техники сәвијјәсинин јүксәлдил-
мәси зәрурәти илә әләгәдардыр.

Инкишаф етмиш социализм шәраитиндә зәһни әмәјин ролунун да-
һа да артмасы бир тәрәфдән чәмијјәтин ичтимаи структурунда зија-
лыларын хүсуси чәкисинин артмасына, дикәр тәрәфдән исә фәһлә вә
кәндлиләрин фәалијјәтиндә зәһни әмәјин һәчминин кенишләнмәсинә
сәбәб олур. Зәһмәткешләрин истәһсал фәалијјәтиндә физики әмәклә
зәһни әмәјин әләгәләндирилмәси исә онларын мэдәни-техники сәвијјә-
синин зијалыларын мэдәни-техники сәвијјәсинә јажынлашмасы просе-
сини сүр'әтләндирир.

Совет чәмијјәтинин коммунизмә доғру инкишафы просесиндә фәһ-
ләләрин вә колхозчу кәндлиләрин мэдәни-техники сәвијјәсинин зија-
лыларын мұвафиг сәвијјәсинә јажынлашмасы һеч дә о демәк дејил ки,
зијалылар һәмин синифләр ичәрисиндә эријир. Ичтимаи тәбәгә олмаг
е'тибарилә совет зијалылары өз кејфијјәт мүәјјәнлијини коммунизм
чәмијјәтинин јүксәк инкишаф мәрһәләсинә гәдәр сахлајачагдыр.
В. И. Ленин һәлә вахты илә даһијанә сүрәтдә көстәрмишдир ки, зија-
лылар коммунизм чәмијјәтинин ән јүксәк инкишаф дәрәчәсинә чатын-
чаја гәдәр хүсуси тәбәгә һалында галачаг¹³.

Социализмдә зијалыларын хүсуси ичтимаи тәбәгә киһи мөвчуд
олмасыны физики-әмәклә зәһни әмәк арасындакы мөвчуд фәргләр, һа-
белә мәһсулдар гүввәләрин мүасир инкишаф сәвијјәси шәртләндирир.
Совет зијалыларынын јаранмасы, инкишафы вә хүсуси ичтимаи тәбә-
гә киһи кәләчәкдә арадан галхмасы социализм вә коммунизм гуручу-
луғунун үмуми ганунаујғунлуғларындан биридир.

Фәһлә синфинин, кәндлиләрин вә зијалыларын инкишафы онлары
бир-биринә даһа да јажынлашдырыр вә нәһајәт, кәләчәкдә онларын
бирләшмәсинә доғру апарыр.

Инкишаф етмиш социализм чәмијјәтиндә ичтимаи һәјатын бүтүн
саһәләриндә зијалыларын ролу дурмадан артыр. Онлар коммунизм
гуручулуғунун мүһүм вәзифәләринин јеринә јетирилмәсиндә бөјүк рол
ојнамагла чәмијјәтимизин фәсиләсиз тәрәггисинә мүһүм тә'сир көстә-
рирләр.

¹² Ба х: Марксистская буржуазная социология сегодня, М., 1964, сәһ. 260—263.

¹³ В. И. Ленин. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 191.

¹¹ Зәһмәткешләрин идеја вә бејнәлмиләл тәрбијәси саһәсиндә Азәрбајҗан партија
тәшкилатынын иһини јени вәзифәләр сәвијјәсинә. Бақы, 1973, сәһ. 19, 20.

Особенности развития советской интеллигенции в зрелом социалистическом обществе

РЕЗЮМЕ

В статье ставится задача анализировать особенности развития советской интеллигенции в условиях зрелого социализма. В связи с этим раскрывается содержание понятия интеллигенция и критикуются одно-сторонние, а порой и неправильные взгляды, имеющие хождение в научной среде по определению структуры интеллигенции и по освещению ее роли в социалистическом и коммунистическом строительстве. Обстоятельно рассматривается структура советской интеллигенции и характеризуется социальное развитие ее основных отрядов. Анализируются объективные причины сближения интеллигенции как социальной прослойки с рабочим классом и колхозным крестьянством.

Г. Б. БАЙРАМОВ

МИЛЛИ МӘНЛИК ШҮҮРУ ИЧТИМАИ ШҮҮРУН
КОМПОНЕНТИ КИМИ

Милли мәнлик шүүру фәлсәфи әдәбијатда ән аз ишләнилмиш проблемләрдән биридир. Бу проблемин тәдгиги чәмијјәтин һәјатында мә'нәви амилләрин ролунун артдығы, мүхтәлиф милләтләрдән олан адамларын вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик шүүрунун инкишаф етдији бир шәрантдә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Сон дөврләрдә милли мәнлик шүүрунун бир сыра чәһәтләри совет алимләриндән М. С. Чунусов, А. Г. Ағажев, С. Т. Калтакчыјан, П. М. Рогачев, М. А. Сverdлин, В. Н. Филатов, А. И. Горјачева, В. И. Козлов, Д. Балхов, М. Х. Кәримов, А. Ф. Дашдәмиров, Б. А. Мартыненко вә башгаларынын әсәр вә мәгаләләриндә мүәјјән дәрәчәдә ишыгландырылмышдыр. Лакин һәләлик милли мәнлик шүүрунун ваһид тә'рифи јохдур. Онун һаггында мүхтәлиф фикирләр вардыр. Бунлардан бә'зиләринә охучуларын диггәтини чәлб етмәји мәгсәдәүјүн һесаб едирик. В. Мавродин милли мәнлик шүүру һаггында фикир јүрүдән илк мүәллифләрдәндир. О кәстәрир ки, «милли мәнлик шүүру» «терминини» мән мөвчуд халга вә ја милләтә мәнсуб олан инсанларын бирлик шүүру, онларын мәнәфе, психик тәрз вә и. а. бирлији мә'насында ишләдирәм¹. В. И. Козлов исә кәстәрир ки, милли мәнлик шүүру мүәјјән бир милләтә мәнсубијјәт һиссидир². Бизә елә кәлир ки, В. И. Козловун милли мәнлик шүүруна вердији тә'риф даһа мәһдуддур. Чүнки милли мәнлик шүүру тәкчә психоложи моментләри дејил, һәм дә идеоложи моментләри ифадә едир. Бу чәһәтдән А. И. Горјачева милли мәнлик шүүру аңлајышыны бир гәдәр кениш шәрһ едир. О гејд едир ки, милли мәнлик шүүру тәкчә мөвчуд етник група өз мәнсубијјәтини дәрк етмәји дејил, һәм дә вәтәни севмәк, милли ифтихар, мөвчуд милли сәрвәтләри мүдафиә етмәк кими бүтүн һиссләрин мәчмусуну, милли инкишаларын мәнәфејинин бир сыра идеоложи моментләрини ифадә едир³. Көрүндүјү кими, Ј. И. Горјачева милли мәнлик шүүрунун психоложи вә идеоложи моментләрини гејд едир, лакин бу моментләрин һәр биринин мәзмунуна тохунаркән ону тәшкил едән бир сыра үнсүрләри нәзәрдән гачырыр. Ахы, милли мәнлик шүүру тәкчә өз милли мәнсубиј-

¹ Бах: В. Мавродин. Формирование русской нации, Л., 1947, сәһ. 25.

² Бах: В. И. Козлов. Некоторые проблемы теории нации. «Вопросы истории», 1967, № 1, сәһ. 92.

³ Бах: А. И. Горячева. Является ли психологический склад признаком нации? «Вопросы истории», 1967, № 8, сәһ. 98.

јатинә анд идејалар вә бахышлар системи дејил, ејни заманда милләтин һәјатынын бүтүн тәрәфләрини, онун башга милләтләрлә гаршылыгы алағәсини, һабелә мөвчуд чәмијјәтин характерини дә әһатә едән һиссләр вә идејалардыр. Мәһз бу бахымдан Д. Балховун милли мәнлик шүүруна вердији тә'риф даһа сәчијјәвидир. Д. Балхов милли мәнлик шүүру һаггында совет әдәбијјатында ишыгландырылмыш мәсәләри нәзәрдән кечирмиш, милли мәнлик шүүрунун кениш әһали тә'рифини вермишдир. Д. Балхов кәстәрир ки, милли мәнлик шүүру милли мәнсубијјәтин дәрк олунмусаны, өз милләтинин вәзијјәтини ичтимаи мүнәсибәтләр системиндә, о чүмләдән бейнәлхалғ мүнәсибәтләрдә дәрк олунмасыны, милли мәнәфејләрини өз милләтинин дикәр ичтимаи-етник бирлик формалары илә гаршылыгы мүнәсибәтләринин алашылмасыны ифадә едән идеја вә һиссләр системидир⁴. Д. Балховун милли мәнлик шүүруна вердији тә'риф онун бүтүн сәһәләрини әһатә едир. Лакин фикримизчә, бу тә'риф о гәдәр дә дәгиг дејилдир. Мә'лумдур ки, ејни милләтдән олан адамлар да мүүјјән ичтимаи етник бирлији ифадә едән һиссләр вә идејалар олур. Бунунла белә һәр бир милләт вә халғ дикәр милләт вә халғларла гаршылыгы алағә вә мүнәсибәтдә олур, һәмин мүнәсибәтләр дәрк едир. Ејни милләтә мәнсуб олан адамлар өз мütәрәгги инкишафынын зәрурилији үчүн чәмијјәтин мадди вә мә'нәви тәләбатыны, һабелә мөвчуд гурулушунун характерини өз милли мәнәфејинә, хусусијјәтләринә ујғун шәкилдә мәнимсәјир. Бүтүн бунлара әсасланарағ демәк олар ки, милли мәнлик шүүру алајышы үч әсас моментин бирләшмәсини әһатә едир. Бунлардан биринчиси ејни милләтдән олан адамларын үмуми әразијә, дилә, игтисади вә мә'нәви һәјат бирлијинә мәнсубијјәти (ичтимаи-етник мәнсубијјәти), икинчиси, өз милли мәнәфејинә ујғун оларағ дикәр милләт вә халғларла алағә вә мүнәсибәти, үчүнчүсү, мөвчуд чәмијјәтин мадди вә мә'нәви тәләбатына мүнәсибәти идејалар вә һиссләр шәклиндә ифадә едир. Һәр бир милләт өз мәнсубијјәтини дикәр милләт вә халғларла гаршылыгы алағә вә мүнәсибәтдә, өз милли мәнәфејинә вә мөвчуд чәмијјәтин характеринә ујғун шәкилдә дәрк едир. Демәли, бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, милли мәнлик шүүру ејни милләтдән олан адамларын милли мәнсубијјәтини, дикәр милләт вә халғларла алағә вә мүнәсибәтдә өз милли мәнәфејини, мөвчуд ичтимаи гурулушунун характерини ифадә едән һиссләр вә идејалар системидир.

Милли мәнлик шүүру чохчәһәтли структура, мұхтәлиф үнсүрләрә маликдир. Милли мәнлик шүүрунун бир сыра үнсүрләри вардыр. Бунлардан бири милли мәнсубијјәт шүүрудур. Милли мәнсубијјәт шүүру етник шүүрла алағәдә формалашыр. Гәбилә вә тајфаларын ган гоһумлуғу вә дил бирлији онларда етник мәнсубијјәт шүүрунун инкишафына сәбәб олмушдур. Синифли чәмијјәтдә исә халғда етник мәнсубијјәт шүүру үмуми әрази вә дил бирлији әсасында јаранмышдыр. Буна көрә дә етник мәнсубијјәт шүүру милләтин тәшәккүл тапмасындан хејли әввәл мејдана чыхыр. Етник мәнсубијјәт шүүру халгын милләтә кечмәси илә алағәдар оларағ даһа јени ичтимаи-игтисади зәмин әсасында дејишир вә милләтә хас олан јени-јени чәһәт вә сифәтләрлә зәнкинләшир. Мұхтәлиф етник мәнсубијјәтли шүүрун әсас чәһәтләри милли мәнсубијјәт шүүрунун әмәлә кәлмәсиндә мұһүм рол ојнајыр. Демәли, милли мәнсубијјәт шүүру һәм гәбиләнин, тајфанын, халгын етник мәнсубијјәтиндә олан варислији, етник шүүрун мүүјјән чәһәтләрини, һәм дә милләтин тәшәккүлү илә алағәдар оларағ мејдана чыхан јени кејфијјәт вә хусусијјәтләри, үмуми ән'әнәләри мәнимсәмәк һесабына даһа да инкишаф едир. Демәк олар ки, милли мәнсубијјәт шүүрунда

етнит үмумилијин мүүјјән чәһәтләри топланыр ки, бу да мөвчуд милләтин мәнлик шүүрунун етник спесификлијини тәшкил едир. Буна көрә дә милли мәнсубијјәт шүүру милләтин бүтүн адамларында онларын синфи мәнсубијјәтиндән асылы олмајарағ мөвчуддур. Милли мәнсубијјәт шүүру милли мәнлик шүүрунун дикәр үнсүрләриндән фәргли оларағ антагонист чәмијјәтдә бүтүн синифләр үчүн ејни олур вә онларын һәјатыны ејни дәрәчәдә әкс етдирир. Милләтин кејфијјәт мүүјјәнлијиндә милли мәнлик шүүрунун бүтүн әләмәтләриндән ән чоху милли шүүрла кениш мә'нада бағлы олан милли мәнсубијјәт шүүрудур. Милли мәнлик шүүрунун дикәр үнсүрләри ән чох синфи мүнәсибәтләрини вә дәвләтин сијасәтинин тә'сири алтында тәшәккүл тапыр.

Милли мәнлик шүүрунун үнсүрләриндән бири дә милли дилә, әразијә, мәдәнијјәтә, һабелә милли сәрвәтә сәдагәттилик, бағлылығ шүүрудур. Милли мәнлик шүүрунун бу үнсүрүнүн мүүјјән чәһәтләри дә милләтдән һәлә хејли әввәл инсанларын гәбилә, тајфа, халғ бирликләриндә әмәлә кәлмишдир. Инсанларын тарихи бирлик формаларынын бир-бирини әвәз етмәси илә алағәдар оларағ милли сәрвәтә бағлылығ даһа да артмышдыр. Бу һал хусусән милләтин әмәлә кәлдији, онун әләмәтләринин тәшәккүл тапдығы бир дөврдә объектив оларағ мөһкәмләнир, милләтин ичтимаи-игтисади вә сијаси мәнәфеји илә шәртләнир. Милли сәрвәтә бағлылығ шүүру милләтин ичтимаи-игтисади шәраитиндән, онун инкишаф хусусијјәтләриндән асылы оларағ дејишир. Милли дил, милли әрази милләт үчүн әзиздир. Одур ки, һәр бир милләт өз дилини, мәдәнијјәтини инкишаф етдирир, әразисини горујуб сахлајыр. Бунун нәтичәсиндә милли сәрвәтә бағлылығ, сәдагәттилик милләтин бирлијини мөһкәмләдир, онун шүүрлулуг сәвијјәсини даһа да артырыр. Милли сәрвәтә бағлылығ инсанларын ичтимаи фәаллығыны вә һиссләрини инкишаф етдирир, онларда милли өзүндәркетмә просесини күчләндирир.

Милли сәрвәтә бағлылығ шүүру өзүнүн инкишафында милли дәвләт бирлији шүүрунун јаранмасына кәтириб чыхарыр. Милли мәнлик шүүрунун әсас үнсүрләриндән бирини тәшкил едән милли дәвләт бирлији шүүру шәраитдән асылы оларағ бә'зән милләтин тәшәккүл тапмасындан әввәл јараныр, милләтин тәшәккүлүнә тәкан верир. Мәсәлән, Гәрби Авропада милли дәвләтләрин јаранмасы милли һәрәкатла алағәдар олдуғу һалда, Шәрғи Авропада милли, һабелә чохмилләтли дәвләтләрин јаранмасы милли һәрәкатдан, милләтләрин әмәлә кәлмәси дөврүндән әввәл баш вермишдир. Милли дәвләт бирлији шүүру милләт вә халғларын инкишаф хусусијјәтләриндән вә мөвчуд шәраитдән асылы оларағ бә'зән милли игтисадијјат вә мәдәнијјәтин формалашмасындан да әввәл јараныр. Бу һалда милли дәвләт бирлији шүүру милләтин тәшәккүл тапмасы просесинә фәал тә'сир едир, милләтин игтисади, сијаси вә мәдәни мүнәсибәтләринин инкишафыны сүр'әтләндирир. Буну инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин, халғларын тимсалында даһа ајдын көрмәк олар. Милли дәвләт бирлијинин јаранмасы просесиндә күтләләрин милли мәнлик шүүру јени мәзмун аларағ ејни милләтдән олан адамлары ваһид мәгсәд вә вәзифәдә бирләшидир, онларын милли суверенлик һүгуғуну мөһкәмләдир. Бунунла белә, милли мүстәғиллијин јаранмасына, милли јүксәлишә, үмуммилли вәзифәнин јеринә јетирилмәсинә, үмуммилли бирлијин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур.

Милли мәнлик шүүрунун үнсүрләринин һамысы милләтин һәјатында һеч дә ејни һалда иштирак етмир вә ону ејни формада әкс етдирмир. Милли мәнлик шүүрунун үнсүрләринин бә'зиси милли һәјат шәраитини билаваситә, бә'зиси исә долајы јолла әкс етдирир. Мәсәлән, милли мәнсубијјәт шүүру милләтин һәјатыны билаваситә әкс етдирдији һалда, милли сәрвәтә бағлылығ шүүру милләтин һәјатыны милли

⁴ Бах: Д. Балхов. Проблема национального самосознания в советской литературе. Сб.: Актуальные вопросы национальных отношений. М., 1969, сәһ. 122.

дил, милли мәдәнијјәт, милли әрази васитәсилә әкс етдирир. Милли дәвләт бирлији шүүру исә милләтин һәјатыны башлыча олараг синфи, идеоложи мүнәсибәтләр васитәсилә әкс етдирир. Милли мәнлик шүү- рунун үнсүрләри өзләринин тәшәккүлүнүн ичтиман әсасы илә, миллә- тин инкишафындакы ролу илә дә бир-бириндән фәргләнир. Бунлар мил- ли инкишафын мүәјјән дәврләриндә бири-дикәринә нисбәтән даһа үс- тун јер тутур, милли мәнлик шүүрунун даһа фәал дашыјычысы олур. Милли мәнсубијјәт шүүру милли мәнлик шүүрунун әсас дашыјычысы олуб, онун өзәјини тәшкил едир, синфи характер дашымыр. Милли сәр- вәтә бағлылыг вә милли дәвләт бирлији шүүру үмуммилли мәнәфејин јаранмасына сәбәб олур ки, бу да синфи мәнәфе илә мүәјјән едилир. Синфилик милли мәнлик шүүрунун бу үнсүрләринә өз мөһүрүнү ву- рур. Милли мәнлик шүүрунун үнсүрләри арасындакы үмум фәргләр һеч дә онларын милләтә аид олан үмуми чәһәт вә характерини инкар етмир; бунлар арасындакы фәргләр нисби характер дашыјыр. Милли мәнлик шүүрунун үнсүрләри бир-бири илә сых сурәтдә бағлы олуб, бир-биринә гаршылыглы сурәтдә нүфуз едир. Бунларын һамысы милли һәјатын тәрәғгисинә, милләтин шүүрлуг сәвијјәсинин артмасына кө- мәк едир. Милли мәнлик шүүрунун үнсүрләри милли һәјат тәрзиндән асылы олуб, ону бу вә ја дикәр формада әкс етдирир. Бу үнсүрләрин һәр бири милли һәјатын инкишафына өз тәсирини көстәрир.

Милли мәнлик шүүрунун үнсүрләринин тәшәккүлү илә милләтин әләмәтләринин тәшәккүлүнүн мүәјјән үмуми чәһәтләри, јахынлыгы олса да, онлар өз тәкамүлүнә көрә бир-бириндән фәргләнир. Әкәр мил- ләтин әләмәтләри ејни милләтдән олан адамлар тәрәфиндән ејни за- манда интенсив вә кениш даирдә мәннмәнилирсә, милли мәнлик шүү- рунун үнсүрләри ејни милләтдән олан адамларда ејни заманда фор- малашмыр. Милли мәнлик шүүру вә онун үнсүрләри хусусән милләтин бир һиссәси олан кәндлиләрдә чох ләнк әмәлә кәлир. Бу да онларын һәјат шәраити илә әлағәдардыр. Кәндлиләрин шүүрунда тарихән мөв- чуд олан патриархал галыглар онларын милли мәнлик шүүрунун гә- рарлашмасына хејли дәрәчәдә мане олур. Јухарыда гејд етдијимиз кими, милли дәвләт бирлији шүүру шәраитлә әлағәдар олараг милли бирлијин јаранмасындан әввәл мејдана кәлә биләр. Бәзән шәраитдән асылы олараг милли мәнлик шүүру милләтин әләмәтләри үзәриндә мү- әјјән үстүнлүк тәшкил едир. Ејни бир милләтдән олан адамлар груп- паларында мүхтәлиф әразидә јашаса да онлар өз милли дилини, милли мәнлик шүүруну ја там һалда, ја да мүәјјән дәрчәдә сахлајыр. Әрази мүх- тәлифлији нәтичәсиндә ејни милләтдән олан адамларын милли мәнлик шүүру јох олмур, арадан галдырылмыр, анчаг онларда тәбии-чоғрафи мүнһитлә, милли вә ичтиман шәраитлә әлағәдар олан бәзи характерләр әмәлә кәлир.

Милли мәнлик шүүру өзүнүн инкишафында милли идеја сәвијјәси- нә јүксәлир. Милли идеја милли шүүрдән сәвијјә етибарилә јүксәк олдуғу кими, маһијјәт етибарилә дә кениш вә дәриндир. Милли иде- ја милләтә мәнсуб олан адамлар вәһид мәғсәд вә вәзифәдә даһа сых бирләшдирир. В. И. Ленин көстәрирди ки, халглар јаделлиләрин әса- рәти алтында «милли идејајадәк» јүксәлмишләр. Милли идеја тәкчә милләтин етник мәнсубијјәт шүүруну дејил, һәм дә милли мәнәфе бир- лијини, милли суверенлији, милли дәвләт мүстәғиллијини әһатә едир. Милли идеја милләтин һәрәкәтвәричи гүввәси, истигамәтләндиричи өзә- ји, ону сәфәрбәрлијә алан башлыча амилдир. Милли идеја милләтә аид олан идејалар, фикирләр, бахышлар, концепсијалар системидир. Буржуа вә социалист типли милләтләрин һәјат шәраитинә үјгүн ола- раг милли идејалар мүртәчә вә мүтәрәгги рол ојнајыр. Социалист типли милләтләрин идејалары, арзу вә истәкләри мүтәрәгги олуб, бү-

түн зәһмәткеш халгларын милли вә бејнәлмиләл мәнәфејини ифадә едир. Ф. Енкелс көстәрир ки, һәгиги милли идеја ејни заманда һәмишә һәгиги бејнәлмиләл идеја олур⁶. Тәсадүфи дејилдир ки, иртичачы син- нифләр мүхтәлиф милләтләрдән олан адамлары өз мәнәфејинә үјгүн һәрәкәтә чәлб етмәк үчүн милли идејадан истифадә етмәјә чалы- шырлар.

Милли мәнлик шүүру һеч дә тәмиз милли формада мејдана чых- мыр. О, сијасәтлә бағлы олдуғу үчүн һәмишә синфи шүүрлә чулғала- шыр. Буржуа идеологлары мүхтәлиф типли милләтләрин мүхтәлиф тәрзли шүүрунун нәзәрә алмајараг онларын һамысы үчүн ејни һисс вә шүүр олдуғуну иддиә едирләр. Һалбуки буржуазиянын синфи шүүру маһијјәтчә буржуа милләтләринин һамысы үчүн ејнидир, тәк-тәк һал- ларда өзләринин инкишаф сәвијјәсинә вә с. көрә фәргләнир. Һәмчинин һәр бир социалист милләти үчүн пролетар шүүру сәчијјәвидир. Буна көрә дә һәр бир милләт үчүн тәкчә милли мәнлик шүүру дејил, һәм дә синфи шүүр әсас олур. Һәр бир синиф милли һәјаты өзүнә мәнхус сә- килдә, мүхтәлиф характер вә сәвијјәдә гаврадығы үчүн ону мүхтәлиф формада ифадә едир. Мүхтәлиф типли милләтләрин әләмәтләри онла- рын бирлијини, вәһидлијини еһтива етмәдији кими, милли мәнлик шүү- ру да мүхтәлиф типли милләтләрин бирлијини әкс етдирмир. Милли мәнлик шүүру синфи мәнәфејә үјгүн олараг мүхтәлиф истигамәт, харак- тер алыр. Кениш мәнәда милли мәнлик шүүрундан мүхтәлиф мәнәфели синифләр мүхтәлиф формада истифадә едирләр.

Милли мәнлик шүүру милләтин мүхтәлиф синифләриндә ејни за- манда вә формада мејдана кәлмир. Бу һал мүхтәлиф типли милләтлә- рин һәјатында мүхтәлиф олур. Мисал үчүн, буржуа типли милләтләрдә милли мәнлик шүүру бир јолла, пролетариатда исә башга јол вә васитә- ләрдә әмәлә кәлир. Милли мәнлик шүүру синифәрин һәјатыны әкс ет- дирмәк мејлиңә көрә дә тамамилә фәргләнир. Буржуа синфиндә милли мәнлик шүүру буржуазиянын мәнәфејиндән доған тәләбат әсасында әмәлә кәлир вә буржуа синфинин мәнәфејини әкс етдирир. Пролета- риатда милли мәнлик шүүру онун объектив тәләбатына үјгүн олараг тәшәккүл тапыр, онун синфи мәнәфејини ифадә едир. В. И. Ленин син- фи шүүрун характер вә хусусијјәтләриндән бәһс едәрәк көстәрирди ки, «Әкәр фәһләләр конкрет, һәм дә һөкмән күндәлик (актуал) сијаси фактлар вә һадисәләр әсасында башга ичтиман синифләрин һәр бири- ни, бу синифләрин әгли, мәнәви вә сијаси һәјатынын бүтүн тәзаһүр- ләрини мүшаһидә етмәји өјрәнмәсәләр, әһали ичәрисиндә бүтүн синиф- ләрин, тәбәгә вә группаларын фәалијјәт вә һәјатынын бүтүн чәһәтләри- ни тәчрүбәдә материалистчәсинә тәһлил етмәји вә бунлара материа- листчәсинә гијмәт вермәји өјрәнмәсәләр, фәһлә күтләләринин шүүру һәгигәтән синфи шүүр ола билмәз»⁷.

Буржуа идеологлары милли мәнлик шүүрунун нисби мүстәғилли- јини инкар едәрәк көстәрирләр ки, милләт синфә үјгүн кәлмир, мил- ли мәнлик шүүру синфи шүүрдән ирәли кәлир. Марксизм-ленинизм һеч дә милли шүүрун ролуну, онун синифләрин гаршылыглы мүнәси- бәтинә тәсирини инкар етмир. Гаршылыглы мүнәсибәтләрин характери милләтин ичтиман истеһсал системиндәки объектив вәзијјәти илә мүәј- јән едилир. Милли мәнлик шүүру синифләрин мәдәни-техники сәвијјә- сини, характер хусусијјәтләрини ифадә едир. Синфи шүүру милли мән- лик шүүруна гаршы гојмаг олмаз, чүнки синфи шүүр милли мәнлик

⁶ Бах: К. Маркс, Ф. Енкелс. Әсәрләри, 33-чү чилд, М., 1964, сәһ. 374 (рус дилиндә).

⁷ В. И. Ленин. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 428—429.

шүүру илэ алагэдэ чыхыш едир. Ејни заманда милли мәнлик шүүру һәмишэ бу вэ ја дикэр синфин, ичтимаи группун мәнәфејинэ ујгун ша-килдэ әкс олунур. Милли мәнлик шүүру анлајышы синфи шүүр анла-јышындан кенишдир. О, ејни милләтдән олан бир нечә синфин, ичти-маи группун бирлијини ифадэ едир. Нә гэдәр ки милләт дахилиндэ бу вэ ја дикэр синиф мөвчуддур, онда синфи вэ милли мәнлик шүүрунун үмуми вэ фәргли чәһәтләри дэ мөвчуд олур. Беләликлә, синфи шүүр милли мәнлик шүүруна синфи характер вердији кими, милли мәнлик шүүру да синфи шүүра, синифләрә милли характер, милли хүсусијјәт-ләр верир. Бу хүсусијјәтләр милләтин бүтүн синифләри үчүн ејни ол-са да, ичтимаи гурулушун характериндән, тарихи шәраитдән асылы олараг мүхтәлиф формада тәзаһур едир.

Милли мәнлик шүүру фәрди шүүрла сых сурәтдә алагәдардыр. Һәр бир фәрд мөвчуд дөврүн, ичтимаи шәраитин мәнсулу олдуғуна көрә мүәјјән синфә, милләтә, ичтимаи тәбәгәјә аиддир. Онда милли, синфи мәнсубијјәт шүүрунун мүәјјән үнсүрләри вардыр. Бир-биринин ејни олан характерләр вэ интеллектләр јохдур. Лакин ајры-ајры фәрдләр мөвчуддур ки, бунларда да бу вэ ја дикэр милләтә, синфә мәнсуб олан үмуммилли вэ синфи сима вардыр. Һәр бир фәрд өз инкишафын-да бир чох ичтимаи мүнәсибәтләр силсиләсиндән кечир. О, мүәјјән аиләјә, синфә, ичтимаи група милләтә аид ичтимаи-сијаси мәнәфе үму-милијиндә, мүәјјән милли, синфи бирликдә бирләшир. Беләликлә, фәрд јалныз ону әһәтә едән објектив аләми дәрк етмәклә кифәјәтләнмир, һәм дэ өз шәхси варлығыны дәрк едир. Бунула да о бүтүн чәмијјәтә, ајры-ајры адамлара, мүхтәлиф группара өз фикрини вэ мүнәсибәтини билдирир. Фәрдин өзүнү, јашадығы ичтимаи шәраити, өз синфи вэ мил-ли мәнсубијјәтини дәрк етмәси просеси бирдән-бирә баш вермир. Фәрд өзүнүн ичтимаи вәзифәләрини, мәнәфејини дәрк етмәси илэ алагәдар олараг онун мәнлик шүүру ичтимаи характер дашыјыр, онда синфи вэ милли мәнлик шүүру инкишаф едир. О өз синфи мәнәфејини, әсас-лы мөгсәд вэ вәзифәсини дәрк етмәклә дикэр синфә, һабелә һадисәлә-рә өз мүнәсибәтини билдирир. Бунула белә, фәрд өз синфи мәнәфеји илэ бәрабәр, милли мәнәфејини дэ дәрк едир. Онун мәнлик шүүру үмуммилли мәнлик шүүру сәвијјәсинә јүксәлир. Фәрд милли мәдәниј-јәтин, адәт вэ әһәналәрин хүсусијјәтләринә ујгун олан тәфәккүр тәр-зинә, характерә, һиссләрә јијәләнир, онда милли мәнлик шүүру даһа да инкишаф едир, милли мәнәфе бирлији идејасы јараныр. Көрүндүјү кими фәрдин өзүнү дәрк етмәси милли, синфи вэ дикэр мүнәсибәтләри дэ дәрк етмәјә јардым көстәрир. Буна көрә дэ фәрди шүүр тәкчә фәрди хүсусијјәтләрдән ибарәт дејилдир, һәм дэ онда синфи, милли, бејнәл-миләл вэ үмумбәшәр чәһәтләр вэ хүсусијјәтләр вардыр. Фәрди хүсу-сијјәтләрә нисбәтән миллилик, миллијә нисбәтән бејнәлмиләлчилик, буна нисбәтән үмумбәшәрилик даһа кениш вэ зәнқиндир. Бунлар аша-ғыдан јухарыја доғру бир-бирини әвәз едир вэ тамамлајыр. Фәрди шүүр милли һәјаты, онун хүсусијјәтләрини һиссләр, тәсәввүрләр, ба-хышлар, еһтираслар, емосијалар вэ и. а. формада әкс етдирир.

Милли мәнлик шүүру ичтимаи шүүрун сијаси, әхлаг, инчәсәнәт, фәлсәфә, дин вэ с. формалары илэ дэ сых сурәтдә бағлыдыр. Сијасәт милли мәсәләни өз мөгсәд вэ вәзифәсинә ујгун шәкилдә һәлл едир, милли мәнлик шүүрунун өзүнә мәхсус һалда истигамәтләндирир. Сија-сәт партијанын, дөвләтин вэ дикәр сијаси тәшкилатларын вәситәсилә бүтүн ичтимаи-игтисади мүнәсибәтләрә тә'сир етдији кими, милли мү-насибәтләрә, милли мәнлик шүүруна да нүфуз едир, она сијаси мәз-мун вә характер верир, ону мүәјјән синфин, дөвләтин мөгсәдинә, мәнәфејинә хидмәт етмәјә јөнәлдир. Капитализмдә һаким синфин сијасә-ти милли мәнлик шүүрунун зәһәрләјир, ону дүшмәнчилијә, милләтчили-

јә, иргчилијә сөвг едир. Бир милләти дикәринә гаршы гојараг онлар арасында дәрин учурум јарадыр, милли һиссләри гызышдырыр. Анта-гонист чәмијјәтдә мүхтәлиф милләтләрдән олан синифләр арасында вәһид сијаси шүүр ола билмәз. Бурада милли мәсәлә һәр бир синфин әксинә олараг дөвләт вэ партија өз сијасәтиндә чәмијјәтин инкиша-фынын објектив ганунаујгун тәләбатыны нәзәрә алыр. Бүтүн милләт вэ халгларын гаршысына бу тәләбатдан доған јени-јени вәзифәләр гојур, онлары һәмин вәзифәләрин јеринә јетирилмәсинә чәлб едир. Партија өз милли сијасәти илэ милли мәнлик шүүрунун халглар достлуғуна, бејнәлмиләлчилијә, әмәкдашлыг вэ гаршылыгы јардым мүнәсибәтлә-ринә вэ с. доғру јөнәлдир, һәр бир халгын милли хүсусијјәтләрини нә-зәрә алыр.

Сијасәт милләт вэ халгларын гаршысында мүәјјән тәләбләр гојур ки, бу да һәм дэ әхлаг нормаларында ифадэ олунур. Чүнки әхлаг норма-ларынын јеринә јетирилмәси һәр бир адамын, милләтин вәрдиш, адәт, тәрбијә, дахили арзу күчүнә архаланыр. Әхлаг инсанын, милләтин башга халглара, адамлара мүнәсибәтини мүәјјән едир. Милли мәнлик шүүру әхлаг норма вэ гајдаларында олан мүәјјән чәһәт вэ үнсүрләр-дән истифадә едир. Һәр бир милләтә вэ халга аид вәһид әхлаг нормасы вэ гајдасы јохдур. Лакин синфи бөлкү чәһәтдән буржуа әхлагы вэ про-летар әхлагы нормалары вардыр. Милли мәнлик шүүрунун әхлагла алагәси мәнз елә бир тәрәфдән дэ синфи шүүр вәситәсилә олур. Бир һалда ки, синфи мүнәсибәтләр милли мүнәсибәтләрин мүәјјән едил-мәсиндә мүһүм рол ојнајыр, онда бурадан белә нәтичә чыхыр ки, һәр һансы синфин әхлагы норма вэ гајдалары һәмин синфин, адамын мән-суб олдуғу милләтә дэ аиддир. Милли мәнлик шүүрунун инкишаф вэ истигамәти тәкчә сијасәтлә, әхлагла мүәјјән едилмир. Бурада ејни за-манда һәр бир халгын, милләтин тарихән формалашмыш адәт, вәрдиш шәклини алмыш гајда вэ нормалары да мүһүм рол ојнајыр. Һәр бир милләтин адәт, әһәна вэ вәрдишләриндә, аталар сөзләриндә вэ с. онун әхлагы норма вэ принципләри бу вэ ја дикәр шәкилдә ифадэ олунур. Сосиалист вэ коммунист әхлаг норма вэ гајдаларынын үмуми прин-ципләри мүхтәлиф милләтләрин милли мәнлик шүүруна ејни тә'сир көстәрсә дэ, бу принципләр милли мәнлик шүүрун сәвијјәсиндән асы-лы олараг мүхтәлиф шәкилдә тәзаһур едир.

Ичтимаи шүүр формаларындан олан инчәсәнәт милли мәнлик шү-рунун инкишафына фәал тә'сир көстәрир. Инчәсәнәт керчәклији ти-пик, бәдии сурәтләр вәситәсилә әкс етдирәркән милләтин дэ һәјатыны әкс етдирир. Естетик шүүр милли һәјат тәрзини ајры-ајры характерләр вәситәсилә, милләтин өзүнә мәхсус олан конкрет һадисәләри вәситә-силә әкс етдирир. Милли һәјатын фәрди чәһәтләри һәмин милләтә хас олан хүсусијјәтләрә алагәдә верилир.

Инчәсәнәтин синфи характер дашымасы милләтләрин һәјатында да өз ифадәсини тапыр. Синифләрин мәнәфејинә ујгун олараг естетик шүүр милли мәнлик шүүрунун сәчијјәләндирир. Естетик шүүр инчәсәнәтдә милли характер ашкара чыхарыр, милли мәнлик шүүрунун өзүнәмәх-сулуғуну мүәјјән едир. Естетик шүүр милләтин естетик тәләбатынын характер вэ хүсусијјәтләрини милли мәнлик шүүру вәситәсилә әкс етдирир. О, милли мәнлик шүүруна естетик һиссләр тәлгин едир, хал-га, милләтә аид көзәллији ашкара чыхарыр. Ејни заманда онларын мү-тәрәгги һиссләрини, фикир вэ ирадәсини вәһид мөгсәддә бирләшдирир. Бунула да о, халгын шүүрунун ичтимаи һадисәләрә чәлб едир, халгы мә'нәви чәһәтдән јүксәкдир. Инчәсәнәт керчәклији әкс етдирәркән мил-ли, синфи, үмумбәшәри моментләри ја фәрди, ја да үмуми шәкилдә

көстөрир, Инчәсәнәт дикәр ичтимаи шүүр формаларына нисбәтән син-
филик вә үмүмбәшәриликлә бәрәбәр миллилији габарыг верир. Чүнки
инчәсәнәт, В. И. Ленин деди ки, халга мәхсүсдүр⁸. Инчәсәнәтин
бу хүсүсijјәти милли мәнлик шүүрунда даһа чох чанланыр. Беләли-
кә, әхлаг кими инчәсәнәт дә керчәклијә синфи мүнәсибәтдә олур, мил-
ли мүнәсибәтләри синфи нөгтеји-нәзәрдән әкс етдирир.

Дини шүүр милли мәнлик шүүруна мәнфи тә'сир көстәрәрәк онда
милләтчилијин көкләрини мұхтәлиф васитәләрлә мөһкәмләдир, күтлә-
ләрдә итаәткарлыг, ачизлик, мұт'илик тәлгин едир. Дини шүүр милли
һәјәтдан даһа чох халгын кениш диапазонлу етник просеси илә әла-
ғадардыр. Дин халгын, милләтин фәалијјәтиндә өз ифадәсини бу вә ја
дикәр формада тапыр. Дин нәинки синфи, һәтта милли комбинасија-
дыр. Бу комбинасијада милли мәнлик шүүру дини шүүрун спесифик
формасы кими чыхып едир. Дин милләтин һәјатында өзүнүн мұәјјән
көкләрини мөһкәмләтмәк үчүн мұхтәлиф васитәләрдән истифадә едир.

Фәлсәфи бахышлар мөвчүд ичтимаи, синфи мүнәсибәтләрлә мұә-
јјән едилер. Буна көрә дә о, синфи характер дашыјараг идеалист вә
материалист бахышлары әкс етдирир. Идеалист бахышлар иртичачы
синифләрин мәнәфеји, материалист бахышлар исә мұтәрәғги синифлә-
рин мәнәфеји илә әлағадар олараг мејдана чыхыр. Фәлсәфи бахышлар,
идејалар бу вә ја дикәр милләтә мәнсуб олан адамлар, зијалылар тә-
рәфиндән ишләниб һазырланыр, синфи, милли мәнәфејә ујғунашды-
рылыр. Фәлсәфи бахышлар синфиликлә бәрәбәр миллилији, үмүмбә-
шәрилији дә ифадә едир. Фәлсәфи бахышларда милли мәнлик шүүру-
нун мұәјјән үнсүрләри вә чәһәтләри өзүнү онда көстәрир ки, фәлсәфи
тәфәккүр милли диләји, үмиди, арзуну, милли мәнәфеји вә с. әһәтә
едир. Лакин бунлар хүсүси милли фәлсәфи идеја, бахыш кими гәрар-
лашмыр. Һәр бир халгын, милләтин ичтимаи диләји, идеалы, мәсәди,
милли мәнәфеји онун милли мәнлик шүүрунда ифадә олунур. Милли
мәнлик шүүру исә кениш планда фәлсәфи шүүрла истигамәтләнир.
Милләтин тарихи инкишафынын тә'сири алтында мұәјјән зөвг, емосија,
хүсүсijјәт вә характер әмәлә кәлир ки, бу да фәлсәфи шүүра тә'сир
көстәрир, она милләтин характеринә ујғун олан хүсүсijјәтләр, сифәт-
ләр верир. Бунун нәтичәсиндә бир халгын, милләтин фәлсәфи тәфәк-
күрү дикәриндән өзүнүн милли характеринә ујғун шәкилдә мұәјјән
дәрәчәдә фәргләнир. Бу фәргдән бәһс едәрәк К. Маркс јазырды ки:
«Франсыз материализми илә инкилис материализминин фәрги һәммин
милләтләр арасындакы фәргә мұвафигдир. Франсызлар инкилис ма-
териализминә нүктәданлыг, әт вә ган, бәләғәт дахил етдиләр. Фран-
сызлар она һәлә малик олмадыгы чошгунлуғу вә мәләһәти вердиләр.
Франсызлар ону мәдәниләшдирдиләр»⁹.

Беләликлә, ичтимаи шүүр формалары объектив керчәклији, ичти-
маи варлыгы инсанларын милли фәргләриндән асылы олмајараг әкс
етдирир. Лакин онлар синфи мүнәсибәтләр васитәсилә милли мәнлик
шүүру илә, милли хүсүсijјәтләрлә бу вә ја дикәр шәкилдә әлағәдә
олур. Милли мәнлик шүүру ичтимаи шүүрун тә'сири алтында олмајыб,
хүсүси милли психолокија вә идеолокијанын тә'сири алтында олурса,
онда о милләтчилик шүүрунун синоними кими тәзаһүр едир. Һеч дә
тәсадүфи деилдир ки, В. И. Ленин шүүрун, ирадә бирлијинин сосиа-
лизм јолу илә дөвләт вә партијанын рәһбәрлији, нәзарәти алтында
инкишаф етдирилмәсиндән бәһс едәрәк көстәрирди ки, «бу јолла биз

⁸ Бах: В. И. Ленин мәдәнијјәт вә инчәсәнәт һаггында. М., 1956, сәһ. 520 (рус
дилиндә).

⁹ К. Маркс, Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи чилд, М., 1955, сәһ. 144 (рус
дилиндә).

шүүру инкишаф етдиририк»¹⁰. Буржуа идеологлары милли мәнлик
шүүруну ичтимаи шүүрдән ајырыб она хүсүси бир боја верәрәк ондан
өз милләтчилик нијјәтләрини һәјәтә кечирмәк үчүн истифадә етмәјә
чалышырлар. Көрүндүјү кими, ичтимаи шүүр формаларынын харак-
тер хүсүсijјәтләриндән асылы олараг милли мәнлик шүүру онларын
һәр бириндә мұәјјән шәкилдә ифадә олунур. Ејни заманда милли һә-
јәт шәраити илә, милли мәнлик шүүрунун хүсүсijјәтләри илә әлағадар
олараг ичтимаи шүүр формаларынын мұәјјән чәһәтләри милли мәнлик
шүүрунда бу вә ја дикәр шәкилдә тәхәссүс олунур. Бурада ичтимаи
шүүр формалары өзкәләшмир, анчаг онларын милли һәјәт шәранти
илә әлағадар олан моментләри мејдана чыхыр. Милли мәнлик шүүру
ичтимаи шүүр формаларында өзүнә мәхсүс идејаларда, фикирләрдә,
һиссләрдә вә с. мејдана чыхыр. Ичтимаи шүүр формаларында милли
мәнлик шүүрунун идеоложи вә психоложи үнсүрләри мұхтәлиф һалда
тәзаһүр едир. Мәсәлән, милли мәнлик шүүрунун идеоложи үнсүрләри
ән чох сијаси шүүрда ифадә олунурса психоложи үнсүрләри
инчәсәнәтдә, әхлагда ифадә едилер. Милли мәнлик шүүру ич-
тимаи шүүрун гурулуш үнсүрү, онун бир һиссәсидир. Мадам
ки, милли һәјәт ичтимаи һәјәтин, милли мүнәсибәтләр ичтимаи
мүнәсибәтләрин бир һиссәсидир, онда милли мәнлик шүүру
да инсанларын ичтимаи шүүрунун милләтә мәхсүс бир һиссәсидир.
Милли мәнлик шүүру милләтин һәјәт шәрантини тәкликдә дејил, ич-
тимаи мүнәсибәтләр, ичтимаи шүүр формалары илә дикәр халгларла
әлағә мүнәсибәтиндә әкс етдирир.

Коммунизм гуручулуғу просесиндә милләтләрин милли мәнлик
шүүру јени-јени кејфијјәт вә чәһәтләрлә, бејнәлмиләл принципләрлә
зәнкинләшир, милләтләрин һамысынын ваһид бејнәлмиләлчилик шүүру
формалашыр. Бејнәлмиләлчилик шүүру һәр бир милләтин милли мән-
лик шүүрунда бүтүн милләтләрин бирлијинин бејнәлмиләл әсаслары
кими әкс олунур. Л. И. Брежнев јолдаш көстәрир: «Биз коммунизм
гуручулуғу јолу илә ирәлиләдикчә, ССР-нин бүтүн халгларыны вәһ-
дәт һалында бирләшдирән игтисади, мәдәни вә башга әлағәләр кениш-
ләниб мөһкәмләндикчә, совет адамынын үмүммилли ифтихары адлан-
дырдығымиз нәчиб дүјү—бөјүк бирлик дүјүсү даһа да күчләнир вә
дәринләшир»¹¹.

Совет адамларынын милли вә бејнәлмиләл бирлији милли вә беј-
нәлмиләл шүүрда әкс олунур. Һәр бир совет адамы мұәјјән милләт
вә халга мәнсуб олмаг е'тибарилә милли мәнлик шүүруна, бејнәлми-
ләл бирлијә, үмүми совет вәтәндашына мәнсуб олмаг е'тибарилә беј-
нәлмиләл шүүра маликдир. Совет адамлары өз милли мәнсубијјәтини,
мәнәфејини дәрк етмәклә бәрәбәр, һәм дә бејнәлмиләл мәнәфејини дәрк
едир. Милли вә бејнәлмиләл бирлијин вәһдәти бир тәрәфдән милли
мәнлик шүүрунда, дикәр тәрәфдән исә бејнәлмиләлчилик шүүрунда
өз әксини тапыр. Милли вә бејнәлмиләлчилик шүүрунун вәһдәти һәр
бир совет адамынын мәнәви һәјатында тәзаһүр едир. Мәсәлән, мән
азәрбајчанлыјам, дедикдә—мәним милли мәнсубијјәтә, милли мәнлик
шүүруна малик олдуғум билинирсә, мән совет вәтәндашыјам, дедик-
дә—бејнәлмиләлчи, бејнәлмиләл шүүра малик олдуғум билинир. Белә-
ликлә, милли вә бејнәлмиләл бирлијә мәнсубијјәт шүүру мұхтәлиф шә-
килдә тәзаһүр етсә дә, маһијјәтчә ејни характер дашыјыр. Һәр бир со-
вет халгынын шүүру һәм милли мәнлик шүүру, һәм дә бејнәлмиләл-
чилик шүүру кими тәзаһүр едир. Милли вә бејнәлмиләлчилик шүүру
исә ваһид сосиалист идеолокијасында ифадә олунур.

¹⁰ В. И. Ленин. Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 530.

¹¹ Л. И. Брежнев. Совет Сосиалист Республикалары Иттифагынын 50 ил-
лији һаггында, Баки, 1972, сәһ. 67.

Национальное самосознание как компонент общественного сознания

РЕЗЮМЕ

Национальное самосознание есть система идей и чувств, выражающих национальную принадлежность людей, их национальные интересы в процессе взаимодействия с другими нациями и народами, а также характер данного общественного строя.

Национальное самосознание характеризуется некоторыми элементами. Среди них хочется отметить сознание национальной принадлежности, которое формируется в связи с сознанием этнической принадлежности. Сознание национальной принадлежности формируется, развивается и обогащается новыми чертами и особенностями. С одной стороны, как сознание этнической принадлежности: к племени, роду, народности, с другой — с образованием нации. Одним из элементов национального самосознания является также приверженность к национальному языку, культуре, а также материальной и духовной ценности народа.

Являясь одним из основных элементов национального самосознания, чувство единого национального государства играет важную роль в формировании и развитии нации.

Но вместе с тем следует отметить, что все элементы национального самосознания развиваются и отражаются неодинаково. Некоторые из них непосредственно, а другие косвенно отражают национальную жизнь. Так как национальное самосознание тесно связано с политикой, оно переплетается с классовым сознанием.

Кроме того, национальное самосознание тесно связывает сознание индивидуума с формами общественного сознания. Независимо от национального развития, формы общественного сознания отражают общественное бытие. Но формы общественного сознания тесно связаны в том или ином виде с национальным самосознанием. Национальное самосознание развивается под влиянием общественного сознания. В зависимости от характера и формы общественного сознания национальное самосознание выражается в определенных аспектах. В то же время в зависимости от условий национальной жизни определенная форма общественного сознания находит то или иное отражение в национальном самосознании.

В своем развитии национальное самосознание превращается в интернациональное сознание или же поднимается до этого уровня.

Н. М. МИКАЈЫЛОВ

МИЛЛИ МƏСƏЛƏ ҺАГГЫНДА ЛЕНИН ИДЕЈАЛАРЫНЫН АЗЕРБАЙЧАНДА ТƏБЛИҒИ ТАРИХИНДƏН

Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXIV гурултајы В. И. Ленинин нəзəри ирсинин өјрəнилмəсини вə бунун коммунизм гуручулуғунун мүнүм мəсəлэлəри илə əлəгəлəндирилмəсинин əһəмијјəтини хусуси оларағ гəјд етмишдир. Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «Һəмишə чанлы олан, Һəмишə инкишаф едэн тəлим кими ленинизм партијанын тидеја Һəјатынын мəркəзиндə олмуш вə олачағдыр, партијанын бүтүн ингилаби-дəјншидирчи фəалијјəтинин əсасы олмуш вə олачағдыр. В. И. Ленинин идеја ирсинə мұрачиғ едəркən партија өзүнүн эн мүнүм вəзифəсини коммунизм гуручулуғунун актуал проблемлəрини Ленинин фикирлəри, Ленин методолокијасы əсасында Һəлл етмəкдə көрүр»¹.

В. И. Ленинин нəзəри ирсинин Һəртəрəфли вə дəриндэн өјрəнилмəси онун ајры-ајры халғлар арасында јайылмасы вə тəблиғи, Һəр чүр антимарксист гүввэлəрə гаршы мұбаризə шəраитиндə əһмəткешлəрин шүүруна Һəким олмасы тарихинин өјрəнилмəси илə дə əлəгəдардыр. Бу бахымдан Ленин идејаларынын Азербайчанда јайылмасы вə тəблиғи тарихинин өјрəнилмəси мүнүм актуаллығ вə елми əһəмијјəт кəсб едэн бир мəсəлэдир. Лакин əһəтə даирəси чох кениш олдуғундан Һəмин мəсəлəни кичик бир мəгалədə Һəртəрəфли əһəтə етмəк мұмкүн дејилдир. Буна көрə дə мəгалə јалныз бир мəсəлəјə—милли мəсəлə Һаггында Ленин идејаларынын Азербайчанда тəблиғи тарихинə Һəср олунмушдур. Һəм дə бурада биринчи рус ингилабы иллəри вə иртича дөврү (1905—1910-чу иллəр) əсас көтүрүлмүшдүр. Мəгалə тəдгиг олунан дөврдə Азербайчанда нəшр олунмуш мəтбуат материаллары əсасында јазылмышдыр.

Марксизм-ленинизм классиклəри көстəрмишлəр ки, миллэтлəр арасында ағалығ—табелик мұнасибэтлəринə јалныз пролетариатын сијасы Һəкимийјəти əлə алмасы нəтичəсиндə сон гојула билəр. Белəликлə, си Һəкимийјəти əлə алмасы нəтичəсиндə сон гојула билəр. Белəликлə, онлар пролетар ингилабы вə пролетар диктатурасыны милли мəсəлəнин дүзкүн Һəлли вə миллэтлəр арасында дүшмənчилик мєјлинин арандан көтүрүлмəси үчүн башлыча васитə Һəсəб едирдилəр. К. Маркс вə Ф. Енkelс кечэн əсрин орталарында јазырдылар ки, пролетариатын буржуазија үзəриндə гəлəбəси миллэтлəрин азад олмасындан өтрү бир

¹ Л. И. Брежнев. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXIV гурултајына Сов.ИКП Мəркəзи Комитəсинин Һəсабат мəрүзəси. Бақы, 1971, сəһ. 110.

хәбәрдарлыгыдыр. В. И. Ленин јени тарихи шәраитдә болшевикләр партиясынын милли мәсәләјә даир јени програмыны һазырлајараг, һәммин мәсәләдә марксизм нәзәријәсини даһа да зәнкинләшдирди, халгларын милли вә мүстәмләкә зүлмүндән хилас олмасыны билаваситә зәһмәткешләрин ингилаби мүбаризәсинин гәләбәси илә әлагәләндирди. Һәм дә В. И. Ленин мүхтәлиф милләтләрдән олан зәһмәткешләрин бирлијини ингилабын гәләбәси үчүн мүһүм шәрт сајырды. Бунунла В. И. Ленин фәһлә вә кәндлиләри пролетар һәмрәјлији бајрагы алтында бирләшдириб, мөвчуд гурулуша гаршы мүтәшәккил мүбаризәјә сәфәрбәр едирди.

Биринчи рус ингилабы илләриндә вә иртича дөврүндә милли мәсәлә һаггында Ленин идејаларыны дәриндән өјрәнән Азәрбајҗан болшевикләри зәһмәткешләри баша салырдылар ки, һәр чүр милли зүлмүн сәбәби капитализм гурулушудур. Милли зүлмү арадан көтүрмәк үчүн, биринчи нөвбәдә, һәммин зүлмү доғуран мөвчуд гурулушун өзүнү јилрди: «Нә гәдәр ки буржуазија гурулушу мөвчуддур, милләтләри арасында антагонизм дә галачагдыр. Анчаг хүсуси мүлкијјәтин ләғви һәр чүр зүлмә, о чүмләдән милли зүлмә сон гоја биләр»².

XX әсрин әввәләриндә бүтүн Русијада олдуғу кими, Азәрбајҗанда да мүртәчә синифләр вә онларын партијалары, милләтчи тәшкилатлар вә чәрәјанлар милләт вә синиф, милләт вә халг, милләт вә зәһмәткеш күтлә анлајышларыны гарышдырыр, бунунла да синфи мәнәфејин мүстәгил маһијјәтини, синифләр арасындакы антагонизми инкар едир, синфи мүбаризәни, ингилаби һәрәкәти зәифләтмәјә чалышырдылар.

«Милли мәнәфе» ады алтында синфи мүбаризәни өрт-басдыр едән оппортунист вә милләтчи идеологлара чаваб вәрәрәк болшевик «Дәвәт-гоч» гәзети јазырды: «Синиф вә милләт анлајышлары ајры-ајры мәсәләләрдир. Милләтләр-милләт арасында мәнәфе әкслији јохдур»³. Даһа сонра, јалныз синифләр арасында дәрин, көклү антагонизм вардыр — дејән бу болшевик гәзети бүтүн милләтләрдән олан зәһмәткешләри әзилән күтләни иттиһадә, бирлијә чағырырды⁴.

Истәр биринчи рус ингилабы дөврүндә, истәрсә дә иртича илләриндә Азәрбајҗанда клерикал-буржуа нүмајәндәләри, милләтчи партија вә тәшкилатларын идеологлары, пантүркистләр вә панисламистләр милли бирликлә дил вә дин бирлијини ејниләшдирдиләр. «Лисан бирлији» пәрдәси алтында мүсәлман милләтчиләри Русијада јашајан бүтүн түркләри, «дин бирлији» пәрдәси алтында исә бүтүн мүсәлманлары бирләшдирмәјә чәһд едирдиләр. Ермәни милләтчиләри дә ејни дили ејни тәфәккүр тәрзини милләтин башлыча әләмәти һесаб едәрәк синфи зиддијјәтләри өрт-басдыр етмәјә чалышырдылар. Һәтта онлар Австрија социал-демократијасы оппортунист ганадынын нүмајәндәләри олан О. Бауер, Р. Шпринкерин әсәрләринә истинад едәрәк, онларын көрүшләрини, гејри-елми фикирләрини јени вә орижинал концепсија адландырырдылар⁵. Рудолф Шпринкерә истинад едән гаты ермәни милләтчиси Пичикјан либерал буржуа «Баку» гәзетиндә јазырды: «Килсә ејни дәрәчәдә аллаһа инанан шәхсләрин иттифагы олдуғу кими, милләт дә ејни тәфәккүр тәрзинә малик олан вә ејни дилдә данышан шәхсләрин иттифагыдыр»⁶.

Бунунла да Пичикјан милләт дахилиндәки синфи зиддијјәтләри инкар едирди. Әлбәттә, милләт ејни дилдә данышса да, онун дахилин-

дә өзләринин мәнәфеләри, тәфәккүр тәрзи вә дүшүнчәләри етибарилә бир-биринә тамамилә әкс олан ики синиф варды. Бу буржуа милләтчиси «милләти» ејни тәфәккүр тәрзинә малик олан адамларын иттифагы һесаб етмәклә синфи зиддијјәтләри барышдырмаға, онларын мәнәфејини, дүңјакөрүшүнү ејниләшдирмәјә чан атырды. Пичикјанын милли мәсәләдәки барышдырычылыг мөвгеји өзүнү онун дәвләтә мүнәсибәтиндә дә көстәрир. О, дәвләтә синфи дәвләт, азлыгын чохлаг үзәриндә ағалыгыны мөһкәмләтмәк әләти кими дејил, бүтөвлүкдә милләтин мәнәфејинин мүдафиәчиси кими бахырды. Пичикјан һәммин мәсәләдән даһышараг јазырды: «Бурада милләти тәшкил етмәк зәрурәти, онлара һугулар вермәк вә мәс'улијјәт һисси ашыламаг зәрурәти мејдана чыхыр. Милләтин нәзәринә чатдырмаг лазымдыр ки... милләтин һәр бир үзү... өз дәвләти тәрәфиндән мүдафиә олунур»⁸.

Башга бир буржуа гәзетиндә дејилир ки, милләтин мәншәји дилин, динин вә дәвләтин үмумилији илә мүәјјән олунур⁹. Бүтүн бунлардан ајдын олур ки, «дил бирлији», «дин бирлији» кими әләмәтләри милләтләрин әмәлә кәлмәси үчүн башлыча шәрт һесаб едән бахышлар Азәрбајҗанда кениш јайылмышды. Һәтта бә'зән милләтин мејдана кәлмәсиндә бу әләмәтләрин дә бә'зиләри инкар едиләрәк онун тарихи чох гәдимләрә апарылыб чыхарылырды. «Бакинскәја известија» гәзети Вјана Синодунун мәктубуна әсасланараг иддиә едирди ки, «милләт бүтпәрәстлијин галыгыдыр, дилләрин мүхтәлифлији исә адамларын ишләдикләри күнаһын вә аллаһдан узаглашмаларынын нәтичәсидир»¹⁰.

Азәрбајҗанын болшевикләри С. Шаумјан, М. Әзизбәјов, С. М. Әфәндијев, Л. Кнунјантс вә башгалары һәр чүр оппортунист вә милләтчи тәшкилатлара, буржуа милләтчиләринә гаршы мүбаризә апарараг милләт вә синиф анлајышларынын маһијјәтини ачымыш, зәһмәткеш күтләләри мөвчуд гурулушу мәнв етмәк үғрунда мүбаризәјә сәфәрбәр етмәјә чалышмышлар. Бу мәсәләнин шәртиндә болшевик публисист Л. Кнунјантсын «Баку» гәзетиндә дәрч олуан «Мүасир милләтчилик» адлы мәгаләсинин хүсусилә бөјүк әһәмијјәти олмушдур.

Мүәллиф бу мәгаләдә милләтләрин, милли идејаларын вә милләт дәвләтләрин мејдана кәлмәсини билаваситә ичтиман-игтисади шәраитлә, хүсусилә капиталист тәсәррүфатынын инкишафы, милли базарларын мејдана кәлмәси илә бағлајырды¹¹. Синфи мүбаризәнин милли мүбаризә илә әвәз олунмасыны тәблиғ едән оппортунист вә милләтчи партијалара гаршы чыхыш едән Л. Кнунјанс көстәрирди ки, «капитализм инкишаф етдикчә, истәһсал артдыгча, онунла јанашы буржуазиянын... антиподу-халг сәрвәтләринин әсил истәһсалчысы олан пролетариат мејдана чыхыр. Мүхтәлиф өлкәләрин пролетариатынын бејнәл-халг һәмрәјлији вә буржуазијанын һәмрәјлији артдыгча бу ики синфи ајыран учурум даһа да дәринләшир. Нәтичәдә мүхтәлиф милләтләрин ејни синифләри ејни милләтин мүхтәлиф синифләринә нисбәтән бир-биринә даһа чох јахын олур»¹². Мәгаләдә пролетариат «милли мүбаризә мејлини мәнв етмәјә»¹³ чалышыр, «милләтчилик сәјләр... она јабанчыдыр»¹⁴ вә с. кими мүддәаларла мүәллиф милли мәнәфеји синфи мәнәфејә гаршы гојанлары ифша едир вә зәһмәткешләри пролетар һәмрәјлијинә чағырырды. Л. Кнунјанс әзилән күтләләрә мұра-чиәтлә дејирди: «Милли мәнәфеји үстүн тутан бу тәфригәчиләр архасында көрүн кимләр дурур? Милләтчилик архасында һәм Америка

² Сов.ИКП МК јанында МЛИ Азәрбајҗан филиалынын партија архиви, фонд 276, сјаһы 1, иш 16, вәрәг 1.

³ «Дәвәт-гоч» гәзети, № 1, 26 мај 1906-чы ил.

⁴ Бах: Јенә орада.

⁵ Бах: Јенә орада.

⁶ «Баку» гәзети, № 198, 8 октябр 1908-чи ил.

⁷ Бах: «Баку» гәзети, № 198, 18 октябр 1908-чи ил.

⁸ «Баку» гәзети № 198, 18 октябр 1908-чи ил.

⁹ Бах: «Бакинскәја известија» гәзети, № 4, 29 апрел 1907-чи ил.

¹⁰ «Бакинская известия» гәзети, № 4, 29 апрел 1907-чи ил.

¹¹ Бах: «Баку» гәзети, № 140, 12 октябр 1905-чи ил.

¹² Јенә орада.

¹³ Јенә орада.

¹⁴ Јенә орада.

лэнмишлэр»¹⁵.

лэтчи буржуа идеолокијасыны чидди төмөндө өткөндө:

олачагдыр»¹⁶.

зэси илэ элагэлэндирмишлэр.

часына мубаризэ едэчэјик¹⁷.

[illegible]

_____ партијалар во дејимирди ки, бу партијалар «1 афгаз гафгазлылар»

18 Листовки бакинских большевиков 1905—1907 гг., с. 258—259 Баку 1955

сәпир»²⁰.

Б. Б. фактлардан ајдын олур ки, ишчиларны эснен демократ

жанын Түркиягэ вэ Иранла бирлэшмәсинәмн!» .

түркләри (иттиһад» бајрағы алында чөм сүмүрүлгөн

Мәгаләсиндә вилајәт өзүнидарәсиндә

19 Листовки бакинских
20 1958

20 Јенә орада,
21 Јенә орада.

²² Бах: «Гулук» гзети, № 27, 10 апрел 1908-чи ил. 1905—1977

28 Листовки бакинских большевиков. 1906-1917. 1917. 1918. 1919. 1920. 1921. 1922. 1923. 1924. 1925. 1926. 1927. 1928. 1929. 1930. 1931. 1932. 1933. 1934. 1935. 1936. 1937. 1938. 1939. 1940. 1941. 1942. 1943. 1944. 1945. 1946. 1947. 1948. 1949. 1950. 1951. 1952. 1953. 1954. 1955. 1956. 1957. 1958. 1959. 1960. 1961. 1962. 1963. 1964. 1965. 1966. 1967. 1968. 1969. 1970. 1971. 1972. 1973. 1974. 1975. 1976. 1977. 1978. 1979. 1980. 1981. 1982. 1983. 1984. 1985. 1986. 1987. 1988. 1989. 1990. 1991. 1992. 1993. 1994. 1995. 1996. 1997. 1998. 1999. 2000. 2001. 2002. 2003. 2004. 2005. 2006. 2007. 2008. 2009. 2010. 2011. 2012. 2013. 2014. 2015. 2016. 2017. 2018. 2019. 2020. 2021. 2022. 2023. 2024. 2025. 2026. 2027. 2028. 2029. 2030. 2031. 2032. 2033. 2034. 2035. 2036. 2037. 2038. 2039. 2040. 2041. 2042. 2043. 2044. 2045. 2046. 2047. 2048. 2049. 2050. 2051. 2052. 2053. 2054. 2055. 2056. 2057. 2058. 2059. 2060. 2061. 2062. 2063. 2064. 2065. 2066. 2067. 2068. 2069. 2070. 2071. 2072. 2073. 2074. 2075. 2076. 2077. 2078. 2079. 2080. 2081. 2082. 2083. 2084. 2085. 2086. 2087. 2088. 2089. 2090. 2091. 2092. 2093. 2094. 2095. 2096. 2097. 2098. 2099. 2100. 2101. 2102. 2103. 2104. 2105. 2106. 2107. 2108. 2109. 2110. 2111. 2112. 2113. 2114. 2115. 2116. 2117. 2118. 2119. 2120. 2121. 2122. 2123. 2124. 2125. 2126. 2127. 2128. 2129. 2130. 2131. 2132. 2133. 2134. 2135. 2136. 2137. 2138. 2139. 2140. 2141. 2142. 2143. 2144. 2145. 2146. 2147. 2148. 2149. 2150. 2151. 2152. 2153. 2154. 2155. 2156. 2157. 2158. 2159. 2160. 2161. 2162. 2163. 2164. 2165. 2166. 2167. 2168. 2169. 2170. 2171. 2172. 2173. 2174. 2175. 2176. 2177. 2178. 2179. 2180. 2181. 2182. 2183. 2184. 2185. 2186. 2187. 2188. 2189. 2190. 2191. 2192. 2193. 2194. 2195. 2196. 2197. 2198. 2199. 2200. 2201. 2202. 2203. 2204. 2205. 2206. 2207. 2208. 2209. 2210. 2211. 2212. 2213. 2214. 2215. 2216. 2217. 2218. 2219. 2220. 2221. 2222. 2223. 2224. 2225. 2226. 2227. 2228. 2229. 2230. 2231. 2232. 2233. 2234. 2235. 2236. 2237. 2238. 2239. 2240. 2241. 2242. 2243. 2244. 2245. 2246. 2247. 2248. 2249. 2250. 2251. 2252. 2253. 2254. 2255. 2256. 2257. 2258. 2259. 2260. 2261. 2262. 2263. 2264. 2265. 2266. 2267. 2268. 2269. 2270. 2271. 2272. 2273. 2274. 2275. 2276. 2277. 2278. 2279. 2280. 2281. 2282. 2283. 2284. 2285. 2286. 2287. 2288. 2289. 2290. 2291. 2292. 2293. 2294. 2295. 2296. 2297. 2298. 2299. 2300. 2301. 2302. 2303. 2304. 2305. 2306. 2307. 2308. 2309. 2310. 2311. 2312. 2313. 2314. 2315. 2316. 2317. 2318. 2319. 2320. 2321. 2322. 2323. 2324. 2325. 2326. 2327. 2328. 2329. 2330. 2331. 2332. 2333. 2334. 2335. 2336. 2337. 2338. 2339. 2340. 2341. 2342. 2343. 2344. 2345. 2346. 2347. 2348. 2349. 2350. 2351. 2352. 2353. 2354. 2355. 2356. 2357. 2358. 2359. 2360. 2361. 2362. 2363. 2364. 2365. 2366. 2367. 2368. 2369. 2370. 2371. 2372. 2373. 2374. 2375. 2376. 2377. 2378. 2379. 2380. 2381. 2382. 2383. 2384. 2385. 2386. 2387. 2388. 2389. 2390. 2391. 2392. 2393. 2394. 2395. 2396. 2397. 2398. 2399. 2400. 2401. 2402. 2403. 2404. 2405. 2406. 2407. 2408. 2409. 2410. 2411. 2412. 2413. 2414. 2415. 2416. 2417. 2418. 2419. 2420. 2421. 2422. 2423. 2424. 2425. 2426. 2427. 2428. 2429. 2430. 2431. 2432. 2433. 2434. 2435. 2436. 2437. 2438. 2439. 2440. 2441. 2442. 2443. 2444. 2445. 2446. 2447. 2448. 2449. 2450. 2451. 2452. 2453. 2454. 2455. 2456. 2457. 2458. 2459. 2460. 2461. 2462. 2463. 2464. 2465. 2466. 2467. 2468. 2469. 2470. 2471. 2472. 2473. 2474. 2475. 2476. 2477. 2478. 2479. 2480. 2481. 2482. 2483. 2484. 2485. 2486. 2487. 2488. 2489. 2490. 2491. 2492. 2493. 2494. 2495. 2496. 2497. 2498. 2499. 2500. 2501. 2502. 2503. 2504. 2505. 2506. 2507. 2508. 2509. 2510. 2511. 2512. 2513. 2514. 2515. 2516. 2517. 2518. 2519. 2520. 2521. 2522. 2523. 2524. 2525. 2526. 2527. 2528. 2529. 2530. 2531. 2532. 2533. 2534. 2535. 2536. 2537. 2538. 2539. 2540. 2541. 2542. 2543. 2544. 2545. 2546. 2547. 2548. 2549. 2550. 2551. 2552. 2553. 2554. 2555. 2556. 2557. 2558. 2559. 2560. 2561. 2562. 2563. 2564. 2565. 2566. 2567. 2568. 2569. 2570. 2571. 2572. 2573. 2574. 2575. 2576. 2577. 2578. 2579. 2580. 2581. 2582. 2583. 2584. 2585. 2586. 2587. 2588. 2589. 2590. 2591. 2592. 2593. 2594. 25

²⁴ «Иршад» гзети, № 213, 11 сентјабр 1900-чы ит.

25 Јенә орада.
26 Б. а. и. «Б. а. и.»

²⁰ Б а х: «Баку» гәзеті, № 100, 1925 й. 1-сүр.

Эһалијә ана дилиндә тәһсил алмаг һүгүгү верилмәли, бу һүгүгү дәвләт һесабына вә јерли өзүндәрә органлары һесабына, бундан өтрү лазым кәлән мәктәб јарадылмасы васитәсилә тә'мин едилмәлидир³⁵.

Азәрбајчан марксист-ленинчиләри зәһмәткешләри баша салырдылар ки, милләтләр өз мүгәддәрәтәни тә'јин етмәк истәјирләрсә, мүтләг мөвчуд ичтимай-игтисади вә сијаси гурулушу мәһв етмәлидирләр. Милләтләрин һүгүгү бәрәбәрлијинә һаһл олмалары үчүн демократик республиканын зәрурилијиндән бәһс едән болшевикләр 1905-чи илдә бурахдыглары бир вәрәгәдә јазмышдылар: «Демократик республика дәвләт тәркибинә даһил олан бүтүн милләтләри мәдәни вә сијаси чә-һәтдән өз мүгәддәрәтәни тә'јин етмәк һүгүгү илә тә'мин едир. О, мил-лијјәтиндән асылы олмајараг бүтүн вәтәндашларын һүгүгү бәрәбәрлијини, әдәбијјатда, мәктәбдә, мәһкәмәдә дилләринин азадлығыны тә'мин едир. Сосиал-демократија мәһз бунун үчүн мүбаризә апармыш вә апарыр»³⁶.

* *

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан болшевикләри халглар дост-луғу вә пролетар бејнәлмиләлчилији идејаларынын шәрһинә дә хүсуси јер верирдиләр. Азәрбајчанда ингилаби һәрәкәтын кетдикчә күчлән-мәсиндән горхуја дүшән чар һөкүмәти ән алчаг тәдбирләрә вә һијләләрә әл атырды. О, ингилаби һәрәкәтын гаршысыны алмаг, пролетари-атын синфи һәмрә'лијинә мане олмаг, синфи мүбаризәнин инкишафы-ны ләнкитмәк вә фәһләләрә асанлыгла диван тутмаг үчүн јерли мил-ләтчиләрин көмәји илә милли тәркиби мүхтәлиф олан Бақы пролета-риаты арасында әдавәт салыр, милли гырғынлар төрәдирди.

В. И. Ленин чаризмин милли әдавәт салмагла синфи мүбаризәни зәифләтмәк тактикасыны ифша едәрәк јазырды: «Әлбәттә, һөкүмәт ирг дүшмәнчилији вә тајфа әдавәти салмагла синфи мүбаризәнин инки-шафыны бир мүддәт ләнкидә биләр, лакин анчаг гыса бир мүддәт ләнкидә биләр, һәм дә јени мүбаризә мејданыны даһа артыг кенишлән-дирмәк баһасына, халгы мүтләғијјәтә гаршы даһа артыг гәзәблән-дирмәк баһасына ләнкидә биләр. Бүтүн тәбәғәләрин чаризмә гаршы ин-гилаби әһвал-руһијјәсини он гат артырмыш олан Бақы гырғынынын нәтичәләри буна сүбүтдур»³⁷.

Белә бир шәраитдә Азәрбајчан болшевикләри халглары бир-бири илә вурушдурмаг јолу илә ингилаби һәрәкәты боғмаға чалышан ча-ризми вә милләтчи буржуазијаны ифша едәрәк јазырдылар: «Парча-ла вә һөкүмранлыг ет!»—сатгын буржуазијанын бајрағына јазылмыш башлыча шүардыр»³⁸.

«Тәкамүл» гәзети чаризмин халглар арасында милли әдавәт сал-маг сијасәтинә гаршы чыхараг бу сијасәтин әсил сәбәбини ачыб көс-тәрирди. Гәзет халглар арасында милли әдавәтин гызышдырылмасы сәбәбиндән бәһс едәрәк көстәрирди: «Нечә ки мә'лумдур, һөкүмәтин өзүнү кирдаб ингилаб вә мәрәкә ихтилалдан гуртармаға нечә чарәси варса, бири дә... ики милләтин арасында... әдавәт салыб... бу јолла өзү-нү саламат гуртармагдыр»³⁹.

М. Әзизбәјов, А. Чапаридзе, С. М. Әфәндијев, А. Стопани, Ә. Ахун-дов вә башга болшевикләр чаризмин Бақыда төрәтдији милли гырғын сијасәтини бөјүк усталыгла ифша едирдиләр. Онлар болшевик мәтбу-атында зәһмәткешләрин митинг вә јығынчагларында халгы чаризмин

вә милләтчи буржуазијанын фитнәләринә алданмамаға, онлардан ги-сас алмаға чағырды.

Көркәмли болшевик, пешәкар ингилабчы М. Әзизбәјов милли гыр-ғын төрәдәнләри дамғалајараг феврал күнләриндә тәшкил олунмуш бир митингдә бөјүк еһтирасла дејирди: «Сиз, еј өзүнү јаландан сүлһ тәрәфдарлары кими көстәрәнләр, сиз јохсулларын ганы үчүн чаваб-деһсиниз... сиз... гырғыны һазырладыңыз вә бунунла да Загафгазија зәһмәткешләрини Русија фәһләләринин үмуми мүбаризәсиндән узаг-лашдырдыңыз. Унутмајын ки, гисас күнү бағагдадыр»⁴⁰.

Биринчи рус ингилабы илләриндә Азәрбајчан болшевикләри бур-жуа милләтчилијинә, чаризмин халглар арасында милли әдавәт сал-маг сијасәтинә гаршы мүбаризә апарараг зәһмәткешләр арасында халг-лар достлуғу вә пролетар бејнәлмиләлчилији идејаларынын тәблиғинә чох бөјүк әһәмијјәт верирдиләр.

Зәһмәткешләрин пролетар бејнәлмиләлчилији вә халглар достлуғу руһунда тәрбијә олунмасы, онларын буржуа-мүлкәдар истибададына гаршы мүбаризәсинин даһа мүтәшәккил кечмәсинә чох бөјүк тә'сир көстәрирди. Азәрбајчан болшевикләри төрәфиндән 1909-чу ил март ајы-нын 13-дә бурахылмыш бир вәрәгәдә дејилирди: «Бақы пролетариаты... сосиал-демократијанын бејнәлмиләл нәзәријјәси илә маарифләнәрәк бир төрәфдән истисмарчылара гаршы күндәлик мүбаризәдә гүввәтләннәр, ди-кәр төрәфдән Русија вә бүтүн дүнја пролетариаты илә бирликдә мөһ-кәм аддымларла азад вә ишығлы кәләчәјә доғру ирәлиләјир»⁴¹.

Көркәмли Азәрбајчан ингилабчылары С. Шаумјан, М. Әзизбәјов, А. Чапаридзе, С. М. Әфәндијев, С. Спандарјан вә башгалары зәһмәт-кешләрин митингләриндәки чыхышларында, болшевик мәтбуатында дәрч етдирдикләри мәғаләләриндә ингилаби мүбаризәнин мүвәфғәјијә-ти үчүн халглар достлуғу вә пролетар бејнәлмиләлчилијинин күчүнү хү-сусилә гејд едирдиләр. Азәрбајчан болшевикләринин 1909-чу илдә бурах-дыглары вәрәгәләрдән бириндә дејилирди: «Пролетариатын күчү он-ларын бирлијинә бағлыдыр, миллијјәтиндән асылы олмајараг, онла-рын истисмарчылара гаршы мүбаризәсинә бағлыдыр»⁴².

Азәрбајчан болшевик мәтбуаты капиталист ичтимай гурулушунун маһијјәтини материалистчәсинә тәһлил едәрәк көстәрирди ки, истәһсал әләт вә васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәтә вә бундан доған истис-мара гаршы мүбаризә халглары бир-биринә јахынлашдырыр вә мил-лијјәтдән асылы олмајараг, бүтүн пролетарлары бејнәлмиләлчилик бајрағы алтында бирләшдирир.

«Гудок» гәзети 1908-чи илдә «Бир мај» адлы мәғаләсиндә проле-тар бејнәлмиләлчилијинин ичтимай-игтисади мәнбәјиндән вә әһәмијјә-тиндән бәһс едәрәк јазырды: «...бизи бирләшдирән шеј капитализм гу-тиндән бәһс едәрәк јазырды: «...бизи бирләшдирән шеј капитализм гу-рулушуна гаршы шиддәтли мүбаризә, бу гурулуша гаршы гызын ниф-рәтимиз вә бүтүн дүнја фәһләләринин һәдсиз һәмрә'лијидир. Бизин нифрәтимиз ахыра гәдәр мүбаризә апарачағымызын рәһнидир. Бүтүн бә-дүнја фәһләләри илә һәмрә'лијимиз гүввәмизин рәһнидир. Бүтүн шәријјәт иши үчүн, бүтүн дүнјаны сәадәтә чатдырачаг бир гурулуш уғрунда мүбаризәмиз түкәнмәз илһам мәнбәјимиздир»⁴³.

Пролетар бејнәлмиләлчилији идејаларынын Азәрбајчан зәһмәт-кешләри арасында тәблиғ едилмәсиндә мүһүм рол ојнајан С. М. Әфән-

⁴⁰ Азәрбајчан тарихи, 2-чи чилд, сәһ. 584, Бақы, 1964.

⁴¹ Сов.ИКП МК јанында МЛИ Азәрбајчан филиалынын партија архиви, фонд 276, сијаһы 1, иш 28.

⁴² Сов.ИКП МК јанында МЛИ Азәрбајчан филиалынын партија архиви, фонд 276, сијаһы 1, иш 16, вәрәгә 1.

⁴³ «Гудок» гәзети, № 30, 4 мај. 1908-чи ил.

³⁵ Листовки бакинских большевиков 1905—1907 гг., сәһ. 320.

³⁶ Сов.ИКП МК јанында МЛИ Азәрбајчан филиалынын партија архиви, фонд 276, сијаһы 1, иш 16, вәрәгә 1.

³⁷ В. И. Ленин. Әсәрләри, 8-чи чилд, сәһ. 207.

³⁸ Сов.ИКП МК јанында МЛИ Азәрбајчан филиалынын партија архиви, фонд 276, сијаһы 1, иш 16, вәрәгә 1.

³⁹ «Тәкамүл» гәзети, № 5, 20 јанвар 1907-чи ил.

Из истории пропаганды в Азербайджане идеи Ленина
о национальном вопросе

РЕЗЮМЕ

В данной статье характеризуется борьба за ленинские идеи по национальному вопросу в Азербайджане в период первой русской революции и в годы реакции, наступившей после ее поражения. Автор дает большевистскую критику национальной программы, действовавших в Азербайджане, националистических партий и организаций.

В противовес различным идеологам буржуазного национализма большевики Азербайджана пропагандировали национальную программу РСДРП, идеи дружбы народов и пролетарского интернационализма, мобилизуя трудящиеся массы различных национальностей на борьбу за победу революции, всемерно укрепляя их классовую солидарность.

дијев халгы гәти әмин едирди ки, бу идејаларын күчү илә онлар һәр чүр зүлмү арадан көтүрәчәкләр. Көркәмли марксист «Игтисади мұамиләнин сәмәри» адлы мәгаләсиндә бејнәлмиләлчилик идејаларынын әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк јазырды ки, бејнәлмиләлчилик күчү илә чәһәләт вә зүлмәт гардан дүзәлдилмиш һәјкәл кими әријиб јох олачагдыр. Бу вахт узагда дејилдир⁴⁴.

Марксизм-ленинизмдин пролетар бејнәлмиләлчилији вә халглар достлуғу идејаларыны ардычыл олараг өјрәнән вә сәјлә тәблиғ едән С. М. Әфәндијев болшевик мәтбуатында, хусусилә «Тәкамүл» вә «Дәвәт-гоч» гәзетләриндә бир сыра мәгаләләрлә халгы бу идејалар әтрафында бирләшмәјә чағырырды. С. М. Әфәндијев Русијада јашајан бүтүн милләтләри бирләшмәјә, бүтүн халглары дост олмаға чағырырды. О, рус халгынын достлуғуну хусусилә көстәрәрәк бүтүн зәһмәткешләри бу халгла бирликдә мүбаризә апармаға дәвәт едирди.

С. М. Әфәндијев 1907-чи илдә «Тәкамүл» гәзетиндә дәрч олунмуш «Мүсәлман вәкилләри» адлы мәгаләсиндә јазырды: «Мүсәлманларын һәгиги милли еһтијажлары, бу тәләбләри бу вахт тамам-камал јеринә јетәр заман ки, мүсәлманлар да Русијанын гејри әһалиси илә јекгәдәм вә јекәмәл олуб, мүттәһидән вә мүттәфигән зүлмәт вә чәһаләт идарәсинин тәрквиран олмасына вә үмүми, дәһшәтли, дүшмәнин мәғлүб вә һеч гылынмасына чалышырлар. ...Фәгәт гејри тајфалар дәрракәли рус милләти илә бирликдә мүчәһидә вә мүбаризә етсәләр, лашәк вә лашүб-һәдир ки, мәғмун олмазлар»⁴⁵.

Азәрбајчан болшевикләри јалныз Русијада јашајан халгларын бирлији уғрунда мүбаризә апармагла кифәјәтләнмир, ејни заманда бүтүн дүнја пролетариаты илә һәмрәј олдугларыны билдирәрәк «Гудок» гәзетиндә гејд едирдиләр: «Биз бүтүн дүнјанын фәһләләри илә һәмрәјик, бизим гүввәләримизин рәһни дә бундан ибарәтдир. Биз бүтүн бәшәријјәтин иши уғрунда мүбаризә апарырыг; елә бир гурулуш уғрунда ки, бүтүн дүнјаны хошбәхт едәчәкдир. Бизим түкәнмәз илһам мәнбәјимиз дә бундан ибарәтдир»⁴⁶.

Азәрбајчан болшевик мәтбуатында буржуа милләтчилијинә гаршы мүбаризәдә пролетар һәмрәјлији идејаларынын әһәмијјәти хусуси гејд едиләрәк дејилрди ки, «...һәмрәјлик дүјғусу милли дүшмәнчилик вә нифрәт кими чиркин дүјғулары көлкәдә бурахмалыдыр»⁴⁷.

Азәрбајчан болшевик мәтбуаты бүтүн фәһләләри бирләшмәјә чағыраг јазыр: «Сиз анчаг өз бирлијинизлә өз дәрдинизә чарә гыла биләрсиниз»⁴⁸. «Фәһлә јолдашлар, чүмлә фәһләләрин дәрд вә гәмләри сизин дәрд-гәминиздир»⁴⁹.

Јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, Азәрбајчан болшевикләри биринчи рус ингилабы илләриндә вә иртича дөврүндә пролетар бејнәлмиләлчилији вә халглар достлуғу идејаларынын тәблиғиндә мүһүм рол ојнамышлар. Һәмин дөврдә Азәрбајчан болшевикләри милли мәсәләдә ленинизм мөвгејиндә дурараг һәр чүр милләтчилији ифша едир, миллијјәтиндән, әгидәсиндән асылы олмајараг бүтүн халглары пролетар һәмрәјлији бајрағы алтында бирләшмәјә чағырырдылар. Беләликлә, онлар Азәрбајчанда јашајан бүтүн милләтләри халглар достлуғу руһунда тәрбијәләндирир, онлары мөвчуд буржуа-мүлкәдар гурулушуна гаршы мүбаризәјә сәфәрбәр едирдиләр.

⁴⁴ Бах: «Тәкамүл» гәзети, № 14, 26 март 1907-чи ил.

⁴⁵ «Тәкамүл» гәзети, № 12, 12 март 1907-чи ил.

⁴⁶ «Гудок» гәзети, № 30, 4 мај 1908-чи ил.

⁴⁷ Листовки бакинских большевиков 1905—1907 гг., сәһ. 156.

⁴⁸ «Дәвәт-гоч» гәзети, № 3, 2 ијун 1906-чы ил.

⁴⁹ «Тәкамүл» гәзети, № 3, 3 март 1907-чи ил.

Ш. Ш. МИРЗОЕВА

ПРОБЛЕМА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА В ЭСТЕТИКЕ НИЗАМИ (образ Хосрова)

Проблема художественного образа приобретает особое значение при рассмотрении эстетических взглядов Низами Гянджеви. Значительность и особенность данной проблемы связана прежде всего с тем, что поэт-мыслитель отходит от традиционного понимания художественного образа. Его трактовка, принципы создания художественного образа кардинальным образом отличаются от принятых в восточной эстетике канонов художественного образа. Каждый художественный образ, созданный великим поэтом, отражает глубину его мировоззрения, включает в себя новое отношение к миру, к человеку. Человек — уже центральная фигура в сфере искусства. Сквозь традиционное построение формы той или иной поэмы Низами просвечивает жизнеутверждающая поэзия поэта, рассматривающего все с точки зрения великого гуманиста и мыслителя.

Поэт-мыслитель, философ, более того, великий поэт, тончайший знаток духовного мира человека создает целую галерею непревзойденных художественных образов. Образы Низами Гянджеви прежде всего поражают своей жизненностью, правдивостью. Все поступки и действия их обусловлены конкретной исторической действительностью, вытекают из множества факторов, формирующих личность и прежде всего ее нравственные устои. Сказанное нами подходит под мерки действительно научного принципа создания художественного образа. Для того чтобы наши суждения и обобщения о природе художественных образов не носили бы характера модернизированных теоретических суждений, обратимся к анализу конкретного материала, т. е. к богатой галерее художественных образов, созданных Низами Гянджеви. Одним из наиболее интереснейших образов является образ шаха Хосрова («Хосров и Ширин»). Этот образ по глубине трактовки, по великолепной гамме чувств и переживаний вызывает у исследователей наиболее противоречивые и, на наш взгляд, не всегда оправданные выводы и суждения. Сложность исследования данного образа, противоречивость самого образа, видно, и приводит к противоречивым, а подчас и тенденциозным суждениям об указанном персонаже.

Первая, по существу, психологическая поэма на Востоке «Хосров и Ширин» насыщена сложнейшей гаммой чувств и переживаний его героев. Поэт исследует все мельчайшие оттенки духовного мира сво-

их героев, раскрывает перед читателем волнующий мир высоких чувств, противоречащих всему жестокому, низменному, и в соответствии с жизненной достоверностью и логикой поведения самих художественных персонажей увлекает читателя в мир красоты, поэзии и любви.

Очень часто в искусстве, в творчестве подлинных художников жизненная достоверность и логика развития художественных образов могут быть противоречивыми, не согласованными со здравым смыслом. Но подобное противоречивое мнение кажется. Оно подсказано характером действия, логикой развития ткани художественного произведения. Отсюда кажущиеся на первый взгляд вполне уместные вопросы вроде пресловутого обращения в адрес датского принца: почему, почему Гамлет медлит с актом возмездия? А в данном случае у некоторых исследователей возникает вопрос, почему Ширин любит не великого Фархада, а нравственно стоявшего ниже его аморального шаха Хосрова? Для выяснения всех этих и не только этих вопросов следует вооружиться терпением и детальным образом исследовать один из самых многоплановых характеров, созданных Низами Гянджеви, — характер, личность одного из героев великолепной психологической поэмы «Хосров и Ширин».

Анализ образов Низами не может быть изолирован от его концепции любви, концепции, которая, начиная с первой поэмы «Сокровищница тайн» и кончая итогом бессмертного творческого пути «Искендернамэ», подвергалась изменению и развитию, вбирая в себя конкретное, чувственное, земное начало и восходя к вершинам подлинной великой Любви, освобожденной от своекорыстия, эгоизма, низменных расчетов. Концепция любви Низами сложна и на первый взгляд противоречива. Видно, эта многоплановость и кажущееся противоречие и явились причиной противоречивых суждений и о характере любовной поэзии Низами. Так, А. Бакиханов делает ударение на эротическом характере любви у Низами, а Гете больше говорит о любовной лирике Низами. Великий немецкий поэт, без сомнения, больше проник в поэзию Низами, чем А. Бакиханов, и его оценка поэзии Низами ближе к самой сути художественного творчества вообще и Низами, в частности. Гете чутко уловил, что даже в исторических сюжетах Низами верен самому себе. «Низами, посвятив свой могучий талант и пылкое вдохновение воспеванию любовных приключений, сделал тему любви основной в своем творчестве. Приключения Лейли и Меджнуна, Хосрова и Ширин стали содержанием его поэзии»¹.

Точность научного, литературно-эстетического анализа художественных образов Низами зависит от того, насколько бережно исследователь учитывает и особенности концепции любви поэта, все ее тонкости и различия в каждом конкретном случае, ситуации, образе и т. д. Иначе говоря, только учет всех сторон творчества Низами дает возможность для анализа художественных образов, созданных поэтическим гением мудреца из Гянджи.

Знакомство с обстоятельствами воспитания отрока Хосрова уже свидетельствует как о незаурядных духовных и физических данных его, так и о том блестящем воспитании, какое было уделом, по всей вероятности, не одного Хосрова, а принято и узаконено для династии Сасанидов в доисламскую эпоху. Как обязательные предметы были риторика, логика, астрономия, не говоря уже о философии. Физическому воспитанию Хосрова уделяется также очень много внимания: искусство верховой езды, охота — все это развивает в прекрасном отроке ловкость, смелость. Такое гармоническое сочетание образованности, рас-

¹ J. W. Goethe. Sammtliche Werke, Reclam verl. Bd. 4, J, 371.

цвета чисто внешней физической красоты не может оставить никого равнодушным к прекрасному юноше. Но прекрасный юноша обладает еще одной особенностью — он наследник престола и будущий шах. И первый урок соблюдения принципов справедливости и законности в собственном царстве он получает от своего отца Ормузда. Ормузд — один из тех справедливых шахов, которые выведены в поэмах Низами Гянджеви. Шах Ормузд издал мудрые законы, которые должны соблюдать все, а нарушает их его же собственный сын, наследник престола Хосров Парвиз.

И Низами Гянджеви раскрывает перед читателем первые проступки царевича — нарушение законов государства, которым он собирается править, Шах Ормузд наказывает и своего сына и участников его попойки и веселья. Причем интересно, что наказания не избегают ни конь, ни даже арфа, на которой играл арфист. Низами восхищается поступком Ормузда.

«Взгляни — вот древний суд, для всех неукоснимый
Суд даже над своей жемчужиной творимый.
Где ж правосудье днесь великое, как рок?
Кто б сыну в наши дни подобный дал урок?»²

Первое испытание в жизни — соблюдение законов своей страны — Хосров нарушает не задумываясь. Но урок, который был преподнесен ему отцом, как увидим дальше, не прошел даром. После смерти отца Хосров вззошел на престол и, как подчеркивает Низами, он «справедливостью затмил Ануширвана»³. Но по всему видно, что царство для Хосрова Парвиза — это еще не все. Его влечет другое царство, царство прекрасного, царство любви и красоты. Хосров не принадлежит к породе шахов, для которых корона, царство — это все.

Для Хосрова царство, корона имеют смысл и значение постольку, поскольку они открывают ему доступ ко всему прекрасному. Хосров окружает себя художниками, певцами, музыкантами. Он наслаждается всеми радостями бытия. Он утончен, образован. Ценит поэзию, искусство, музыку, красоту женщин. Хосров все время стремится к познанию, к овладению прекрасным. Отсюда — его погоня за мимолетными наслаждениями.

Видно, эта особенность характера Хосрова и принимается многими исследователями как слабование. Но, на наш взгляд, это так называемое «слабование» происходит из стремления к познанию красоты, вечно ускользающей от художника. Когда цитируется известное изречение Рафаэля «Мне нужно видеть сто красавиц для того, чтобы написать одну», то в этом изречении ни один историк искусства, ни один искусствовед не усматривает моральную распушенность Рафаэля, а оценивает его как стремление к созданию идеала красоты на основе реальной, земной красоты, рассеянной в чертах отдельных женщин. А шах Хосров — не обычный восточный деспот, тиран, а образованный, утонченный, художественно образованная личность. Почему же он не может быть подвержен поискам вечно ускользающего идеала прекрасного? Конечно, проще именовать его развратником, сластолюбцем, чем заглянуть в сложный мир его чувств, определить эстетические позиции Низами Гянджеви, создавшего этот реалистический, полнокровный образ.

Исследователи, касающиеся образа шаха Хосрова, все время почему-то упорно упускают из виду одну немаловажную деталь: ведь

² Низами Гянджеви. Хосров и Ширин. Пер. К. Липскерова, под ред. чл.-корр. АН СССР проф. Е. Э. Бертельса. Баку, 1947, стр. 49—50.
³ Там же, стр. 121.

не просто женщина, как утеша чувственных страстей, а прекрасная женщина, зов красоты действует на Хосрова. Ведь если бы Низами Гянджеви задался целью показать шаха Хосрова как развратника, то вряд ли на всем протяжении поэмы шаху Хосрову нужна была бы Ширин и только одна Ширин. И даже в те мгновения, когда он в разлуке с нею, любовь к ней безраздельно сопутствует ему.

Видимо, шахское происхождение Хосрова Парвиза в значительной степени влияет на объективность исследователей. Только этим можно объяснить вывод о том, что «в образе Хосрова Низами вскрывает пошлость, безнравственность, убожество духовного мира правителей, воспитанных в тлетворной атмосфере феодальных дворцов»⁴.

На наш взгляд, следовало бы подчеркнуть другое обстоятельство, что Хосров как художественно совершенный образ несет на себе отпечатки своей эпохи, среды. Он живет и действует по нормам морали представителя своего класса, своего социального происхождения, обладателя шахского престола. Шахское происхождение Хосрова Парвиза, мораль аристократа не может не проявиться в его поступках. Ярче всего оно дает о себе знать в столкновении с представителем другого мира, с каменотесом и скульптором Фархадом. Но ни «пошлым», ни «духовно убогим» назвать Хосрова нельзя. Иначе трудно было бы понять, почему пошляка и духовно убогого человека Низами Гянджеви делает центральной фигурой своей романтической поэмы. Иначе было бы почти невозможно объяснить чистую, возвышенную любовь к нему прекрасной Ширин, в нравственных достоинствах которой не сомневается ни один из исследователей, в том числе и упомянутый нами автор. И даже в эпизоде столкновения с Фархадом Хосров ведет себя не как «пошлый» и «духовно убогий правитель». Он по достоинству оценивает величие и нравственную чистоту Фархада, который, по мнению Хосрова, может привлечь внимание прекрасной Ширин. И вполне естественно чувство ревности, вспыхнувшее у Хосрова к Фархаду. Вступая в диалог с Фархадом как с равным соперником, Хосров не мог удержаться в рамках соперничества в любви. Падению Хосрова способствовала мораль власти имущего, прибегающего для достижения цели к любым средствам. Он устраняет его гнусным, нечестным путем. Вот в этом и проявляется то, что свойственно дворцовой жизни, психологии придворных. В первый момент Хосров даже не видит в этом ничего зловещего. Раскаяние приходит к нему потом. И возмездие за смерть Фархада приходит к нему в образе родного сына Шируйе.

Идея возмездия, присущая Востоку, находит свое великолепное художественное воплощение в линии Хосрова, виновника смерти Фархада павшего от руки собственного сына Шируйе. Конечно, к одному лишь художественному воплощению идеи возмездия нельзя отнести этот кровавый эпизод. В нем Низами Гянджеви выявил сложнейшие мотивы, политические и психологические. Борьба за престол, история кровавых убийств — не есть ли это закономерное явление престолонаследия. И Шируйе горит желанием сесть скорее на трон отца. К этому властолюбивому желанию примешивается и сильное чувство, вспыхнувшее еще в детстве у склонного к пороку отрока Шируйе — желание обладать Ширин, женой своего отца. Пожалуй, вот об этой ситуации можно с полным правом сказать, что она порождена тлетворной атмосферой дворцов, убожеством духовного мира власти имущих. Что касается самого шаха Хосрова, то он, будучи юношей, почти не думал о государственных делах и чуть было не потерял свой престол.

⁴ Предисловие М. Ю. Гулизаде к поэме Низами «Хосров и Ширин». Баку, 1955, стр. XX.

Любовь Хосрова к Ширин оценивается некоторыми исследователями как чисто эгоистическая⁵. Не будем отрицать примеси эгоизма в любви Хосрова. Лучше обратимся к разбору этой сложнейшей ситуации и посмотрим, дает ли она основание для утверждения о том, что «Низами раскрывает и эгоистическую в своей сущности любовь Хосрова, показывает, что его чувство лишено возвышенного стремления прина-сти счастье другому»⁶. Низами раскрывает любовь Хосрова, исследует все оттенки, которые характерны для чувства Хосрова к Ширин. Низами с изумительным мастерством показывает все этапы этой любви, начиная от самой низменной ее ступени до возвышенной, величественной. Низами — великий поэт, и любовь, описанная пером его поэтического гения, не всегда односложна.

Вначале Хосров увлекается лишь внешним обликом Ширин. Не будем отрицать и низменные, чувственные стороны этой любви. Об этом красноречиво свидетельствует ряд сцен, написанных Низами Гянджеви, видимо, тех самых, что дали повод А. Бакиханову выделить мастерство Низами в эротической поэзии. Но дает ли это достаточно оснований, чтобы назвать шаха Хосрова пошлым и низменным. Может, лучше рассмотреть эволюцию любви у Низами?

Никто никогда не назовет доктора Фауста («Фауст» Гете) пошлым и низменным, а между тем его чувство к Маргарите-Гретхен не лишено грубых, плотских влечений. Грубость, низменность его влечения приводит к тому, что гуманист, ученый, мыслитель Фауст соблазняет невинную девушку из простонародья. Ни о какой утонченности чувств нельзя говорить, читая сцену «Улица». Фауст торопит Мефистофеля поскорее свести его с приглянувшейся ему девушкой, с которой он успел перекинуться буквально парой слов. Даже выдавший виды Мефистофель пытался урезонить пыл Фауста, набросить какой-то флер на грубые вожделения человека, который до этого соперничал с самим Господом богом.

Буквально коробит от действий мудреца Фауста, охваченного низким вожделением. Требуя услуг сводника Мефистофеля, он просит в своем чисто животном нетерпении «хоть брошь с ее груди, подвязку с ног, наколку». Здесь великий знаток человеческого сердца раскрывает перед читателем всю грубость и убожество чувственной, низменной любви. И ей подвержен не духовно убогий человек, не развратник, а человек высоких дум и стремлений.

Эта грубая чувственная ступень любви, которая и мудреца и гуманиста низводит до степени бесчестия, толкает в бездну, великолепно рассмотрена и у Низами Гянджеви на примере любви Хосрова к прекрасной Ширин. Однако Хосрова чрезвычайно легко именуют наши некоторые исследователи «развратником», тогда как никому не придет в голову применить этот термин по отношению к Фаусту. Кстати, если еще учесть, что мораль того времени, времени жизнеописания шаха Хосрова, допускала и многоженство, и содержание гарема, становится очевидным, что, оценивая поступки Хосрова вне времени, вне эпохи, исследователь неизбежно будет склоняться к модернизации, к требованию, предъявляемому персонажами, вырванным из их естественной среды и условий воспитания.

Не следует игнорировать то обстоятельство, что в любовной истории Хосров—Ширин—своеобразное соотношение характеров, столкновение двух личностей. Перед Хосровом не безвольная слабая девушка, а девушка отважная, прекрасная, наделенная еще и царской властью. Ум-

ная, смелая, Ширин ценит свои чувства к Хосрову, как святыню. Ради Хосрова она отваживается на отчаянный поступок: скачет на великольном Шебдизе в неведомые края, но в любви Ширин нет ничего грубого, плотского. Она утонченна, возвышенна. Ее оскорбляют грубые стороны любви Хосрова. Верность, преданность Ширин не знают границ. Любовь для нее — святая святых. Но Ширин по своему рождению призвана управлять царством. Она и любимого не мыслит без престола.

Некоторые исследователи обвиняют Хосрова в том, что он отдал предпочтение престолу, но они почему-то упускают из виду один немаловажный штрих: ведь сама Ширин отсылает Хосрова для укрепления престола Сасанидов от посягательств Бахрам Чубина. Ведь Ширин, а не кто иной наставляет Хосрова:

«Пусть ты и власть твоя—вы будете друзья,
Тогда, о шахиншах, с тобой сдружусь и я.
Боюсь, что коль во мне одна твоя улада,—
Меж царством и тобой останется преграда»⁷.

А вот Хосров, в противоположность Ширин, отчетливо осознает, что престол шахиншаха со всеми вытекающими отсюда обязательствами — первая преграда на пути любви. Ведь не Ширин, а Хосрову принадлежит изречение о том, что

«Любовь и царство! Нет, им не ужиться рядом!
Иль к царству устремись, иль к сладостным отрадам»⁸.

Примирить царство и любовь — очень сложно и по сути дела почти невозможно. Шах скован по рукам и ногам своим престолом, и та, которая поддерживает его царствование, разделяет с ним брачные по-кон. Отсюда и появление гречанки Марьям в качестве законной шахини — жены Хосрова.

Ширин — умная женщина и отлично разбирается в создавшейся ситуации. Она сама послала Хосрова за царством. А Хосров только с помощью византийских войск сел на иранский престол и только потому, что стал зятем византийского кесаря. Это Ширин понимает. Но тайный план Хосрова привезти ее в качестве наложницы во дворец оскорбляет ее гордое сердце, ее величавое женское достоинство...

Тут в любовный сюжет Низами Гянджеви вводит новое лицо — искусного скульптора и каменотеса Фархада. И любовь как у Хосрова, так и у Ширин вступает в новую фазу своего развития. Незыблемая, спокойная уверенность шаха Хосрова в постоянстве Ширин пошатнулась. Красавец-шах, обладающий царством, могучими войсками, почувствовал ревность к юноше, хотя и низкого происхождения, но наделенного талантом, отвагой. А эти качества Хосров ценит.

Низами Гянджеви вводит очень тонкий психологический штрих: соперничество Фархада подстрекает дремавшую любовь Хосрова:

«Едва лишь внял Хосров нежданному рассказу,
К грабительнице душ (т. е. Ширин.—Ш. М.) страсть возрастает сразу.
В соревновании бойцы отважней бьют,
Два соловья нежней над розою поют»⁹.

Разыгрывается великолепная по своей глубине и драматичности сцена между Фархадом и шахом Хосровом. Этот диалог — столкнове-

⁵ Е. Э. Бертельс. Избранные труды. Низами и Физули. М., 1962, стр. 228.
⁶ Предисловие М. Ю. Гулизаде к поэме Низами «Хосров и Ширин», стр. XXI.

⁷ Низами Гянджеви. Хосров и Ширин. Баку, 1955, стр. 167.

⁸ Там же, стр. 121.

⁹ Там же, стр. 227.

ние не только двух соперников. Это — поединок двух прямо противоположных нравственных устоев, двух миров, двух концепций любви.

В ответ на вопрос шаха Хосрова, кто он, Фархад отвечает: «Мой край далек и Дружба — в нем столица». Поистине убийственный ответ для человека, который даже к законному трону своего отца пробрался на острие меча византийских союзников и который все время зорко присматривается к окружающей его свите вельмож, где в любой момент может вспыхнуть мятеж, предательство.

На вопрос Хосрова: «Чем торг ведут, зайдя в такую даль?», Фархад отвечает: «Сдают сердца, взамен берут печаль». Такое возвышенное самопожертвование низводит Хосрова с шахских высот до подножья горы, на вершине которой возвышается титаническая фигура Фархада.

Хосров же берет сердца, взамен оставляя печаль и горечь. И Хосров отлично осознает величие Фархада — величие самопожертвования. А он? Что он может противопоставить своему сопернику, кроме сарказма?

«Сдавать сердца — невыгодный обычай».

Но Хосрову еще не понятна красота самопожертвования в любви, поэтому ответ Фархада задевает самые чувствительные струнки уязвленного самолюбия Хосрова, и он произносит гневную отповедь сопернику:

«Ты сердцем яр. Опомниться спеши».

Но простодушному богатырю, детски наивному в своей чистоте, непонятно, как можно разгневаться, если слышишь искреннюю речь. И вот в дальнейшем развитии диалога уже идет речь о характере самой любви. Здесь переплетаются два представления о любви. Одно — земное, чувственное, которое не мыслит любовь без взаимности (любовь шаха Хосрова к Ширин), другое — любовь самоотверженная, любовь, которая разгорается еще ярче и без отклика в другом сердце (любовь каменотеса Фархада к Ширин). В ходе столкновений выявляется и диаметрально противоположность не только этих концепций, но и самого облика представителей их.

Проследим, как идет столкновение представителей двух концепций любви в этом диалоге:

Хосров: «В любви Ширин тебе какая радость?»

Фархад: «Сладчайшая — душе влюбленной сладость».

Хосров: «Ты зришь ее всю ночь, как небосклон?»

Фархад: «Когда усну, но недоступен сон».

Хосров: «Когда гореть не станешь страстью злою?»

Фархад: «Когда усну, прикрыв себя землею»¹⁰.

Для Хосрова мир — это целая симфония прекрасного: охота, любовь, музыка, наслаждения, красивые женщины. Гедонистическое отношение Хосрова к действительности характерно именно для людей эпохи Возрождения — все земные радости человек должен изведать на этой земле. Жизнь полнокровная со всеми ее чувственными радостями расстилается перед ним как роскошный цветущий луг.

Фархад же скорее всего — это воплощение того типа любви на Востоке, которая символизирована в образах свечи и мотылька. Мотылек сгорает от любви к свече, хотя и знает, что свеча тоскует и плачет не о нем. Мотылек верен этой любви, сгорает на огне этой любви так же, как и свеча горит и сгорает от любви к другому.

¹⁰ Низами Гянджеви. Хосров и Ширин. Баку, 1955.

В классической форме эта концепция жертвенного самоуничтожения мотылька в огне свечи нашла свое отражение и у Саади. И не случайно Саади увидел в творчестве своего великого предшественника именно воплощение жертвенности любви в образе Фархада.

«Я ночью бессонной однажды тайком
Подслушал беседу свечи с мотыльком.
Он молвил: «Я гибну от сладкой любви,
И это понятно, слезы твои
Что значат?». Свеча отвечала: «Живет в разлуке
Со мною возлюбленный мед.
С тех пор как не видит любимого взгляд,
Скорблю, как несчастный любовник Фархад»¹¹.

Вот эта восточная концепция любви и воплощена в образе Фархада, в его любви к Ширин. Нам представляется по меньшей мере странным вопрос, почему Ширин не полюбила Фархада. Но исследователей, задающих подобный вопрос, видимо больше всего привлекает жертвенность и чистота помыслов Фархада, и они упорно не хотят замечать, что в этом треугольнике роль Фархада эпизодическая. Он, по существу, введен поэтом для контраста с миром резких теней и света, с миром контрастов, с падениями и взлетами не столь уж непогрешимого Хосрова и истинно земной женщины Ширин.

Фархад скорее герой рыцарства, тогда как Хосров ближе к ренессансному восприятию мира, действительности. Фархад — типичный восточный любовник, для которого свет сошелся только на его возлюбленной. Отсюда его односторонность. Смерть Фархада — логическое завершение его образа. Собственно говоря, у Фархада, по Низами, только безответная любовь к Ширин. Во имя этой любви Фархад и совершает свой титанический подвиг. Причем во имя любви только к Ширин, к одной лишь Ширин.

Нам кажутся неоправданными суждения о том, что Низами очень поздно вводит Фархада в действие поэмы и очень скоро уводит¹². Низами — великий мастер, и если он вводит тот или иной персонаж в определенных ситуациях, значит только тогда и психологически и художественно обосновано появление того или иного персонажа. Интерес, вызванный к образу Фархада, вполне закономерен: Фархад — талантливый представитель искусства, он прекрасен и своим мастерством, и своей детской чистотой, и простодушием, которыми часто бывают наделены недюжинные натуры. Но Фархад сыграл свою роль, отведенную гениальным мастером, и сжег себя в огне безответной любви. Поэтому нам представляется несколько искаженной модернистская трактовка образа Фархада у М. Ю. Гули-заде. «Цель жизни, — пишет он, — зодчий Фархад видит во вдохновенном служении человеку. Все свои силы и умение он отдает творческому труду на благо и счастье родного народа»¹³. Цель, смысл жизни Фархада — Ширин. Во имя любви к прекрасной Ширин он и совершает свои титанические подвиги. Если бы Фархад думал о благе народа, то, вероятно, после трагической вести о мнимой смерти Ширин он нашел бы утешение в служении народу...

Односторонность характера Фархада — явление не случайное. Для поэтического замысла Низами Гянджеви нужен был именно такой Фархад. Гиперболизация поэтом образа Фархада, односторонность по-

¹¹ Шейх Муслех-Эд-Дин Саади. Бустан. Вступительная статья, перевод и примечания К. Чайкина. М., Academia, 1935, стр. 107.

¹² Г. Ф. Бегдел и Поэмы Низами «Хосров и Ширин» и разработка этой темы в литературе Востока. Автореферат докторской диссертации. Баку, 1968, стр. 30.

¹³ Предисловие М. Ю. Гулизаде к поэме Низами «Хосров и Ширин», стр. XXI

каза его лишь в линии Фархад—Ширин—Хосров приводят исследователей и к такой трактовке: «Это искусный мастер, бесстрашный, независимый, честный и благородный. Его гигантский рост и сверхчеловеческая сила заставляют видеть в нем скорее не индивидуального богатыря, а олицетворенное воплощение труда»¹⁴, более того, Фархад характеризуется как «своеобразная персонификация коллективного труда»¹⁵. Примерно в таком же плане оценивается Фархад и другими исследователями: «В условиях мрачного средневековья Низами создал образы, олицетворяющие трудовой народ. В этом отношении самым прекрасным является образ каменотеса Фархада. Образ Фархада — гимн всепообеждающему труду и всеобъемлющей любви»¹⁶.

Вряд ли с подобными определениями, трактовкой образа Фархада можно согласиться. В последнем случае мы имели бы ходячую схему вместо живого, полнокровного художественного образа. Определение же «всеобъемлющая любовь» нам представляется абстракцией, лишённой конкретных корней в самой концепции любви Низами. Кроме того, такая точка зрения противоречит сказанному Е. Э. Бертельсом в процитированном нами выше разделе. «...для замыслов Низами Фархад необходим. Поэт противопоставляет эгоистической любви Хосрова другой тип любви — любовь жертвенную»¹⁷. Вряд ли «олицетворенное воплощение труда» мог бы стать одним из самых популярных героев восточной поэзии.

Фархад, на наш взгляд, — другая разновидность Меджнуна. Меджнун — поэт, Фархад — скульптор-каменотес. Для Меджнуна любовь к Лейли — источник его поэтического творчества, для Фархада любовь к Ширин — сама жизнь. Нет Ширин — нет и Фархада.

Мы считаем необходимым коснуться еще одной трактовки образов и Хосрова, и Фархада, и Ширин не потому, что она вносит новое, а потому, что автор, пытаясь раскрыть переживания Ширин, опять-таки поднимает уже набивший оскомину вопрос, почему же Ширин не предпочла Хосрову Фархада¹⁸, выдвигает положение о покорности Ширин своей судьбе. Для ясности предпочитаем интересующий нас отрывок процитировать целиком:

«Она (т. е. Ширин — Ш. М.) была обманута и оскорблена иранских шахом, но покорилась судьбе (выделено нами.—Ш. М.) Она всегда стремилась к нему, дышала только мечтой о нем, видела в нем свое единственное и невозможное, далекое и безнадежное счастье. С собачьей преданностью она отдавала ему все... и т. д. и т. п.»¹⁹

О покорности Ширин своей судьбе говорят и другие исследователи. К сожалению, ни один из них, в том числе и вышепротитированный автор, не делает попыток раскрыть причину покорности Ширин судьбе. И почему-то только об одной Ширин говорят как об исключительном явлении. А ведь фатальное повиновение своей судьбе («гисмет», «тале») характерно для литературы Востока, так же как и идея «рока» для искусства древней Греции. Мотивы покорности судьбе, невозможности избежать ее предначертаний встречаются и в творчестве таких выдающихся поэтов-ученых, как Омар Хайям. В одном из рубаи Омара Хайяма эта идея получает свое высокохудожественное воплощение:

¹⁴ Е. Э. Бертельс. Избранные труды, стр. 229.

¹⁵ Там же, стр. 442.

¹⁶ Д. В. Мустафаев. Низами Гянджеви. В кн.: «Очерки по истории азербайджанской философии». Баку, 1966, стр. 141.

¹⁷ Е. Э. Бертельс. Избранные труды, стр. 228.

¹⁸ М. Рафили. Предисловие к поэме «Хосров и Ширин». Низами Гянджеви. «Хосров и Ширин». Баку, 1947, стр. XV.

¹⁹ Там же, стр. XVI.

«В божественной скрижали начертано давно,
Все радости, печали и все, что суждено.
Мольбами и слезами обильными, как дождь,
Мы капли не прибавим к тому, что суждено».

Такой покорности у Ширин не было. Об этом свидетельствуют разворачивающиеся события в поэме, когда волей поэта из треугольника Хосров—Ширин—Фархад выбывает Фархад. Что касается определения наличия «собачьей преданности», то его следует извинить как эмоциональную издержку чрезмерно увлекшегося автора. Итак, Фархад покинул этот мир. Хосров может вздохнуть с облегчением, на смену которому придет позднее раскаяние:

«Раскаялся Хосров в содеянном, жестоко
Он поступил с собой, судьбы не дремлет око»²⁰.

Но до кары за вероломство еще далеко, а в судьбе Хосрова уже наступил крутой поворот: скончалась жена Марьям, престол свободен. Упрочилось положение Хосрова. И теперь уже нет никаких препятствий для счастливого соединения влюбленных.

Но великий сердцевед Низами знает, что люди, подобные Хосрову, не удовлетворяются тем, что доступно. А Ширин может теперь склониться к браку, если послать за ней царский паланкин, но Ширин не так просто станет его законной женой, как это кажется Хосрову. Хосров оскорбил ее гордое сердце, возвышенную скорбь по ушедшему Фархаду... Хосров мог вымолить прощение, склонить Ширин к законному браку, но... Хосров не был бы Хосровом, если бы он поступил, как поступил бы всякий другой влюбленный на его месте.

В ответ на лукавые уловки Ширин он решает ослабить ее чары, завести новую подружку, вызвать ее ревность. Случай не замедлил представиться. На пиру у Хосрова, когда вино развязало языки и о пристойности не думали пирующие, Хосров задает откровенно бесстыдный вопрос: «Где краше женщины, пригодные для ложа?» Здесь речь, безусловно, идет лишь об одних чувственных утехах. И льстивые царедворцы наперебой восхваляют прелести румйек (гречанок), хотанских дев, армянок, кашмирских прелестниц. Но внимание шаха Хосрова привлекает описание красоты чародейки Шекер из города Исфахана. И еще один психологический штрих: имя девушки Шекер (сахар) созвучно имени Ширин (сладкая). И это пробуждает пыл опьяневшего Хосрова.

«Он на Ширин помчит коня напропалую,
Одной красавицей ограбит он другую»²¹.

Предположим, что Хосров тотчас после смерти Марьям женился бы на Ширин. Но тогда поэма Низами была бы обычным рыцарским романом с благополучной развязкой. Но не случайно же поэма Низами — великолепное произведение психологического плана, и вопрос здесь не сводится к внешним событиям, занимательности, эпизоду с исфаганской красавицей, усложняющему сюжет. А вся суть в психологии, характерах действующих лиц. Герои Низами, вернее их внутренний, духовный мир, все время находятся в движении и развитии. И Хосров еще не тот Хосров, каким он становится в конце. Еще чисто внешняя красота, чувственные утехы не потеряли для Хосрова своего очарования, первостепенного значения. Могучий, прекрасный мужчина во цве-

²⁰ Низами Гянджеви. Хосров и Ширин. Баку, 1955, стр. 255.

²¹ Там же, стр. 273.

те лет, Хосров после ночи, проведенной в доме Шекер, уязвлен до глубины души сарказмом Шекер: оказывается, у сверкающего, как солнце, Хосрова Парвиза идет «скверный запах из рта».

Но и у красавицы Шекер, ядовито замечает Хосров, есть изъян — она доступна всем и каждому. Но... тут-то и расставлена ловушка для пылкого искателя приключений Хосрова. Оказывается, Шекер только зачаровывает, заманивает гостей, а на ложе наслаждений восходят лишь ее прекрасные прислужницы. Союзники Шекер в коварных уловках — ночной мрак и опьянение гостей. Но то, что предлагается всем, но недоступно никому, разжигает страсть Хосрова. В нем вспыхивает влечение к Шекер. Ширин, как ему кажется, уже позабыта. И Шекер, хитрая, ловкая, склоняет Хосрова к законному браку. Профессор Е. Э. Бертельс, анализируя данную ситуацию, характеризует это следующим образом: «Психологически этот эпизод можно было бы объяснить своего рода мстостью Хосрова за насмешки Ширин»²². Но нам кажется, что именно психологически эпизод с Шекер объясняется отнюдь не мотивами мести, а все гораздо глубже и сложнее. Истоки эпизода с красавицей Шекер — в развитии и становлении внутреннего мира Хосрова Парвиза, в постижении им сокровенной сущности самой любви. Низами проводит своего героя через все испытания и лабиринты любви, шаг за шагом очищая его от всего преходящего, мимолетного в любви.

И эпизод с красавицей Шекер — еще одно испытание для шаха Хосрова, следствием которого явится знание о подлинной добродетели женщины, об истинной, возвышенной чистоте ее и верности. За внешней развлекательностью данного эпизода скрывается глубокий смысл, постижение которого зависит от степени проникновения в самую суть концепции любви Низами Гянджеви. Хосров еще не постиг в любви самого сокровенного, самого возвышенного. Он еще в той стадии, когда соблазны плоти, утехы чувственности составляют для него едва ли не самое главное. Но черты чувственной любви недолговечны, а Хосров не из тех натур, которые довольствуются лишь мимолетным подблем идеала прекрасной женщины. Его тянет опять к Ширин.

«И ведает Хосров: нет, не Шекер нужна
Ему для радости—Ширин! Ширин одна!»²³.

Хосров начинает проникать в подлинную суть женской добродетели.

«Хрусталь и лед чисты, но смысл различья важен,—
Хрусталь и чист и сух, а лед и чистый—влажен»²⁴.

В сущности, этот дурман (женитьба на Шекер), навеянный, разожженный вином, пиршествами, уколами мужского самолюбия со стороны лукавой, склонной к пороку Шекер, неизбежно должен был рассеяться. И потому вполне логично и художественно убедительно, что Шекер уже не привлекает внимания Хосрова в ходе развернувшихся в дальнейшем событий.

Но если Шекер уже вне поля зрения Хосрова, зато она привлекает внимание почти всех исследователей как доказательство порочности Хосрова, который, устав от «распутной жизни с Марьям и Шекер»²⁵,

женится на Ширин и который не достоин такой женщины, как Ширин». Допустим, что все сказанное некоторыми оппонентами о Хосрове — о квинтэссенции низости, подлости, разврата и т. д. — соответствовало бы действительности. Но и в этом случае могло быть так, что Ширин любила бы Хосрова. Только великим психологам и гениям в искусстве удавалось создавать такие художественно убедительные истории любви и с неподражаемым мастерством проникнуть в глубинные пласты человеческих чувств и страстей. Такие характеры удавались Шекспиру. Так, в пьесе «Анжело» прелестная, чистая девушка Марина, брошенная, осмеянная недостойным возлюбленным Анджело, идет на всевозможные хитрости, уловки для соединения с человеком, низко обманувшим и, по существу, опозорившим ее. Один из персонажей пьесы, герцог, говорит о столь странной приверженности девушки к недостойному: «Эта несчастная девушка продолжает любить его. Его несправедливая жестокость должна бы по всем законам разума погасить эту любовь, но, как препятствие на пути потока, она только делает ее бурнее и стремительнее»²⁶.

А как психологически тонко выписана Шекспиром сцена оболения вдовы несчастного короля Генриха VI. У гроба убитого Ричардом Глостером мужа жертва его злодейства леди Анна, загипнотизированная его поистине дьявольской казуистикой, лстивым бальзамом его речи, берет из окровавленных рук убийцы своего супруга обручальное кольцо. Уродливый, хромо, безобразный Глостер достиг успеха в предприятии, которое не было бы под силу даже мужчинам, соперничающим с Антиноем.

Как известно, в шекспироведении толкование данной ситуации некоторыми критиками оценивалось как явно неправдоподобное. Но Шекспир не был бы Шекспиром, если бы он не умел проникать в самые сложнейшие человеческие чувства и переживания, и то, что кажется немыслимым, неправдоподобным, сделать вероятным и возможным, художественно убедительным.

Так и в данном случае, Низами Гянджеви, показывая тончайшие нюансы человеческих чувств и страстей, художественно убедительно и психологически достоверно раскрывает перед читателями историю любви прекрасной Ширин и Хосрова.

Нам кажется, что сложность и глубина духовного мира героев Низами исключает возникновение вопросов, кто кого достоин или же почему Ширин любит не Фархада, а Хосрова.

Вот, наконец, состоялось бракосочетание Хосрова и Ширин. Развиваются события, развивается концепция любви у Низами. Идет восхождение к высшей ее ступени, когда во имя любимой любящий единственное свое благо, свое высшее блаженство находит в счастье другого. Низменность, грубость плотской ступени любви Низами еще раз подчеркивает полукомическим характером эпизода с седой няней Ширин. Профессор Е. Э. Бертельс рассматривает этот эпизод так: «В день брака на пиру Хосров выпивает слишком много вина. Ширин еще раз дает ему урок и, пользуясь его опьянением, подсовывает в брачную ночь вместо себя отвратительную старуху. Ширин подчеркивает, что Хосров обязан уважать ее и не смеет приближаться к ней в нетрезвом виде»²⁷.

²² Е. Э. Бертельс. Избранные труды, стр. 226.

²³ Низами Гянджеви. Хосров и Ширин. Баку, 1955, стр. 280.

²⁴ Там же.

²⁵ Г. Ф. Бегдели. Поэма Низами «Хосров и Ширин» и разработка этой темы в литературе Востока, стр. 26.

²⁶ Уильям Шекспир. Полное собрание сочинений в восьми томах. М., 1960, т. 6, стр. 220.

²⁷ Е. Э. Бертельс. Избранные труды, стр. 226.

Примерно в таком же плане анализирует данный эпизод и другой исследователь²⁸. Но такое объяснение данного эпизода слишком упрощенное для знатока человеческих сердец. Прекрасная, чуткая Ширин могла бы выбрать другой способ для нравоучений Хосрову. На наш взгляд, правомерна несколько иная трактовка данного эпизода. Низами Гянджеви показывает, что плотская чувственная ступень любви уравнивает всех женщин. И Ширин это выявляет через данную ситуацию, наглядно демонстрирует Хосрову низменность плотского вожделения, не отличающего красоту от уродства. Прекрасно сказал об этом великий француз Вольтер: «...таковы молодые люди на всем земном шаре. Будь они влюблены в богиню красоты — бывают мгновения когда они способны изменить ей с любой трактирной служанкой»²⁹. В данном эпизоде выявляется та особенность мужской психологии, которая хорошо укладывается в знаменитую народную поговорку «Ночью все кошки серы».

Низами показывает дальнейшее развитие образа Хосрова. После женитьбы на единственной, любимой, неповторимой Ширин для Хосрова начинается новый этап жизни. Изменение духовного облика Хосрова проявляется во всем. Теперь Хосров уже приближается к той высшей ступени любви, когда в любви не остается ничего эгоистичного, низменного, и влюбленный готов сжечь себя в этом очистительном пламени во имя покоя и счастья другого человека. Но такая любовь приходит к Хосрову слишком поздно, на пороге смерти. А разве не то же самое произошло с доктором Фаустом? Через все искания и заблуждения, через взлеты и падения, уже глубокий старик, ослепший, беспомощный, впервые прозревает, что истинное, подлинное счастье — это счастье служить людям, быть им полезным.

Так и Хосров, ради минутного покоя Ширин готов распротиться с жизнью, как это реалистично раскрывает Низами.

«Постель его крови потоком залита,
И жажла смерти томит его уста.
Он сон Ширин прервать помыслил было сладкий,
Чтоб жажду утолить дала в миг жизни краткий,
Но с жалостью о ней подумал он тотчас:
«Уж ночи не спала любимая не раз,
Увидит как она моих страданий бремя—
От слез ей не уснуть и в остальное время.
Так лучше не скажу ни слова ей о том,
Умру,—но пусть она хоть насладится сном».
И горько жизнь отдал царь, преданно влюбленный,
Не пожелав будить Ширин от грез сонной»³⁰.

И вот тут, в предсмертные минуты Хосров поднимается на высшую ступень любви. Низами показывает, как личность человека формируется, развивается, проходит через целый ряд испытаний и нравственно очищается, возвеличивается. Хосров теперь уже герой в истинном смысле этого слова. Не случайно Е. Э. Бертельс, анализируя данный эпизод, подчеркивает: «Хосров поднимается в этот миг до уровня героя»³¹.

Заметим, что это единственный исследователь, оценивший величие Хосрова в конце поэмы.

²⁸ Т. Ф. Бегдели. Поэма Низами «Хосров и Ширин» и разработка этой темы в литературе Востока, стр. 25.

²⁹ Вольтер. Философские повести. Царевна Вавилонская. М., 1960.

³⁰ Низами Гянджеви. Хосров и Ширин. Перевод, статья и примечания Е. Дунаевского. 1935, стр. 25.

³¹ Е. Э. Бертельс. Избранные труды, стр. 226.

Для эстетической концепции Низами характерно тесное переплетение добра и красоты. И постижение истинного, прекрасного, идеала прекрасного возможно через познание и постижение добра, человеколюбия, гуманизма. И не случайно у Низами для его героев высший смысл жизни раскрывается через сложности и познания самой жизни, через властолюбие, любовь, трудности. Это обусловлено его эстетическими позициями: через многообразные испытания и трудности раскрывается смысл жизни и для шаха Хосрова — героя одноименной поэмы «Хосров и Ширин».

С. С. КУРБАНОВА

ПОРЯДОК РАССМОТРЕНИЯ СУДАМИ ДЕЛ О ВОЗМЕЩЕНИИ МАТЕРИАЛЬНОГО УЩЕРБА, ПРИЧИНЕННОГО ПРЕСТУПЛЕНИЕМ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Нередко в процессе рассмотрения уголовных дел о преступлениях несовершеннолетних суды одновременно рассматривают и вопрос об устранении последствий преступлений — возмещение материального ущерба. Решение этого вопроса непосредственно вытекает из процессуального закона¹, который предоставляет лицу, понесшему материальный ущерб от преступления, право при производстве по уголовному делу предъявить к обвиняемому гражданский иск.

В силу этого исключительно важное значение приобретает точная регламентация порядка возбуждения и рассмотрения производства по гражданскому иску. Определить, кто имеет право на предъявление гражданского иска в уголовном процессе, в каких случаях наступает материальная ответственность несовершеннолетнего по гражданскому иску, как и в каком порядке гражданский иск подлежит рассмотрению в уголовном процессе — представляет немаловажный интерес.

Рассмотрение этих вопросов имеет важное значение и с точки зрения практики. Данные обобщения судебной практики показывают, что некоторые суды до настоящего времени допускают поверхностное, формальное отношение к рассмотрению дел о преступлениях несовершеннолетних, что снижает воспитательное значение судебных процессов и их предупредительную роль, приводит нередко к нарушениям законности.

Не случайно Пленум Верховного Суда СССР в ряде принятых в последние годы постановлений² ориентирует суды на тщательную подготовку и разбирательство уголовных дел несовершеннолетних, считая важнейшей задачей судов обеспечение такого уровня судебной деятельности, который максимально способствовал бы успешному решению задачи искоренения преступности среди несовершеннолетних.

В силу ст. 25 Основ уголовного судопроизводства Союза ССР и

¹ Ст. 25 Основ уголовного судопроизводства Союза ССР и ст. 51 УПК Азербайджанской ССР.

² «Бюллетень Верховного Суда СССР», 1963, № 3; 1970, № 3; 1974, № 4; 1975, № 1.

союзных республик гражданский иск рассматривается судом совместно с уголовным делом³.

Целесообразность рассмотрения гражданского иска одновременно с рассмотрением уголовного дела диктуется следующими соображениями. Такой порядок устраняет прежде всего необходимость дважды рассматривать в судебных органах обстоятельства одного и того же правонарушения, влекущего одновременно уголовноправовые и гражданскоправовые последствия. Разновременное же рассмотрение этих вопросов является причиной различных судебных оценок обстоятельств правонарушения.

Рассмотрение уголовного дела и гражданского иска в одном процессе способствует и всестороннему исследованию обстоятельств дела. Такое рассмотрение обеспечивает не только интересы потерпевшего лица, которому облегчается доказывание исковых требований, но и интересы ответчика, который в уголовном процессе имеет возможность не только возражать против размера иска, но одновременно и против его основания.

Кроме того, одновременное рассмотрение гражданского иска и уголовного дела способствует воспитательной роли процесса, поскольку устранение как преступных, так и гражданскоправовых последствий правонарушения повышает воспитательное воздействие приговора суда, а также всего хода судопроизводства как на самих несовершеннолетних, так и на иных лиц.

И только в том случае, если невозможно произвести подробный расчет по гражданскому иску без отложения разбирательства дела, суд может признать за гражданским истцом право на удовлетворение иска и передать вопрос о его размерах на рассмотрение в порядке гражданского судопроизводства.

В гражданском процессе возникновение производства по иску складывается из осуществления двух актов, носящих характер юридических действий, — подачи и принятия искового заявления. В отличие от гражданского судопроизводства, где вопрос о принятии искового заявления решается только судьей, в уголовном процессе в качестве лица от которого зависит принятие искового заявления, в стадии предварительного расследования выступает также следователь.

Статья 135 УПК Азербайджанской ССР (и соответствующие статьи УПК других союзных республик) обязывает следователя в случае поступления искового заявления вынести мотивированное постановление о признании лица гражданским истцом. При этом его обязанностью является не только признание потерпевшего от преступления лица гражданским истцом, но и разъяснение заинтересованным лицам права на предъявление иска.

Что касается круга субъектов, имеющих право обращаться в суд, то закон не ставит никаких ограничений, прямо указывая, что «всякое заинтересованное лицо вправе обратиться в порядке, установленном законом, в суд за защитой нарушенного или оспариваемого права или охраняемого законом интереса» (Ст. 5 Основ гражданского судопроизводства Союза ССР и союзных республик).

Как правило, обращение в суд может последовать только при наличии установленных законом условий (предпосылок). К ним относится прежде всего утверждение истца о причинении ему имущественного ущерба, наступившего в результате преступления несовершеннолетнего. Как правильно указывает Н. А. Чечина, «в момент предъявления

³ Это положение закреплено и ст. 51 УПК Азербайджанской ССР (и соответствующими статьями УПК других союзных республик).

ния иска требование должно быть основано на предполагаемом материально-правовом отношении, действительное же наличие или отсутствие правоотношений может быть установлено судом в результате судебного разбирательства»⁴.

Следовательно, если истец утверждает, что ему причинен материальный ущерб, независимо от того, выводит он действительное или предполагаемое право, ни суд, ни следователь не вправе отказать в разрешении заявленного искового требования в судебном порядке.

Следующей предпосылкой права на предъявление иска является обращение искового требования непосредственно к обвиняемому по данному уголовному делу или родителям, опекунам, попечителям, другим лицам, а также учреждениям, предприятиям и организациям, которые в силу закона несут ответственность за ущерб, причиненный преступными действиями обвиняемого. Это значит, что суд не вправе рассматривать в уголовном деле иск, если лица, к которым он предъявлен, не привлечены по данному делу к уголовной ответственности или не относятся в силу закона к категории гражданских ответчиков по уголовному делу.

Нарушение этого условия является основанием для отмены приговора суда в части гражданского иска. Так, народный суд Насиминского района г. Баку по иску бакинского таксомоторного парка № 1 приговором от 20 марта 1971 года привлек несовершеннолетних Г. и А. по гражданскому иску о взыскании материального ущерба. Президиум Верховного Суда Азербайджанской ССР, рассмотрев протест заместителя Прокурора Азербайджанской ССР, отменил приговор в части гражданского иска по тем мотивам, что Г. и А. не являлись обвиняемыми по делу, (а были лишь свидетелями), вследствие чего к ним не мог быть предъявлен иск в уголовном деле⁵.

По тем же мотивам отменен определением судебной коллегии Верховного Суда Азербайджанской ССР приговор народного суда района им. 26 бакинских комиссаров г. Баку по делу С. М. Газарьяна в части гражданского иска о взыскании ущерба, причиненного мелкой спекуляцией, поскольку суд удовлетворил иск не только в отношении Газарьяна, но и в отношении других несовершеннолетних, не привлеченных к уголовной ответственности⁶.

Вышеизложенное определяет порядок принятия искового заявления и признания лица гражданским истцом.

В каких же случаях может наступить отказ в принятии искового заявления?

Действующее законодательство не содержит перечня случаев, в которых этот отказ может последовать. Единственное ограничение права на предъявление иска содержится в ст. ст. 51 и 330 УПК Азербайджанской ССР, согласно которым гражданский иск не может быть предъявлен, если в нем ранее было отказано судом в порядке гражданского судопроизводства.

Нет прямого ответа на поставленный вопрос и в Основах уголовного судопроизводства. Ст. 25 Основ уголовного судопроизводства (и ст. 135 УПК Азербайджанской ССР) предусматривает лишь общие положения наличия или отсутствия права на предъявление граждан-

ского иска в уголовном процессе. В соответствии с указанными нормами следователь обязан разъяснить право на предъявление иска тогда, когда он усмотрит из дела, что совершенным преступлением причинен материальный ущерб гражданину, учреждению, предприятию или организации, а отказ в признании гражданским истцом должен последовать тогда, когда следователь такого ущерба не усмотрит.

Думается, что такая постановка не разрешает вопроса по существу. Поэтому правила ст. ст. 51, 135 и 330 УПК Азербайджанской ССР, ввиду отсутствия в них полной регламентации порядка отказа в исковом заявлении, нуждаются в дополнительных разъяснениях.

Поскольку институт гражданского иска в уголовном процессе, являясь уголовно-процессуальным правовым институтом, в то же время находится в тесной связи с гражданским правом и гражданским процессом, он включает в себя и элементы гражданско-правового метода регулирования. Учитывая это, можно полагать, что при решении вопроса об обоснованности отказа в принятии искового заявления в уголовном процессе следует руководствоваться нормами ГПК и теми положениями, которые разработаны судебной практикой по аналогичным делам. Такая норма содержится в ст. 131 ГПК Азербайджанской ССР, где перечисляются случаи отказа в принятии исковых заявлений по гражданским делам (однако отсутствие соответствующей нормы в УПК Азербайджанской ССР, а также других союзных республик является, на наш взгляд, существенным пробелом).

Учитывая содержание указанной статьи ГПК и исходя из вышеизложенного, считаем, что отказ в принятии искового заявления может иметь место:

- а) если заявление не подлежит рассмотрению в судебных органах;
- б) если заявление не подлежит рассмотрению в порядке уголовного судопроизводства, так как требование о возмещении имущественного ущерба не обусловлено возникновением ущерба в результате преступления или обращено не к обвиняемому и лицам, несущим материальную ответственность за действия обвиняемого;
- в) если имеется вступившее в законную силу вынесенное по спору между теми же сторонами, о том же предмете и по тем же основаниям решение суда и определение суда о принятии отказа истца от иска или об утверждении мирового соглашения;
- г) если состоялось решение товарищеского суда, принятое в пределах его компетенции, по спору между теми же сторонами, о том же предмете и по тем же основаниям;
- д) если заявление подано лицом, не обладающим процессуальной правосубъектностью;
- е) если заявление от имени истца подано лицом, не имеющим полномочий на ведение дела.

В связи с этим представляется целесообразным включение в уголовно-процессуальные кодексы нормы в виде отдельной статьи, регламентирующей действия по приему искового заявления, исчерпывающего перечня оснований отказа в приеме искового заявления и признания гражданским истцом⁷.

Более четкое определение уголовного-процессуальным законом предпосылок и условий права на предъявление гражданского иска в уголовном процессе будет способствовать укреплению гарантий осуществления одного из основных прав граждан — их права на судебную защиту.

⁷ Аналогичное мнение в правовой литературе выдвигает В. Г. Даев (См. Современные проблемы гражданского иска в уголовном процессе. Изд-во ЛГУ, 1972, стр. 54).

⁴ Н. А. Чечина. Судебная деятельность и предмет судебного решения. «Вестник ЛГУ», 1959, № 5, стр. 88.

⁵ См. Архив нарсуда Насиминского района г. Баку. Уголовное дело № 5—102 за 1971 год.

⁶ См. Архив нарсуда района им. 26 бакинских комиссаров г. Баку. Уголовное дело № 2—401 за 1971 год.

Следующей стадией уголовного процесса по рассмотрению гражданского иска является судебное разбирательство обстоятельств, способствовавших причинению ущерба, установление размера ущерба, порядка его возмещения и т. д., то есть рассмотрение иска по существу.

Состоявшийся в сентябре 1974 г. Пленум Верховного Суда СССР отметил положительные результаты работы судов по рассмотрению дел о преступлениях несовершеннолетних, обеспечивающих, как правило, вынесение обоснованных судебных решений. Наряду с этим на Пленуме обращалось внимание на необходимость дальнейшего повышения качества судопроизводства по этим делам⁸. Изучение и анализ практики судов Азербайджанской ССР показали, что последние нередко выносят разноречивые решения по искам о возмещении вреда, причиненного преступлением несовершеннолетних.

Так, известно, что несовершеннолетние в возрасте от 15 до 18 лет несут самостоятельную имущественную ответственность за причиненный ими вред. И только в тех случаях, когда они не располагают имуществом или средствами, достаточными для возмещения вреда, к ответственности привлекаются их родители (попечители). Однако практика определения достаточности средств у несовершеннолетних весьма разноречива. Приведем несколько характерных в этом отношении примеров.

Несовершеннолетние А. (16 лет), Г. (17 лет), И. (17 лет), являясь учащимися педагогического училища г. Кировабада, совершили несколько краж личного имущества и своими противоправными действиями причинили ущерб ряду граждан в общей сумме 870 рублей. Рассмотрев дело в отношении указанных несовершеннолетних в уголовном порядке, народный суд г. Кировабада возложил на осужденных полную ответственность по заявленным искам потерпевших. Вопрос о привлечении родителей к имущественной ответственности в судебном процессе не обсуждался, хотя несовершеннолетние А., Г., И. учились в педагогическом училище и, естественно, достаточных средств для полного возмещения ущерба не имели⁹.

Другой пример. Группа несовершеннолетних посредством хищения продуктов причинила имущественный вред Бакинскому тресту ресторанов и кафе на сумму 1270 руб. 90 коп. Нарсуд района им. 26 бакинских комиссаров г. Баку к ответственности по гражданскому иску привлек родителей осужденных и самих несовершеннолетних. Часть ущерба (720 руб.) была взыскана с осужденных в солидарном порядке, а другая — с их родителей¹⁰.

В рассматриваемых делах вопрос о том, располагают ли несовершеннолетние достаточными средствами для возмещения причиненного ущерба, решался судом по-разному. В первом примере этот вопрос вовсе не обсуждался, в результате чего родители были неправомерно устранены от возмещения ущерба, причиненного их детьми. Во втором деле, учитывая материальное положение несовершеннолетних, суд обоснованно возложил на их родителей дополнительную ответственность за возмещение вреда.

Вывод суда о недостаточности средств у несовершеннолетнего для возмещения ущерба и о необходимости привлечения родителей (попечителей) к дополнительной ответственности должен отражать истинное положение и быть аргументированным. Для этого суду необходимо выяснить: данные о родителях (замещающих их лицах), их профес-

⁸ «Бюллетень Верховного Суда СССР», 1974, № 3.

⁹ См. Архив Верховного Суда Азерб. ССР за 1971 г. Уголовное дело по обвинению А., Г., И. № 1—147.

¹⁰ См. Архив Нарсуда района им. 26 бакинских комиссаров г. Баку за 1969 г. Уголовное дело № 62.

сию, место работы, а также бытовые условия семьи, в том числе: имеет ли несовершеннолетний имущество, самостоятельный заработок и в каком размере. Ведь несовершеннолетние в возрасте от 15 до 18 лет могут работать, учиться и, следовательно, получать заработную плату или стипендию, а также иметь имущество в порядке наследования, завешания или дарения, на которые может быть обращено взыскание.

Как показывает практика, часто положительные результаты дает разъяснение подростку и его родителям ст. 36 УК Азербайджанской ССР, предусматривающей, что добровольное возмещение нанесенного ущерба является обстоятельством, смягчающим ответственность.

Так, по одному из дел, рассмотренному в Нарсуде Насиминского района г. Баку, подростки Т. и В., работая в буфете столовой № 2 Азпишторга, совершили кражу товарно-материальных ценностей на сумму 79 руб. 69 коп. В процессе предварительного следствия следователь разъяснил им и их родителям необходимость и значение добровольного возмещения материального ущерба. Т. и В., искренне раскаявшись в совершенной краже, под влиянием убеждения следователя заявили, что возместят ущерб в добровольном порядке. И действительно, работая в каникулы на уборке овощей в пригородном совхозе, они самостоятельно полностью его возместили.

Такая практика — принятие подростком решения о добровольном возмещении ущерба, сам процесс его возмещения, несомненно, оказывает на несовершеннолетнего серьезное воспитательное воздействие.

Единовременному и полному возмещению материального ущерба, причиненного преступлением несовершеннолетних, способствуют и меры принудительного исполнения. К ним прежде всего относятся: а) обращение взыскания на имущество должника путем наложения ареста и продажи имущества; б) обращение взыскания на заработную плату, пенсию, стипендию и иные виды доходов должника; в) обращение взыскания на денежные суммы и имущество должника, находящиеся у других лиц и другие меры¹¹.

Однако изучение практики показывает, что следственные и судебные органы часто не принимают этих мер, объясняя это тем, что у несовершеннолетних правонарушителей в возрасте от 15 до 18 лет отсутствует какое-либо собственное имущество.

Из изученных нами 96 дел о хищениях, совершенных подростками, где требовалось возмещение материального ущерба, арест на имущество наложен был только по 46 делам (т. е. около 50 процентов). Арест на имущество несовершеннолетних обвиняемых, у которых были самостоятельный заработок, стипендия, ценные вещи (магнитофоны, транзисторные приемники, фотоаппараты, часы и т. д.) и которые, следовательно, могли в определенной части возместить причиненный ими материальный ущерб, был наложен только по каждому пятому делу (т. е. 12,5 процента). По остальным делам арест был наложен на имущество их родителей или лиц, несущих материальную ответственность за действия несовершеннолетнего.

Подобная практика не только не способствует возмещению материального ущерба, но и отрицательно влияет на несовершеннолетнего правонарушителя: у многих из них складывается мнение, что, поскольку они не достигли совершеннолетия, материальную ответственность за ущерб, причиненный ими, обязаны и будут нести только их родители.

Устранение этих недостатков в работе следственных и судебных органов будет содействовать полному возмещению ущерба, при-

¹¹ См. ст. 367 ГПК Азербайджанской ССР (и соответствующие статьи ГПК других союзных республик).

чиненного преступлениями, и усилению воспитательного воздействия на несовершеннолетних правонарушителей.

Приведенные выше соображения относительно судебного рассмотрения материально-правовых оснований гражданского иска в уголовном процессе необходимо дополнить еще одним «процессуальным моментом», касающимся ответчика. Последним является сам несовершеннолетний и в необходимых случаях родители (попечители).

Прежде всего следует обратить внимание на то, что родители (попечители) при рассмотрении гражданских исков по уголовным делам несовершеннолетних должны быть, безусловно, привлечены в процесс в качестве соответчиков. Лишь при этом условии допустимо возложение на них обязанности по возмещению вреда, причиненного преступлением несовершеннолетнего.

Однако соответствующие требования закона, к сожалению, не всегда выполняются. Родители (попечители) вызываются судом для участия в процессе, но не в роли соответчиков по заявленному гражданскому иску, а в роли свидетеля, либо представителя несовершеннолетнего. Понятно, что при рассмотрении уголовного дела суд сосредоточивает свое внимание прежде всего на уголовно-правовых аспектах процесса.

Имущественно-правовая сторона дела как бы отходит на второй план, и в этом можно видеть причину того, что в родителях (попечителях) суды нередко видят только свидетелей и представителей, забывая о том, что эти лица одновременно должны быть привлечены к участию в процессе и в ином (гражданско-процессуальном) качестве, в качестве соответчиков.

Отсутствие должного внимания к гражданскому иску при рассмотрении уголовных дел несовершеннолетних приводит к тому, что в отдельных приговорах по этим делам даже невозможно узнать фамилии и имени соответчиков, с которых надлежит взыскать присужденные суммы.

Приведем несколько примеров из судебной практики: «По уголовному делу несовершеннолетнего И. С. (17 лет), осужденного за кражу личных вещей, принадлежащих товарищам по общежитию, Насиминским народным судом г. Баку ущерб в сумме 367 рублей 79 коп. взыскан с матери осужденного».

В судебном процессе последняя выступала как представитель несовершеннолетнего И. С., не была привлечена в качестве соответчика и никаких объяснений по иску с нее не было взято¹².

По другому делу, рассмотренному Нарсудом района им. 26 бакинских комиссаров г. Баку, в пользу комитета ДОСААФ взыскан ущерб с родителей осужденных Т., В., Ч., причем ни один из них в судебном процессе не участвовал и соответчиком привлечен не был¹³.

Верховный Суд Союза ССР и Верховный Суд Азербайджанской ССР в своей практике последовательно проводят линию обязательного привлечения родителей и попечителей в качестве соответчиков по гражданскому иску в уголовных делах несовершеннолетних и нарушение этого правила признает одним из поводов к отмене приговора. Так, отменяя приговор Народного суда гор. Татарска и определение Новосибирского областного суда по уголовному делу несовершеннолетнего Шаклеева, судебная коллегия Верховного Суда СССР в своем определении указала: «Суд допустил также нарушение, выразившееся

¹² См. Архив Нарсуда Насиминского района г. Баку. Уголовное дело № 1—07 за 1973 год.

¹³ См. Архив Нарсуда района им. 26 бакинских комиссаров г. Баку. Уголовное дело № 2—112 за 1972 год.

в том, что удовлетворил гражданский иск Утенина к Шаклеевой даже без вызова последней в судебное заседание»¹⁴.

Приведенные выше ошибки судебных органов при рассмотрении гражданского иска в уголовных делах несовершеннолетних можно объяснить, как нам думается, чисто субъективной причиной — отсутствием должного внимания к гражданско-правовым вопросам при рассмотрении иска в уголовном деле. Поэтому правильное и быстрое рассмотрение и разрешение судами дел о возмещении материального ущерба, причиненного преступлением несовершеннолетних, требует строжайшего соблюдения действующих норм права и обстоятельного, глубокого анализа фактических обстоятельств дела.

С. С. Гурбанова

Мәһкәмәләр тәрәфиндән һәдди-бүлүгә чатмамышларын
чинајәтләри нәтичәсиндә вурулмуш мадди зәрәрин өдәнилмәси
һаггында ишләрә бахылмасы ғајдасы

ХУЛАСӘ

Мәгаләдә мәһкәмәләр тәрәфиндән һәдди-бүлүгә чатмамышларын чинајәтләри нәтичәсиндә вурулмуш мадди зијанын өдәнилмәси һаггында ишләрә бахылмасы тәчрүбәси изаһ едилир. Бунунла әләғәдар олара, мүлки иддиә үзрә ичраатын башланмасы вә она бахылмасы мәсәләләри, чинајәт просесиндә мүлки иддиә галдырмаг һүгүгуна малик олан шәхсләр, мүлки иддиә үзрә һәдди-бүлүгә чатмамышларын һансы һалларда мәс'улијјәт дашымасы, мүлки иддиәја һансы һалларда вә ғајдада чинајәт просесиндә бахылмасы мәсәләләри шәрһ олунур. Гејд олунан мәсәләләр ССРИ Али Мәһкәмәси пленумунун сон илләрдә гәбул едилмиш мувафиг гәрарлары илә әләгәләндирилмишир.

¹⁴ «Судебная практика Верховного Суда СССР», 1950, № 9. См. также «Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР 1924—1970 гг.», М., 1970.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

К ВЫХОДУ В СВЕТ НОВОГО РУССКОГО ПЕРЕВОДА ГЕРОДОТА¹

Русские и советские ученые внесли весомый вклад в геродотиану, сделали очень немало для изучения жизни, деятельности и собственно самого труда Геродота², однако сочинение античного ватора, к сожалению, издавалось у нас всего трижды: в последний раз — почти век тому назад³. И вот перед нами долгожданное четвертое русское издание «Истории».

Интерес к Геродоту в наш век столь же понятен, как и в эпоху античности и возрождения, в XVIII и XIX столетиях, ибо уже давно и хорошо известно, что чтение труда Геродота, его изучение доставляет не только душевный отдых и эстетическое наслаждение.

С Геродота практически начинается для нас греческая историография, как поэзия — с Гомера⁴. Он первый историк Европы⁵. Геродот был не только величайшим историком древности, но, по существу, и «первым универсальным исто-

риком»⁶ вообще, историком, «не ограничивающим себя рамками какого-нибудь одного государства или даже одного народа»⁷.

Труд Геродота является не только первым памятником художественной исторической прозы⁸, ибо автор его — родоначальник этого жанра, стоящий так сказать «на пустом месте»⁹, но и первым памятником исторической мысли¹⁰. И в самом деле, Геродот первый, по существу, дает «образец мировой истории, в которой варвар и эллин, простой смертный и царственный владыка подвержены одинаковым превращениям и в одинаковой мере способны оправдать руководящие воззрения автора»¹¹. Он был первым, кто дал «связные, последовательные, богатые бытовыми подробностями исторические и этнографические очерки большинства стран известного тогда мира...»¹².

⁶ С. Я. Лурье. Геродот. М.—Л., 1947, стр. 151. С. Я. Лурье (там же, стр. 5) совершенно справедливо указывал, что Геродоту мы обязаны «первой книгой по истории (разрядка наша. — авт.)».

⁷ Там же.

⁸ А. И. Доватур. Повествовательный и научный стиль Геродота. Изд. Ленинградского университета, 1957, стр. 67; В. Г. Борухович. Научное и литературное значение труда Геродота, стр. 457.

⁹ А. И. Доватур. Указ. соч., стр. 66.

¹⁰ В. Г. Борухович. Научное и литературное значение труда Геродота, стр. 457.

¹¹ Ф. Г. Мищенко. Геродот и место его в древнеэллинской образованности. В кн.: Геродот. История в девяти книгах, I, М., 1888, стр. XXXIX.

¹² Ф. Г. Мищенко. Не в меру строгий суд над Геродотом. В кн.: Геродот. История в девяти книгах, II, М., 1888, стр. LVII.

У Геродота вне всякого сомнения есть свои «...руководящие идеи, протекающие весь его труд, своя, так сказать, философия истории»¹³. Именно Геродот по-настоящему приблизился к «подлинному историзму в восприятии событий и фактов, представив человеческую историю как развивающийся во времени и пространстве процесс, в ходе которого меняются судьбы людей и государств»¹⁴.

Историк так определяет тему своего труда в знаменитом своем введении¹⁵: «Нижеследующие сведения¹⁶ Геродота Галикарнасца¹⁷ сообщаются для того, чтобы от времени не изгладилась из нашей памяти деяния людей, а также чтобы не лишились своей славы великие и достойные удивления деяния¹⁸, совершенные как эллинами, так и варварами — и не только все прочее, но и причина, по которой они вели войны друг против друга»¹⁹. Несомненно ниже Геродот сообщал: «Я ...буду продолжать мое повествование, одинаково обозревая малые и большие города, ибо те, которые были великими некогда, стали малыми впоследствии и, напротив, те, которые стали значительными при мне, прежде были незначительными. Так как я знаю, что человеческое счастье не постоянно, то и буду одинаково упоминать о судьбе как тех, так и других»²⁰.

Несомненно, геродотово введение име-

¹³ В. П. Бузескул. Введение в историю Греции. Пг., 1915, стр. 53.

¹⁴ В. Г. Борухович. Научное и литературное значение труда Геродота, стр. 498—499.

¹⁵ В понимании этого отрывка имеются трудности. Ф. Г. Мищенко посвятил этому месту в труде Геродота два исследования: 1) Приступ к «Истории Геродота. Филологическое обозрение, XII, 1897; 2) Историографические приемы Геродота во вступительной части его сочинения. ЖМНП, VIII, 1901. Последнее известное нам исследование, посвященное вводной части Геродота, принадлежит Т. Krischer'y (см. его Herodot's proöimien. Hermes, 93, 1, 1965).

¹⁶ В оригинале „ιστορίη“. Значение ιστορίη — расспрашивание, исследование. Об этимологии слова см.: К. Keueck. Historia. Geschichte des Wortes und seiner Bedeutung in der Antike und in den römischen. 1934. Об ιστορίη см.: А. И. Доватур. Указ. соч., стр. 10 сл.

¹⁷ Другие этникон «галикарнасцев» меняют на «фуриец». Подробно об этом см.: В. Г. Борухович. Указ. соч., ВДИ, I, 1974, стр. 127—132.

¹⁸ Место это переводили различно: «сооружения», «деяния», «достижения» и т. д. Литературу вопроса см.: А. И. Доватур. Указ. соч., стр. 185, прим. 2 к гл. III.

¹⁹ Геродот. Прозный. В переводе этого отрывка мы в основном придерживались интерпретации А. И. Доватуры.

²⁰ Геродот, I, 5.

ет программный характер²¹ и свидетельствует о страстном желании великого грека спасти от забвения «деяния людей»²², подчеркивая тем самым непреходящее значение для всего рода человеческого событий, имевших место в прошлом²³. Но прошлое обуславливает современность, оно имеет огромное значение для настоящего, являя собою опыт, который может быть использован грядущими поколениями²⁴. Поэтому вполне понятна цель Геродота, его грандиозный замысел — дать изложение не только отдаленной, но и близкой к нему реальной истории, а также событий и явлений, современником конх он был²⁵. Его «История» в значительной степени может быть определена как история современности²⁶. Сказанное в первую очередь относится к истории греко-персидских войн, память о которых была свежа в умах старших современников Геродота²⁷.

Древние сообщают, что будучи пятилетним мальчиком Геродот, увидев возвращающийся после Саламинского сражения флот правительницы Галикарнасца Артемисии, задал стоящей рядом с ним матери вопрос, на который не мог получить ответа на всем протяжении своей жизни: «За что они сражались?» Собственно вопрос, почему эллины и варвары «вели войны друг против друга»²⁸ поставлен уже в проэмии к «Истории» Галикарнасца.

²¹ В. Г. Борухович. Указ. соч., ВДИ, I, 1974, стр. 128.

²² Ставя перед собой такую задачу, Геродот, несомненно, следовал эпической поэзии (см. K. Marot. Die Anfänge der griechischen Literatur. Budapest, 1960, стр. 323). Но в отличие от эпоса программная заявка его носит индивидуальный характер. См.: В. Г. Борухович. Указ. соч., ВДИ, I, 1974, стр. 128.

²³ J. Myres. Herodotus. Father of History. Oxford, 1953, стр. 66.

²⁴ Там же.

²⁵ Иггар Алиев. История Минд. Баку, 1960.

²⁶ В. Г. Борухович. Научное и литературное значение труда Геродота, стр. 457.

²⁷ Там же.

²⁸ Речь о греко-персидских войнах. Это — основная цель Геродота. Труд галикарнасского автора композиционно делится на две части (см. J. Myres. Указ. соч., стр. 60). Книга I—V, 28—это, так сказать, предистория войн (см.: С. Я. Лурье. Указ. соч., стр. 128). С V, 29 начинается изложение греко-персидских войн. Само деление «Истории» на девять книг, названных именами муз, восходит, как известно, к александрийским грамматикам (С. Я. Лурье. Указ. соч., стр. 128; Н. В. Rosen. Eine Laut- und Formenlehre der herodotische Sprachform, Heidelberg, 1962, стр. 193. Хотя, почти несомненно, что труд

Все сказанное выше сделало Геродота уже в античное время «отцом истории»²⁹. Так метко было определено значение «творческого подвига»³⁰ гениального грека еще две тысячи лет тому назад.

Правда, еще в древности, с легкой руки Фукидида имели место нападки на труд Геродота. «Отца истории» называли «болтуном», «лжецом», «слагателем мифов» и т. д. Еще Лукиан, этот «Вольтер древности», помещал Галикарнасца за его «ложь» в «аду». Особенно зло к Геродоту относились Ктесий и Плутарх, последний из которых написал специальное сочинение «О злокозненности Геродота»³¹.

Утверждали, что галикарнасский автор «многое дословно заимствовал»³² у своих предшественников, что было причиной обвинения Геродота в плагиате³³. Однако, как справедливо указывал один из крупных ученых-античников, «в древности понятия плагиата не существовало, и автор, списывавший у предшественника, этим только демонстрировал свое уважение к нему. Так, Аристотель дословно списывал целый ряд мест у Геродота, нигде не называя его по имени»³⁴. Уже поэтому незачем возводить на Геродота напраслину и обвинять его в смертных грехах «плагиатора». Он был просто начитанным человеком³⁵.

Геродота ругали не только в древности. И в новое время было немало охот-

Геродота не был составлен по заранее задуманному плану (см.: F. Jacoby. Herodotos. R. E. Suppl.—Band II, 1913. стлб. 281, сл.; С. Я. Лурье. Указ. соч., стр. 124, сл.) и Галикарнасс, приступая к написанию своего сочинения, позднее ставшего известным как «История», не имел в виду писать историю греко-персидских войн (см.: С. Я. Лурье. Указ. соч., стр. 124, сл.), тем не менее в конечном виде труду был придан характер книги о борьбе между Европой и Азией (там же, стр. 127). Для древности Геродот был прежде всего историком греко-персидских войн. См.: В. Г. Борухович. Научное и литературное значение труда Геродота, стр. 469. См. также: А. И. Доватур. Указ. соч., стр. 65.

²⁹ Cicero. De legibus, I, I, 5.

³⁰ В. Г. Борухович. Научное и литературное значение труда Геродота, стр. 457.

³¹ См. об этом: Иггар Алиев. Указ. соч., стр. 27.

³² См. С. Я. Лурье. Указ. соч., стр. 142—143.

³³ Там же, стр. 143.

³⁴ Там же.

³⁵ Ph. Legend. Herodote, I. Paris, 1932, стр. 157.

ников побичивать историка³⁶. Однако значительная часть этой критики в новейшей специальной литературе отвергается³⁷. Во всяком случае теперь нет ни малейшего основания сомневаться в исключительной честности и добросовестности «отца истории»³⁸, хотя несомненно, что он, «как всякий крупный историк, никогда не писал sine ira et studio»³⁹.

Следует указать, что в настоящее время Геродота с полным основанием считают также и «отцом этнографии»⁴⁰.

Итак, значение Геродота в истории мировой культуры огромно⁴¹. Великий ученый, прекрасный рассказчик, человек, почти свободный от каких бы то ни было предвзятых оценок, от какого бы то ни было «национального» самонадеяния, чуждый презрительного отношения к

³⁶ Сильным нападкам подверг Геродота А. Н. Sayce в труде „The Ancient Empires of the East. Herodotus“, 1883. См. ответную статью Ф. Г. Мищенко. «Не в меру строгий суд над Геродотом».

³⁷ См.: С. Я. Лурье. Указ. соч.; В. В. Струве. Геродот и политические течения в Персии эпохи Дария I, ВДИ, 3, 1948; его же. Хронология VI в. до н. э. в труде Геродота, ВДИ, 2, 1952; И. М. Дьяконов. История Мидии, М.—Л., 1956, стр. 17, сл.; Иггар Алиев. Указ. соч., стр. 27; J. Muges. Указ. соч., стр. 31.

³⁸ С. Я. Лурье. Указ. соч., стр. 123; В. В. Струве. Указ. соч. ВДИ, 3, 1948; его же. Указ. соч. ВДИ, 2, 1952; И. М. Дьяконов. Указ. соч., стр. 17, сл.; Иггар Алиев. Указ. соч., стр. 26—27; G. Sarton. A History of Science, Cambr., 1960, стр. 312; Б. Н. Граков. Скифы, М., 1971, стр. 33; М. А. Дандамаев. Иран при первых Ахеменидах, М., 1963, стр. 140; А. И. Доватур. Указ. соч., стр. 97, сл.; В. Г. Борухович. Научное и литературное значение труда Геродота, стр. 480, сл.

Мы не можем не привести один характерный пример из тех, каковые вот уже не раз блестяще иллюстрируют добросовестность Геродота. «Отец истории» — единственный, кто сообщает нам историю скифского царя Скила. У многих ученых события, связанные с этим владыкою, да и само существование его вызывали сомнения. Однако недавно в Румынской Добрудже был найден золотой перстень с именем Скила и пока еще нечитаемой надписью (См.: Г. М. Бонгард-Левин, Э. А. Грантовский. От Скифии до Индии, М., 1974, стр. 19—20). Итак, Геродот, так сказать, реабилитирован еще раз.

³⁹ С. Я. Лурье. Указ. соч., стр. 123.

⁴⁰ G. Sarton. Указ. соч., стр. 312.

⁴¹ В. Г. Борухович. Научное и литературное значение труда Геродота, стр. 498.

«варварам»⁴²—таков Геродот. К сказанному можно добавить еще немало положительного.

Мы, разумеется, не собираемся идеализировать Геродота Галикарнасца. Мы теперь, как никогда прежде, знаем слабые стороны его творения, минусы, ошибки и т. п. в его единственной в своем роде «Истории». Но здесь не место перечислять все это. На сей раз задача наша в другом.

В заключение этой части наших замечаний мы не можем не отметить, что, читая труд Геродота, «мы следим за первыми шагами еще во многом наивной и несовершенной науки. Перед нами свидетельство ее детства, обладающего, однако, неповторимой прелестью, неувядающей свежестью и притякательностью благодаря всепокоряющему искусству Геродота — пытливого исследователя-историка и увлекательного рассказчика-новеллиста»⁴³. Все это и многое другое, о чем говорилось выше, делает изучение Геродота, автора V века до н. э., вполне актуальным в наши дни, по прошествии почти 25 веков после смерти историка, одного из величайших сынов Эллады. Не следует забывать, что именно греки впервые в мировой истории провозгласили великие идеи патриотизма, гражданской свободы, борьбы за справедливость, за народовластие, за равенство между людьми.

Итак, тема Геродота сегодня также современна и актуальна, как и сто и более лет тому назад. Только этим можно объяснить выход в свет четвертого русского издания «Истории» Галикарнасского автора.

Велико значение труда Геродота для изучения древней истории нашей Отчизны.

Настоящий интерес к Геродоту в русской науке возник еще в начале последней четверти прошлого столетия. С того времени русская наука о Геродоте, чуждая тех значительных, так сказать, «шатаний» и малообоснованных гипотез, которыми отличалась западноевропейская геродотиана, была вполне объективна и благожелательна к «отцу истории». Блестящими примерами могут служить труды Ф. Г. Мищенко, В. П. Бузескула, М. И. Ростовцева, С. А. Жебелева, В. В. Струве, С. Я. Лурье, А. И. Доватура и др.

Эта прекрасная традиция продолжена и в новом издании «Истории».

Новый русский перевод труда Геродота сделан видным нашим античником Г. А. Стратановским. Он так же как и второй русский переводчик «отца истории» Ф. Г. Мищенко, старается быть

⁴² Иггар Алиев. Указ. соч., стр. 25.

⁴³ В. Г. Борухович. Научное и литературное значение труда Геродота, стр. 499.

максимально близким к оригиналу и избегать модернизации и различных вольностей. Несомненно, во всем этом большая заслуга редактора перевода Н. А. Мещерского и одного из крупнейших знатоков античного Запада С. Л. Утченко, под общей редакцией которого готовилось рецензируемое издание.

Значительный труд вложен переводчиком в составление «Примечаний». Очень ценно «Научное и литературное значение труда Геродота», написанное одним из хороших знатоков Геродота В. Г. Боруховичем.

Все составные этой книги сделаны на очень высоком профессиональном уровне. Каждый из упомянутых ученых, делая свое дело, потрудился на славу.

Погрешностей, ошибок и искажений подлинника в рецензируемом переводе совсем немного. Ниже мы постараемся отметить замеченные нами.

Прежде всего два слова о знаменитом проэпий Геродота, который не перестает волновать исследователей поныне. Мы не будем касаться стилистических особенностей перевода этого места в новом издании. Однако не можем не указать на очень важное для понимания всей концепции Геродота упущение переводчика, которое резко бросается в глаза.

У Геродота речь идет не просто о «прошедших событиях». «Отец истории» печется о том, «чтобы от времени не изгладилась из нашей памяти деяния людей (разрядка наша—авт.)». Отмеченное упущение⁴⁴ никак не понятно, ибо во всех изданиях, которыми пользовался переводчик⁴⁵, имеется это важное «деяние людей»⁴⁶. Неоднократно упоминалось, что описывая «совершенное людьми», Геродот следовал эпической поэзии, воспевавшей «славные деяния мужей»⁴⁷. Наконец, в статье В. Г. Боруховича, приложенной к рецензируемому изданию, дано это очень важное «что совершенно людьми»⁴⁸.

Оборот винительного падежа с неопределенным наклонением («говорят персы»), что это явилось началом враждебных действий» (1, 2) превращен переводчиком в независимое предложение: «Событие это послужило первой причиной вражды». Неискушенный читатель может подумать, что это мнение самого Геродота.

Не совсем точен перевод отрывка I, 4. Вместо «... персы считают Азию и живущие там варварские племена своими...» следует переводить так: «они считают своею (присвоенной, принадле-

⁴⁴ Перевод всего отрывка, см. выше.

⁴⁵ См. стр. 500 рецензируемого издания.

⁴⁶ См.: J. Muges. Указ. соч., стр. 66.

⁴⁷ См. выше.

⁴⁸ См. стр. 469 рецензируемого издания.

жащей им. — авт.) Азию со всеми населяющими ее племенами».

В I, 96 вместо «страстно желал стать царем» лучше переводить так: «страстно желал (домогался) власти». Там же вместо «мидяне жили тогда по деревням» следует переводить: «мидяне жили в то время деревнями». Во втором случае — смысл другой, именно тот, который вкладывал в этот отрывок Геродот⁴⁹. Там же вместо «кривда правде — всегда враг» следует перевести так: «...несправедливый враждебен (находится во вражде) к справедливому (со справедливым)»⁵⁰.

В конце I, 100 лучше — «подслушаватели» (как у Мищенко), а не «наушники».

Некоторая вольность допущена в отрывке, где описан вавилонский обычай священной храмовой проституции. У Геродота (I, 199) сказано: «и после этого как бы много ты ей ни дал, ты ее не возьмешь»⁵¹. В новом переводе липшим является «вторично».

Не совсем точно передан смысл важного заявления Геродота (II, 123), в котором он говорит об общем принципе своего изложения. Более близок к оригиналу старый перевод Ф. Г. Мищенко⁵². То же самое следует сказать относительно отрывка VII, 152, где нет дополнительно введенного в новый перевод «все». Подлинный смысл геродотовских слов таков: «Я обязан рассказать то...», а не «все то...». В оригинале нет также слов: «...моем историческом труде». Там сказано: «ко всему рассказу (повествованию)».

В III, 21 вместо «праведным человеком» лучше писать «честным». У Геродота (III, 118) сказано: «если только царь не возлежал на ложе с женщиной». В новом переводе это место дано так: «если только царь не спит на женской половине». Как кажется, в оригинале нет ничего того, что может напомнить «женскую половину».

Несколько в ином тоне переданы слова одного из самосцев, упрекавшего тирана Меандрия. У Геродота (III, 142) сказано: «...низкого происхождения», а не «подлой крови».

Можно указать и на некоторые другие

⁴⁹ См.: И. М. Дьяконов. История Мидии, стр. 176, сл.; Играр Алиев. История Мидии, стр. 208, сл.

⁵⁰ Здесь в несколько наивном виде говорится, по существу, о классовой борьбе в мидийском обществе. См.: Играр Алиев. Указ. соч., стр. 209.

⁵¹ По справедливому мнению А. И. Доватура (указ. соч., стр. 37), этот отрывок «производит впечатление кусочка живой обыденной речи».

⁵² См. также: А. И. Доватур. Указ. соч., стр. 97—98.

⁵³ См.: И. М. Дьяконов. Указ. соч., стр. 234.

орехи в новом переводе. Однако, к счастью, их очень немного.

Несколько слов о «Примечаниях».

Непонятно присутствие слова «по-видимому» (см. прим. 10, стр. 501), когда речь идет о том, что лидийцы относятся к индоевропейским народностям. Едва ли можно утверждать, что лидийцы — это «турша», упоминаемые среди «народностей моря» в XIII в. до н. э.

Неверно утверждение, сделанное в прим. 13 (стр. 501) относительно даты вторжения киммерийцев. Киммерийцы вторгались в Малую Азию еще в VIII в. до н. э.⁵³

Неверно утверждение (там же), что «аккадская версия персидских царских надписей знает киммерийцев как саков на западе современного Туркестана». Они обитали к северу от Окса и назывались «гимир», или «гиммири». В вавилонских версиях ахеменидских надписей все кочевники, в их числе и скифы, и саки, называются gimirgi, что вовсе не может свидетельствовать об обитании киммерийцев «на западе современного Туркестана».

Нельзя писать: «по аккадскому (ассирийскому) преданию» (прим. 22, стр. 502). В данном случае «аккадский» и «ассирийский» никак не могут считаться равнозначными⁵⁴. Затем непонятно, почему событие, имевшее место в истории, квалифицировано как «предание». До нас дошли анналы Ашшурбанипала (так, а не Ассурбанипал!), в которых сообщается о том, что лидийский царь разбил киммерийцев⁵⁵.

Если в скобках (там же) дано ассирийское написание имени Гигес, то оно ошибочно.

Нельзя писать такое примечание к труду античного автора, каковое мы встречаем на стр. 505 (прим. 74).

Едва ли можно согласиться с переводчиком, когда он утверждает в прим. 77 (стр. 505), что «Геродот пользуется здесь аккадскими источниками». Вероятнее другое, а именно, что «отец истории» излагает мидийскую традицию⁵⁶.

Теперь не может быть сомнения в том, что геродотовского Дейока никак нельзя отождествлять с Дайукку, упоминавшимся в клинописи⁵⁷. В связи с этим в примечание 79 (стр. 505) должны быть внесены соответствующие коррективы.

В отношении путей проникновения мидян в Иран (см. прим. 82, стр. 505) существует иная точка зрения⁵⁸, не

⁵⁴ Можно, например, писать: «аккадский (ассирийский) язык».

⁵⁵ См.: В. В. Струве. Хронология VI в. до н. э. в труде Геродота. ВДИ № 2, 1952, стр. 62—63.

⁵⁶ См.: И. М. Дьяконов. Указ. соч., стр. 176.

⁵⁷ См.: Э. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970, стр. 249, сл.

менее аргументированная, чем та, которой придерживается переводчик.

В прим. 85 (стр. 505) об энареях не учтены новые работы⁵⁹.

Утверждение Геродота о 128-летнем господстве мидян над Азией, вопреки переводчику (см. прим. 94, стр. 506), едва ли может восходить к аккадским источникам⁶⁰. Кроме того, само господство мидян «над Азией» длилось не более шести десятилетий.

В арийском невозможна форма «магх» — ни как аппеллятив, ни как имя собственное бога луны (Луна).

Неверно утверждение (прим. 101, стр. 506) о том, что Геродот содержание гаты, исполняемой магом при жертвоприношении, «совершенно произвольно сопоставляет с эллинской теогонией (поэмой о происхождении богов)». Во-первых, в самом тексте Геродота нет даже и намека на сопоставление песнопений магов с «эллинской теогонией (поэмой о происхождении богов)» [разрядка наша. — авт.]. У «отца истории» сказано: «присутствующий (при жертвоприношении. — авт.) маг запекает священную песню, в каковой повествуется о происхождении богов» (I, 132).

На важность сведений Геродота о жертвоприношении у персов было обращено внимание очень крупными специалистами еще в XIX в.⁶¹. Авторитетнейшие иранисты прямо отождествляли эти «священные песни о происхождении богов», о которых сообщает историк, с

⁵⁸ См.: Э. А. Грантовский. Указ. соч. Passim. См. также рецензию Играра Алиева на названную книгу Э. А. Грантовского в ВДИ, 3, 1973.

⁵⁹ См.: С. Т. Еремян. Страна «Махелония» надписи Каба-и-Зардушт. ВДИ. 4, 1967, стр. 51—52.

⁶⁰ О мидийской хронологии, кроме упомянутых работ акад. В. В. Струве, И. М. Дьяконова, Играра Алиева, см. также: R. Labat. Kaštari, Phraorte et les débuts de l'histoire mède. JA. 1961. 249, 1. E. Cavaignac. A propos du début de l'histoire des mèdes. JA. 1961, 249, 2.

⁶¹ M. C. de Harlez. Avesta. Livre sacré du zoroastrisme. Paris, 1881, стр. 174.

соответствующими частями авестийских Гат⁶².

Исходя из сказанного мы считаем, что комментатор обвинил Геродота незаслуженно. Наоборот, в этом случае его следовало бы похвалить за наблюдательность и точную передачу комплекса явлений.

Неверно утверждение (прим. 57, стр. 517) о том, что X сатрапия охватывала северо-западную Персию. Следует говорить о северо-западном Иране.

«Париканиев» едва ли следует исправлять на «гирканиев» или «барканиев»⁶³.

Довольно путанным представлением комментатора, изложенным им в прим. 147 и 148 (стр. 508).

В I, 203 у Геродота сообщается о пригласении у горцев Кавказа из листьев каких-то деревьев (см. прим. 152, стр. 508) особой краски. Несмотря на утверждения некоторых азербайджанских археологов и этнографов, это указание «отца истории» относить к Албании никак нельзя, ибо у того же Геродота сказано, что «совокупление у этих людей (имеются в виду племена, изготовляющие краску. — авт.) происходит совершенно открыто, как у скота». Эта «идиллия», судя по всему, не могла иметь место в Албании античного времени.

Можно было бы сделать ряд возражений и по примечаниям к другим книгам Геродота, особенно к IV. Однако ни замечания уже сделанные, ни те, которые можно еще сделать, ни в коей мере не могут поколебать данной нами выше высокой оценки труда, проделанного нашими видными античниками при подготовке «Истории» Геродота. Труд этот, — несомненно, выдающийся подвиг, достойный самой высокой похвалы. Книге этой предостоят долгая жизнь. Она уже успела стать настольной для всех, кто интересуется античностью и восточной древностью.

⁶² H. H. Schaefer. Ein indogermanischer Liedtypus in den Gathes. ZDMG, 94, 1940, стр. 399, сл., ср. также: Б. А. Тураев. История Древнего Востока, II. Л., 1935, стр. 148.

⁶³ О париканиях см.: Э. А. Грантовский. Указ. соч., стр. 281—282.

ИГРАР АЛИЕВ,
ЭЛЛА АЛИБЕКОВА

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

НОВАЯ КНИГА О ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЯХ

Издательство «Мысль» выпустило в свет книгу доктора географических наук Э. М. Мурзаева «Очерки топонимики» (Москва, 1974). Книга делится на две большие части, включающие вопросы общей топонимики, с одной стороны, и топонимики региональной — с другой.

Касаясь вопросов места топонимики в науке, автор рассматривает некоторые общие положения, связанные с определением особенностей топонимического изучения. В самом деле, топонимика как наука являет собой переплетение географии, лингвистики и истории. Материал снабжен подробным обзором литературы. Автор анализирует работы, посвященные вопросам географических названий нашей страны. Согласно автору, в основе любого географического названия лежат нарицательные слова, лишь со временем приобретающие собственное значение (стр. 81). Относительно местных географических терминов и их роли в топонимике автор правильно отмечает, что местный географический термин — это ключ, раскрывающий в умелых руках «многие простые и трудные задачи, как семантические, так и информационные, помогающие географам, лингвистам, картографам» (стр. 99—100).

Относительно водных бассейнов интересны сопоставления названий, казалось бы далеких друг от друга. К ним относятся «тор», «тонгер» и «тенгиз». О поразительном по точности ареале распространения этого термина с автором нельзя не согласиться.

Интересны высказывания автора о финно-угорских, ираноязычных и балтийских топонимических образованиях в связи с изучением топонимики центральной части Русской равнины. Не менее интересен еще мало освещенный тюркский пласт, к которому относятся названия с терминами «курган», «яр» и др. Изучение названий приводит к неожиданным топонимическим параллелям.

Автор поднимает и своеобразно решает интересный, но довольно сложный вопрос о напластованиях Средней и Центральной Азии в части об азиатских топонимических миниатюрах. Автор разбирает некоторые черты сходства или единства топонимов, относящихся к тюрко-монгольскому или индоевропейскому началу.

Представляет большой интерес глава о географических названиях Средней Азии и Казахстана. Весьма важно, что некоторые топонимы тесно связаны с этнонимами. Связи топонимов с этнонимами очень хорошо прослеживаются и в Азербайджане. Описывая систему географических названий Монголии, автор отмечает, что эта страна находится на стыке гетерогенных топонимических потоков, к которым относятся как тунгусо-маньчжурские и тюркские, так и южносибирские и индоевропейские (стр. 235). Многие названия являют собой переплетение топонимов, восходящих к общим по происхождению монгольским и тюркским топонимам. Монгольские географические названия распространены в Казахстане, Узбекистане, Киргизии, они встречаются также далеко от своей прародины — в Азербайджане, в частности Джагатучай, Улан-мурэн, Навур и др. В топонимике Синьцзяна прослеживается несколько географических наслоений. По автору, самый древний слой индоевропейского происхождения. Определенную роль играют термины «лянгар» и «там». «Лянгар» означает двор, почтовую станцию, гостиницу, а «там» — это укрепленное постоянное жилище с толстыми стенами, крепкими воротами и связано, по-видимому со словом «дамас» в санскрите. Отдельные страницы книги посвящены топонимике Вьетнама.

К книге приложен подробный список литературы на русском языке и на языках народов Советского Союза. Автор обращается и к литературе на западноевропейских языках. Книга снабжена

указателем географических названий, что намного облегчает работу над источниками и литературой и дает возможность познакомиться с состоянием изучения топонимики. Автор сделал достоянием широкого круга читателей имена исследователей-топонимистов различных уголков нашей Родины.

Впервые за все время изучения топонимики нашей страны читатель получил большую и интересную книгу, в которой скрупулезно прослежены географические названия, значительная часть которых тюркоязычные.

Кемал АЛИЕВ

«АЗЭРБАЙДЖАН ССР ЕА ХЭБЭРЛЭРИ (ТАРИХ, ФЭЛСЭФЭ ВЭ ҺҮГУГ)»
ЖУРНАЛЫНДА 1975-ЧИ ИЛДЭ ДЭРЧ ОЛУНМУШ МЭГАЛЭЛЭРИН
КӨСТЭРИЧИСИ

- Абасов. М. Г. Бақы—Гызыл ордунун әһмијјәтлї базасыдыр (1941—1945-чи илләр), № 2, сәһ. 16.
Азәрбајжан ССР Елмләр Академијасынын 30 иллији, № 1, сәһ. 3.
Алычанов. М. С. Азәрбајжан дөјүшчүләринин партизан вә антифашист мүґавимәт һәрәкатында иштиракына даир (1941—1945-чи илләр), № 2, сәһ. 61.
Асланов Г. Г., Кәсәмәнли Н. П. Хачбулагда тәдгиг олуномуш бир даш гуту гәбирләр һаггында, № 1, сәһ. 81.
Ахмедшина Ф. А. Инкишаф етмиш социализм шәраитиндә (1966—1970-чи илләр) Азәрбајжан ССР-ин совет республикалары илә игтисади әлағәләринин даһа да инкишафы, № 2, сәһ. 93.
Ахундов Д. А. Сәбаил мүғәддәс галасы вә мә'бәди, № 1, сәһ. 60.
Бабајев Т. А. Азәрбајжанда арычылыг тарихиндән, № 3, сәһ. 72.
Бабајев А. С. Бирләшмә һәрәкаты дөврүндә суверен Совет Сосиалист Республикаларынын гаршылыглы һүгүг мүнәсибәтләринин әсаслары һаггында, № 3, сәһ. 125.
Бағыров М. Шәки ханлығынын Русијаја бирләшмәси тарихиндән, № 1, сәһ. 34.
Байрамов Г. Б. Милли мәнлик шүуру ичтимаи шүурун компоненти кими, № 4, сәһ. 73.
Бүнјадов З. М. Ширван XII әсрдә вә XIII әсрин биринчи јарысында, № 4, сәһ. 29.
Вәлијев Т. Т., Ибраһимов М. Ч. Азәрбајжанын нефт монополијасынын тарихинә даир тәдгигләр, № 2, сәһ. 102.
Воробјова А. Г. Демидовун Азәрбајжана экспедисијасы (XVII әсрин ортала-рында Азәрбајжан—Рус тичарәт әлағәләринә даир), № 3, сәһ. 20.
Гасымов З. М. Азәрбајжан ССР Али Совети даими комиссијаларынын системи вә тәшкили принципләри, № 3, сәһ. 115.
Гасымов З. М. Дөвләт вә һүгүг марксист-ленинчи үмуми нәзәријјәсинин актуал проблемләри, № 2, сәһ. 115.
Гафаров Т. М., Алтман М. М. Совет Азәрбајжанынын дөвләт вә һүгүг тарихинин әсаслы тәдгиги, № 2, сәһ. 111.
Гејбуллајев Г. Ә. IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнасларынын әсәрләри Азәрбајжан дилиндә, № 3, сәһ. 137.
Гејбуллајев Г. Ә. Азәрбајжан топонимијасынын јаранмасында бә'зи гануна-ујғунлулар һаггында, № 1, сәһ. 95.
Гәдирова Е. Н. Азәрбајжан ССР сәнајесиндә чалышан гадынларын әмәк фәаллыгы (1966—1970-чи илләр) № 4, сәһ. 3.
Гулијев Н. Н. Мүасир физикада бөлүмәзлик ме'јарынын бөһраны, № 1, сәһ. 109.
Гурбанова С. С. Мәһкәмәләр тәрәфиндән һәдди-бүлуға чатмышларын чинајәтләри нәтичәсиндә вурулмуш мадди зәрәрин өдәнилмәси һаггында ишләрә бахыл-масы гәјдасы, № 4, сәһ. 108.
Гурбанова С. С. Һәдди-бүлуға чатмышларын чинајәт ишләри үзрә мүлки һүгүги мәсулијјәти, № 1, сәһ. 133.
Дадашова С. Н. II әсрин биринчи јарысында Гафгаз Албанијасынын әра-зисиндә селевкид пуллары, № 3, сәһ. 54.
Дәлили Н. Ә. Фәтәли хан Әфшарын Азәрбајжан дөвләти јаратмаг тәшәббүсү (XVIII әсрин 50—60-чы илләр), № 1, сәһ. 40.

- Әбүлфәз Рәһимов. Бақыда Ширваншаһларын сарај шәһәрчијиндәки түр-бәдә дөфи олуналар һаггында, № 1, сәһ. 49.
Әлијев Ә. Ә. Гәдим Албанлара анд ох учлары, № 3, сәһ. 34.
Әлијев Н. Н. Билингвизм анлајышы, № 3, сәһ. 91.
Әлијев К. Археолог вә этнографларын гурултајы, № 3, сәһ. 142.
Әлијев К. Чоғрафи адлара һәср олуномуш дини китаб, № 4, сәһ. 122.
Әлијев И., Әлибәјова Е. Һеродот әсәрләринин јени рус тәрчүмәсинин нәшринә даир, № 4, сәһ. 116.
Әфәндијев Т. Г. Өлкәнин халг тәсәррүфатынын бәрпасы илләриндә (1921—1925-чи илләр) Азәрбајжанын нефт сәнајесинин сәмәрләшдирилмәси тарихиндән, № 3, сәһ. 9.
Зәјналов Р. 1941—1945-чи илләр Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Азәрбајжан дивизијаларынын һәрби әмәлијјаты, № 2, сәһ. 26.
Исмајылов Г. С., Даннелјан О. А. Гуручај вә Көндәләнчај һөвзәсиндән Сон Тунч вә Антик дөврә анд јени тапынтылар, № 4, сәһ. 44.
Јамполски З. И. Азәрбајжанда этнокенетик просесләрин тәдгиги тарихиндә бир тәмајул һаггында, № 3, сәһ. 135.
Карахмедова А. А. Гафгаз Албанијасы әразисиндә бә'зи митранизм абида-ләри һаггында, № 1, сәһ. 73.
Кәримов У. М. Ичтимаи фәаллыг анлајышына даир, № 3, сәһ. 99.
Көчәрли Ф., Әһмәдов Ч. Сосиоложи мәсәләләрин категоријасына даир гијмәтлї тәдгигләр, № 1, сәһ. 142.
Мәдәтов Г. А. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә (1941—1945-чи илләр) Совет хал-гынын фашист Алманијасы үзәриндәки гәләбәсиндә Азәрбајжанын хидмәти, № 2, сәһ. 3.
Мәмәдов Е. Г. Азәрбајжан ССР совхозларынын мадди-техники базасынын мөһкәмләндирилмәси тарихинә даир (1966—1970-чи илләр), № 3, сәһ. 3.
Микајылов Н. М. Милли мәсәлә һаггында Ленин идејаларынын Азәрбајжан-да тәблиғи тарихиндән, № 4, сәһ. 83.
Мирзәјева Ш. Низами естетикасында бәдии образ проблеми, № 3, сәһ. 109.
Мирзәјева Ш. Низами естетикасында бәдии сурәт проблеми (Хосров сурәти), № 4, сәһ. 94.
Мустафајев А. Н. Археолог вә этнографларын Шамахи конфрансы, № 1, сәһ. 150.
Нағыјев К. Н. Азәрбајжанда илк рус консуллуғу мүәссисәләри мәсәләсинә даир, № 3, сәһ. 26.
Нәрмин Таһирзадә. Бақыда «Ничат» маариф чәмијјәтинин чүмә мәктәби (1906—1913) № 1, сәһ. 24.
Оручов Г. Ш. Азәрбајжан дөјүшчүләринин Гафгаз уғрунда вурушларда иш-тиракы (1942—1943-чү илләр), № 2, сәһ. 50.
Сәјфәддини М. А., Фазили А. Н. Тәбриз шәһәри һаггында В. Ушаков вә Г. Милословскинин гијмәтләринә даир, № 1, сәһ. 148.
Саләһов Ш. М. Азәрбајжан ләмбыгчыларынын аилә мәишәтинин бә'зи мәсә-ләләри һаггында, № 3, сәһ. 66.
Сәмәдов В. А. XIX әсрин 80-чы илләриндә Бақы нефтинин бејнәлхалг базара чыхмасы һаггында, № 4, сәһ. 12.
Сәркисов А. А. Халгын һәрби исте'дады, № 2, сәһ. 26.
Сәттаров М. М., Әфәндијев М. Ә. Јеткин социализм чәмијјәтиндә совет зијалыларынын инкишаф хүсусијјәтләри, № 4, сәһ. 64.
Сәфәров Ј. Н. Азәрбајжан тарихинә даир гијмәтлї әсәр, № 1, сәһ. 145.
Сумбатзадә А. С. Азәрбајжанда тарих елминин инкишаф јоллары (1945—1963), № 2, сәһ. 77.
Талышлы С. М. Тәрс мәнтиги әмәлијјатлар һаггында, № 1, сәһ. 103.
Җейдәров М. Х. Аракел Давришетсин «Книга истории» (перевод с арм. М., 1973) китабына Л. А. Ханларјанын мүғәддимә вә шәрһләринә даир гејдләри, № 2, сәһ. 105.
Һәмидова Ш. П. XVIII әсрин сонларында Азәрбајжан вә күрчү халгынын Иран ишғалчыларына гаршы мүбаризәси, № 4, сәһ. 22.
Һүсәјнов В. Ч. Һәдди-бүлуға чатмамыш мүғәссири диндирмәнин бә'зи хүсү-сијјәтләри һаггында, № 1, сәһ. 125.
Һүсәјнова М. Ә. Азәрбајжанын Сон Тунч вә Илк Дәмир дөврү кил мә'мула-тынын бир груп релјеф орнаменти һаггында, № 3, сәһ. 42.
Һүсәјнов С. Ј. Коммунизм мәдәнијјәтинин формалашмасы просесиндә мәишәт мәдәнијјәтинин ролу вә јери, № 3, сәһ. 82.
Чавадов Г. Ч. Азәрбајжанын Ләнкәран—Астара зонасынын шум әләтләринә даир, № 4, сәһ. 52.
Шәкәров Ә. Ә. Зәһмәткешләрин елми-техники фикринин инкишафында соси-алист демократијасынын ролу, № 1, сәһ. 116.

УКАЗАТЕЛЬ
СТАТЕЙ, ОПУБЛИКОВАННЫХ В ЖУРНАЛЕ «ИЗВЕСТИЯ АН АЗЕРБ. ССР
(СЕРИЯ ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И ПРАВО)» В 1975 ГОДУ

- Абасов М. Г. Баку — важнейший арсенал Красной Армии (1941—1945), № 2, стр. 16.
Академии наук Азербайджанской ССР — 30 лет, № 1, стр. 3.
Алиев А. А. Наконечники стрел древних албанцев, № 3, стр. 34.
Алиев Г. Г. Понятие билингвизма, № 3, стр. 91.
Алыджанов М. Г. К участию воинов Азербайджана в партизанском и антифашистском движениях сопротивления (1941—1945 гг.), № 2, стр. 61.
Асланов Г. Г., Кесаманлы Г. П. Об одной группе каменных ящиков в сел. Хачбулаге Дашкесанского района, № 1, стр. 81.
Ахмедшина Ф. А. Дальнейшее развитие экономических связей Азербайджанской ССР с советскими республиками в условиях развитого социализма (1966—1970 гг.), № 2, стр. 93.
Ахундов Д. А. Укрепленный священный участок и храм Сабайль, № 1, стр. 59.
Бабаев А. С. О правовой основе взаимоотношений суверенных советских социалистических республик в период объединительного движения, № 3, стр. 125.
Бабаев Т. А. Из истории пчеловодства в Азербайджане, № 3, стр. 72.
Багирова М. М. Из истории присоединения Шекинского ханства в состав России, № 1, стр. 34.
Байрамов К. Б. Национальное самосознание как компонент общественного сознания, № 4, стр. 73.
Буниятов З. М. Ширван в XII — первой половине XIII в. (статья первая), № 4, стр. 29.
Воробьева А. Г. Демидовская экспедиция в Азербайджане (к истории азербайджанско-русской торговли середины XVII века), № 3, стр. 20.
Гамидова Ш. П. Из истории совместной борьбы азербайджанского и грузинского народов против иранских завоевателей, № 4, стр. 22.
Гейбуллаев Г. А. О некоторых закономерностях в образовании топонимии Азербайджана, № 1, стр. 95.
Гусейнов В. Д. О некоторых особенностях допроса несовершеннолетних обвиняемых, № 1, стр. 125.
Гусейнов С. Я. Роль и место культуры быта в формировании коммунистической культуры, № 3, стр. 82.
Гусейнова М. А. Об одной разновидности рельефного орнамента на керамике эпохи поздней бронзы и раннего железа в Азербайджане, № 3, стр. 42.
Дадашева С. А. Селевкидские монеты первой половины II века до н. э. на территории Кавказской Албании, № 3, стр. 54.
Далили Г. А. Попытка создания Фатали-ханом Афшаром Азербайджанского государства (50—60 годы XVIII века), № 1, стр. 40.
Джавадов Г. Дж. О пахотных орудиях Талышской зоны Азербайджана, № 4, стр. 52.
Зейналов Р. Боевые действия азербайджанских дивизий в Великой Отечественной войне 1941—1945 годов, № 2, стр. 26.
Исмаилов Г. С., Даниелян О. А. Новые находки позднебронзового и античного периодов в междуречье Гуручая и Кепделенчая, № 4, стр. 44.
Кадырова Э. Г. Трудовая активность женщин, занятых в промышленности Азербайджанской ССР (1966—1970 гг.), № 4, стр. 3.

- Карахмедова А. А. О некоторых памятниках митранзма на территории Кавказской Албании, № 1, стр. 73.
Касумов З. М. Система и принципы образования постоянных комиссий Верховного Совета Азербайджанской ССР, № 3, стр. 115.
Керимов У. М. О понятии общественной активности, № 3, стр. 99.
Кулиев Г. Г. Кризис критерия неделимости в современной физике, № 1, стр. 109.
Курбанова С. С. Гражданско-правовая ответственность несовершеннолетних в уголовных делах, № 1, стр. 133.
Курбанова С. С. Порядок рассмотрения судами дел о возмещении материального ущерба, причиненного преступлением несовершеннолетних, № 4, стр. 108.
Мадатов Г. А. Вклад Азербайджана в победу советского народа над фашистской Германией в Великой Отечественной войне (1941—1945 годы), № 2, стр. 3.
Мамедов Э. Г. К истории укрепления материально-технической базы совхозов Азербайджанской ССР (1966—1970 годы), № 3, стр. 3.
Миканлов Н. М. Из истории пропаганды в Азербайджане идеи Ленина о национальном вопросе, № 4, стр. 83.
Мирзоева Ш. Проблема художественного образа в эстетике Низами (образ Меджнуна), № 3, стр. 109.
Мирзоева Ш. Ш. Проблема художественного образа в эстетике Низами (образ Хосрова), № 4, стр. 94.
Нагиева Г. Н. К вопросу об учреждении первого русского консульства в Азербайджане (1720 год), № 3, стр. 26.
Оруджев Г. Ш. Участие азербайджанских воинов в битве за Кавказ (1942—1943 гг.), № 2, стр. 50.
Рагимов Абульфаз. О погребенных в усыпальнице Дворца Ширваншахов, № 1, стр. 49.
Салехов Ш. М. О некоторых вопросах семейного быта азербайджанских хлопкоробов (по материалам Бардинского района), № 3, стр. 66.
Самедов В. А. О выходе бакинской нефти на международный рынок в 80-х годах XIX века, № 4, стр. 12.
Саркисов А. А. Военный талант народа, № 2, стр. 40.
Саттаров М. М., Эфендиев М. А. Особенности развития советской интеллигенции в зрелом социалистическом обществе, № 4, стр. 64.
Сумбатзаде А. С. Пути развития исторической науки в Азербайджане (1945—1962), № 2, стр. 77.
Таирзаде Нэрмин. Пятничная школа просветительного общества «Ниджат» в Баку (1906—1923 годы), № 1, стр. 23.
Талышлы С. М. Об обратных логических операциях, № 1, стр. 103.
Шакаров А. А. Роль социалистической демократии в развитии научно-технической мысли трудящихся, № 1, стр. 116.
Эфендиев Т. Ю. Из истории рационализации нефтяной промышленности Азербайджана в годы восстановления народного хозяйства страны (1921—1925 годы), № 3, стр. 9.

Критика и библиография

- Алиев Играр, Алибекова Элла. К выходу в свет нового русского перевода Геродота, № 4, стр. 116.
Алиев Кемал. Новая книга о географических названиях, № 4, стр. 122.
Велиев Т. Т., Ибрагимов М. Дж. Новое ценное исследование по истории государства и права Советского Азербайджана, № 2, стр. 102.
Гейбуллаев Г. А. Произведения арабских географов IX—XII вв. на азербайджанском языке, № 3, стр. 137.
Гейдаров М. Х. Замечания о предисловии и комментариях Л. А. Ханларяна к сочинению Аракела Даврижеги «Книга историй». Пер. с арм., М., 1973, № 2, стр. 105.
Кафаров Т. М., Альтман М. М. Фундаментальное исследование истории государства и права Советского Азербайджана, № 2, стр. 111.
Кочарли Ф., Ахмедли Дж. Ценное исследование категории социальной задачи, № 1, стр. 142.
Сафаров И. Х. Ценные произведения по истории Азербайджана, № 1, стр. 145.
Сейфеддини М. А., Фазили А. Г. О заметках В. Ушакова и Г. Милославского о г. Тавризе, № 1, стр. 148.
Ямпольский З. И. Об одной тенденции в освещении истории и этногенетических процессов в Азербайджане, № 3, стр. 135.

Хроника

- Алиев Кемал. Сессия археологов и этнографов, № 3, стр. 142.
Касумов З. М. Актуальные проблемы марксистско-ленинской общей теории государства и права, № 2, стр. 115.
Шемахинская конференция археологов и этнографов, № 1, стр. 150.

МҮНДӘРИЧАТ

Е. Һ. Гәдирова. Азербайжан ССР сәнајесиндә чалышан гадынларын әмәк фәаллығы (1966—1970-чи илләр)	3
В. А. Сәмәдов. XIX әсрин 80-чы илләриндә Бақы нефтинин бејнәлхалт базара чыхмасы һаггында	12
Ш. П. Һәмидова. XVIII әсрин сонларында Азербайжан вә күрчү халгынын Иран ишғалчыларына гаршы биркә мубаризәси	22
З. М. Бунјадов. Ширван XII әсрдә вә XIII әсрин биринчи јарысында	29
Г. С. Исмајылов, О. А. Даниелјан. Гуручај вә Көндәләнчај һөвзәсиндән Сон Тунч вә Антик дөврә анд јени тапынтылар	44
Г. Ч. Чавадов. Азербайжанын Ләнкәран—Астара зонасынын шум аләтләринә даир	52
М. М. Сәттаров, М. Ә. Әфәндијев. Јеткин социализм чәмијјәтиндә совет зијалыларынын инкишаф хусусијјәтләри	64
Г. Б. Бајрамов. Милли мәнлик шүүру ичтимаи шүүрун компоненти кими	73
Н. М. Микајылов. Милли мәсәлә һаггында Ленин идејаларынын Азербайжанда тәблиги тарихиндән	83
Ш. Ш. Мирзәјева. Низами естетикасында бәдии сурәт проблеми (Хосров сурәти)	94
С. С. Гурбанова. Мәһкәмәләр тәрәфиндән һәдди-бүлүгә чатмамышларын чинајәтләри нәтичәсиндә вурулмуш мадди зәрәрин өдәнилмәси һаггында ишләрә бахылмасы гәјдасы	108

Тәнгид вә библиографија

Играр Әлијев, Елла Әлибәјова. Һеродот әсәрләринин јени рус тәрчүмәсинин нәшринә даир	116
Камал Әлијев. Чографи адлара һәср олунмуш јени китаб	122
Мәгаләләрин кестәричиси	124

СОДЕРЖАНИЕ

Э. Г. Кадырова. Трудовая активность женщин, занятых в промышленности Азербайджанской ССР (1966—1970 гг.)	3
В. А. Самедов. О выходе бакинской нефти на международный рынок в 80-х годах XIX века	12
Ш. П. Гамидова. Из истории совместной борьбы азербайджанского и грузинского народов против иранских завоевателей	22
З. М. Бунятов. Ширван в XII—первой половине XIII в. (статья первая)	29
Г. С. Исмаилов, О. А. Даниелян. Новые находки позднебронзового и античного периодов в междуречье Гуручай и Кенделенчай	44
Г. Дж. Джавадов. О пахотных орудиях Талышской зоны Азербайджана	52
М. М. Саттаров, М. А. Эфендиев. Особенности развития советской интеллигенции в зрелом социалистическом обществе	64
К. Б. Байрамов. Национальное самосознание как компонент общественного сознания	73
Н. М. Микаилов. Из истории пропаганды в Азербайджане идеи Ленина о национальном вопросе	83
Ш. Ш. Мирзоева. Проблема художественного образа в эстетике Низами (образ Хосрова)	94
С. С. Курбанова. Порядок рассмотрения судами дел о возмещении материального ущерба, причиненного преступлением несовершеннолетних	108

Критика и библиография

Играр Алиев, Элла Алибекова. К выходу в свет нового русского перевода Геродота	116
Кемал Алиев. Новая книга о географических названиях	122
Указатель статей	126